

ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Г. КОРОЛЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВОЛИК ІЛЛЯ АНАТОЛІЙОВИЧ

Прим. № _____

УДК 378.011.3-051:37.035:172.12+(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПІДГОТОВКА МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ДО
ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ**

011 Освітні, педагогічні науки

01 «Освіта/Педагогіка»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ І. А. Волик

Науковий керівник

Цина Валентина Іванівна

доктор педагогічних наук, професор

Полтава – 2022

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	4
ABSTRACT	15
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	25
ВСТУП	26
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ДО ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ.....	35
1.1. Змістова характеристика поняття професійна підготовка вчителя до формування громадянської відповідальності особистості школяря.....	35
1.2. Психолого-педагогічні основи професійної підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи.....	51
1.3. Діагностика готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи.....	66
Висновки до 1 розділу	83
РОЗДІЛ 2. МОДЕЛЬ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	88
2.1. Особливості формування громадянської відповідальності учнів основної школи.....	88
2.2. Модель підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності школярів.....	106
2.3. Стимулювання громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці	122
Висновки до 2 розділу	137
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА	

ЕФЕКТИВНОСТІ МОДЕЛІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ДО ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ.....	142
3.1. Організація й результати констатувального етапу дослідно- експериментальної роботи	142
3.2. Програма та результати формувального етапу дослідно- експериментальної роботи.....	161
Висновки до 3 розділу	184
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	195
ДОДАТКИ.....	224

АНОТАЦІЯ

Волик І. А. «Підготовка майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі». – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки. – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2022.

Метою освіти Законом України «Про освіту» проголошено виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору. В реформування Нової української школи закладено нові підходи з формування в учнів ключових компетентностей, зокрема «громадянської відповідальності», якою передбачено виховання відповідальних громадян, здатних до поваги прав людини, критичного мислення, розуміння особистої відповідальності за долю країни, її народу, таких, що усвідомлюють важливість громадянської участі в життєдіяльності місцевих громад.

Провідним завданням у галузі виховання громадянської відповідальності науковці визначають підготовку вчительських кадрів до застосування напрацювань із громадянського виховання, що потребує суттєвого оновлення вимог до традиційної системи підготовки вчителів у педагогічних ЗВО.

У вступі представлено описи актуальності проведеного дослідження, розкрито зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, сформульовано мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, схарактеризовано методи і експериментальну базу дослідження, визначено наукову новизну одержаних результатів, висвітлено практичне значення та результати впровадження дослідження, представлено обґрунтування

особистого внеску здобувача в публікаціях, підготовлених у співавторстві, наведено інформацію щодо апробації основних висновків і результатів дослідження, кількості і видів публікацій автора та структури й обсягу дисертації.

У першому розділі – «Психолого-педагогічні основи підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи» – схарактеризовано змістову характеристику поняття професійна підготовка вчителя до формування громадянської відповідальності особистості школяра, з'ясовано психолого-педагогічні основи професійної підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. Розкрито особливості діагностики готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень дозволив дати авторське визначення понятійному конструкту «формування громадянської відповідальності» як виховання та розвитку особистісної інтегративної якості – громадянської відповідальності, яка визначається її компонентним складом (почуття громадянського обов'язку, гуманістична мораль, інтерес до суспільно-політичного життя, потреба у спілкуванні та просуспільна діяльність, участь у житті суспільства, почуття колективізму і патріотизму, стійкі переконання, національна та планетарна свідомість), визначаючи громадянську зрілість особистості.

Вивчення педагогічного (цілеспрямоване виховання та проектування особистості) і психологічного (виявлення та розвиток особистісно-професійних якостей) підходів до підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів довело, що формування громадянської компетентності учнівської молоді потребує розробки способів управління її громадянською соціалізацією, підготовки педагогічних працівників до здійснення громадянської освіти, розвитку та реалізації громадянської компетентності учнів.

Методологічні засади пояснення та прогнозування теоретичних основ формування громадянської відповідальності обґрунтовано за структурними концепціями розвитку громадянської зрілості особистості: психодинамічна теорія особистості З. Фрейда, гуманістичний напрям теорії особистості А. Маслоу та феноменологічний напрям теорії особистості К. Роджерса.

За методологічними засадами діяльнісного, особистісно зорієнтованого, системного та компетентнісного підходів здійснено обґрунтування чотирьох критеріїв діагностики готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності (пізнавально-інтелектуальний, мотиваційно-емоційний, поведінково-вольовий та духовно-моральний), кожен із яких характеризується системою показників ступеню вияву складових компонентів цієї готовності.

Виходячи з того, що підготовка майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності виявляється в динаміці її успішності, для аналізу рівнів такої готовності були використані позитивні оцінки її показників (відмінний, дуже добрий, добрий, достатній та задовільний), за якими національною шкалою ЗВО України оцінюється успішність підготовки студентів.

Для здійснення діагностики рівнів готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи нами підібрані відповідні методичні інструменти у вигляді комплексу методів педагогічних досліджень особистості студента.

У другому розділі – «Модель та організаційно-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності» викладено результати вивчення особливостей формування громадянської відповідальності учнів основної школи, обґрунтовано зміст та структуру моделі методики підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності школярів. Схарактеризовано шляхи стимулювання громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці.

Виходячи з доцільності використання різних концептуальних підходів до розвитку громадянської зрілості особистості, які синергетично застосовуються на засадах інтегративного підходу, здійснено дослідно-експериментальну перевірку ефективності застосування перевірених практикою ЗЗСО традиційних педагогічних технологій (технологія педагогіки співробітництва, концепція громадянської освіти за технологією її інтеграції, технологія викладання начальних дисциплін, що формує людину, технологія Дальтон-план Х. Паркхерст та технологія громадського огляду освітніх досягнень), за якими здійснюється реалізація структурних концепцій розвитку громадянської зрілості особистості. Було виявлено їхню недостатню ефективність, що пояснюється недостатньою присутністю у практиці громадянського виховання учнів дієвих педагогічних технологій з адаптації особистості до нормативних вимог громадянського суспільства та епізодичністю застосування у процесі шкільного предметного навчання видів індивідуальної просуспільної діяльності.

Спроектовано модель підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі в єдності концептуально-цільового, змістового, процесуального та діагностувально-результативного компонентів. Обґрунтовано мету, методологічні підходи і принципи формування в учнів громадянської відповідальності та підготовки майбутніх учителів до виховної діяльності цього виду. Розкрито структурні компоненти громадянської відповідальності, навчальні дисципліни професійної підготовки, які забезпечують підготовку до формування в учнів громадянської відповідальності, до змісту яких може інтегруватися авторський змістовий модуль «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій». Визначено етапи адаптації, індивідуалізації та інтеграції, методи, форми організації та засоби підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі. Розкрито технології виявлення набутих майбутніми вчителями якісних рівнів

готовності до формування в учнів громадянської відповідальності на високому, дуже доброму та доброму рівнях, за критеріями її оцінювання (пізнавально-інтелектуальний, мотиваційно-емоційний, поведінково-вольовий та духовно-моральний).

Доведено, що підготовка майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі потребує конкретизації організаційно-педагогічних умов впровадження розробленої моделі: розвиток мотивації громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці; поетапна підготовка майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів: 1) адаптація першокурсників до громадянських цінностей і просуспільних вимог; 2) індивідуалізація професійної підготовки студентів 2-3 курсів до формування в учнів громадянської відповідальності; 3) інтеграція підготовки майбутніх учителів шляхом формування у студентів 4 курсу індивідуального професійно-педагогічного стилю формування в учнів громадянської відповідальності; інтеграція методики формування в учнів громадянської відповідальності до професійно-орієнтованих дисциплін через запровадження до змісту підготовки майбутніх учителів змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій».

Для здійснення стимулювання громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці обґрунтовано: інноваційні методи (індуктивне, активне, релевантне, інтерактивне (тренінги, комунікації, проекти, ігри), критичне навчання, співробітництво та співучасть), аудиторні (індивідуальні, парні та групові розробки сценаріїв заходів для проведення тижнів громадянської освіти для ЗЗСО, навчальні та виробничі педагогічні практики) та позааудиторні (конкурси, написання студентських наукових робіт, участь у науково-практичних конференціях) форми опанування різних стратегій вияву громадянської активності.

У третьому розділі – «Дослідно-експериментальна перевірка ефективності моделі підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи» розкрито особливості організації й результати констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи та представлено програму та результати формувального її етапу.

Дослідно-експериментальна перевірка ефективності моделі підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі здійснювалася впродовж 2018-2022 років на базі п'яти педагогічних вишів України і Полтавської академії неперервної освіти імені М. В. Остроградського зі здобувачами першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Ефективному здійсненню педагогічної діяльності та відстеженню отриманих результатів сприяв кількісний склад вибірки з 415 студентів експериментальних (206 осіб) і контрольних (209 осіб) груп, яка репрезентує генеральну сукупність середнього щорічного набору на навчання майбутніх учителів в Україні.

Констатувальний експеримент із визначення вхідних рівнів готовності майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в умовах традиційного навчально-виховного процесу за пізнавально-інтелектуальним, мотиваційно-емоційним, поведінково-вольовим та духовно-моральним критеріями виявив у найбільшій кількості студентів (31,2%) готовність досліджуваного виду на достатньому рівні, що пояснюється відсутністю у змісті освітньо-професійних програм підготовки бакалаврів вишів України освітніх компонентів, спрямованих на формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі. Водночас, в середньому лише 9,8% студентів проявили в ході констатувального експерименту готовність формування в учнів громадянської відповідальності на найвищому – відмінному рівні.

Дещо вищі, але несуттєво відмінні від отриманих нами даних, оцінки готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності були надані 35 викладачами-експертами.

Методом соціологічного опитування здобувачів вищої педагогічної освіти та 35 вчителів-предметників, було отримано дослідне підтвердження достовірності впливу визначених нами трьох груп організаційно-педагогічних умов ефективної підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі.

Практична реалізація спроектованої моделі здійснювалася під час формувального педагогічного експерименту на засадах її поетапного впровадження. На першому етапі адаптації до вимог підготовки до формування в учнів громадянської відповідальності на перших двох курсах відбувалося пристосування майбутніх учителів до навчання виконанню нормативних вимог громадянського суспільства. В ході другого етапу індивідуалізації підготовки майбутні вчителі 3 курсу опановували виконання типових завдань та узагальнених способів формування громадянської відповідальності учнів засобами суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників освітнього процесу. На третьому етапу інтеграції студенти четвертого курсів навчалися формуванню в учнів громадянської відповідальності на основі об'єкт-суб'єктної взаємодії з викладачами, за особисто обраною індивідуальною освітньо-професійною траєкторією.

Контрольний етап педагогічного експерименту виявив динамічно-позитивні зміни готовності майбутніх учителів експериментальних груп до формування громадянської відповідальності учнів, у порівнянні з контрольними групами. Чисельність майбутніх учителів із відмінним рівнем вияву готовності до формування в учнів громадянської відповідальності збільшилася на 6,9%, на дуже доброму – на 8,6%, на доброму – на 6,3% , а на найнижчих – достатньому та задовільному рівнях ця динаміка була негативною, внаслідок зменшення кількості студентів, відповідно на 10,7% та 11,1%.

Статистичний аналіз результатів контрольного експерименту за методом χ^2 (критерієм згоди Пірсона) виявив істотну значущість отриманих експериментальних даних та доцільність упровадження спроектованої моделі

підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі на підставі поетапного формування дієвої мотивації громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці за змістовим модулем «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій».

Проведене експериментальне дослідження засвідчило доцільність та ефективність упровадження розробленої моделі підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітній процес педагогічних ЗВО.

Ключові слова: громадянська відповідальність, формування, учні, основна школа, підготовка, майбутній вчитель.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧКИ ЗА ТЕМАТИКОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті у фахових виданнях України:

1. **Волик І. А.,** Цина В.І. Структура та особливості формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. Вип. № 72. С. 10–14.

2. **Волик І.,** Дорошенко Є., Цина В. Інноваційні педагогічні технології формування громадянської відповідальності школярів основної школи. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. Вип. № 74. С. 32–36.

3. **Волик І.,** Цина В. Психолого-педагогічні основи підготовки майбутніх учителів-філологів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Молодь і ринок*. Щомісячний науково-педагогічний журнал. Дрогобич, 2022. № 2 (200) лютий. С. 72–77.

4. Волик І. А. Дослідно-експериментальна перевірка ефективності моделі поетапної підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Витоки педагогічної майстерності*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка. 2022. Вип. 29. С. 70–76.

Наукові праці, що додатково відображають наукові результати дисертації

1. Волик І. А. Педагогічні технології формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі. *Актуальні проблеми технологічної, професійної освіти, культурології та дизайну: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 40-річчя факультету технологій та дизайну Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (9-10 жовтня 2018 року) / За ред. проф. В. П. Титаренко, А.Ю. Цини; Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка, каф. теорії та методики технологічної освіти. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2018. С. 103–108.*

2. **Volyk I. A.**, Tsina V. I. Innovative Pedagogical Technologies for Forming Civic Responsibility for 7-8 Grade Students. *Emergence of public development: financial and legal aspects*: monograph /Yu. Pasichnyk and etc.: ed. by Doctor of Economic Sciences, Prof. Pasichnyk Yu.: Collective monograph. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2019. P. 705–714.

3. Волик І. А. Концептуальні засади формування громадянської відповідальності. *Дидактика*: часопис: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Педагогічна освіта в Україні: пошуки, стратегія, перспективи розвитку», 20-21 листопада 2018 року / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В.Г. Короленка. Полтава, 2019. № 19. С. 34–37.

4. **Волик І. А.**, Цина В. І. Розвиток громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інформаційно-комунікаційних технологій. *Цифрова компетентність сучасного вчителя нової української школи*: зб. тез доповідей учасників всеукр.наук.-практ.семінару (Київ, 12 березня 2019 р.) / За заг.ред., О. В. Овчарук. Київ: Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України, 2019. С. 18–19.

5. **Волик І.**, Цина В. Концептуальні засади формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Інформаційні технології в культурі, мистецтві, освіті, науці, економіці та бізнесі*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. / М-во освіти і науки України; М-во культури України; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Ч.1. Київ: Видавничий центр КНУКіМ, 2019. Ч.2. С. 27–29.

6. Волик І. Проблеми формування громадянської відповідальності підростаючого покоління. Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава: Астроя, 2019. С. 222–224.

7. **Волик І.**, Дорошенко Є., Цина В. Формування громадянської відповідальності учнівської молоді засобами сучасних інноваційних педагогічних технологій. *Професійне становлення особистості: проблеми і*

перспективи: тези доп. X міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 7-8 листопада 2019 р.). Хмельницький: ХНУ, 2019. С. 122–123.

8. Волик І.А. Актуальні проблеми формування громадянської відповідальності молоді. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка*; редкол.: Ю. Д. Москаленко (голов. ред.) та ін. Полтава: Астроя, 2020. С. 185–186.

9. **Волик І. А.**, Цина В.І., Захаров В. С., Цина А. Ю., Савченко А. Г. Педагогічні технології розвитку духовної зрілості майбутніх учителів. *Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору*: спеціальний тематичний випуск. № 2. Книга 2. Том II (87), 2020. С. 277–291.

10. Волик І. Психолого-педагогічні основи розвитку духовної зрілості майбутніх учителів. *Дидаascal*: часопис: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Університетська освіта в Україні у контексті інтеграції до європейського освітнього простору», 17–18 листопада 2020 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 21. С. 178–179.

11. **Волик І.** Цина В. Змістова характеристика поняття формування громадянської відповідальності школяра *Дидаascal*: часопис: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Трансформації вищої педагогічної освіти: світовий і український контекст», 16–17 лист. 2021 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 22. С. 257–261.

12. **Волик І.**, Цина В. Діагностика готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка*; редкол.: Т. М. Барболіна (голов. ред.) та ін. Полтава: Астроя, 2022. С. 144–145.

ABSTRACT

I. A. Volyk "Preparation of the future teacher for the formation of civic responsibility of elementary school students in the educational process." - On the rights of the manuscript.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty 011 Educational, pedagogical sciences. – Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University. – Poltava, 2022.

The purpose of education was declared by the Law of Ukraine "On Education" to educate responsible citizens who are capable of making conscious social choices and directing their activities to the benefit of other people and society, enriching on this basis the intellectual, economic, creative, and cultural potential of the Ukrainian people, raising the educational level of citizens for ensuring the sustainable development of Ukraine and its European choice. The reform of the New Ukrainian School included new approaches to the formation of key competencies in students, in particular "civic responsibility", which provides for the education of responsible citizens capable of respecting human rights, critical thinking, understanding personal responsibility for the fate of the country, its people, those who realize the importance of civic participation in the life of local communities.

As a leading task in the field of civic responsibility education, scientists are beginning to prepare teaching staff to apply the results of civic education, which requires a significant update of the requirements for the traditional system of teacher training in pedagogical higher education institutions.

The introduction presents descriptions of the relevance of the conducted research, reveals the connection of the work with scientific programs, plans, topics, formulates the goal, task, object and subject of the research, characterizes the methods and experimental basis of the research, defines the scientific novelty of the obtained results, highlights the practical significance and the results of the research implementation, the substantiation of the recipient's personal contribution in publications prepared in co-authorship is presented, information is provided regarding the approval of the main conclusions and results of the research, the

number and types of the author's publications, and the structure and scope of the dissertation.

In the first chapter - "Psychological-pedagogical foundations of training the future teacher for the formation of civic responsibility of primary school students" - the content characteristics of the concept of professional training of the teacher for the formation of civic responsibility of the student's personality are characterized, the psychological-pedagogical foundations of the professional training of future teachers for the formation of civic responsibility are clarified primary school students. The peculiarities of diagnosing the readiness of future teachers for the formation of civic responsibility of elementary school students are revealed.

The analysis of psychological and pedagogical research made it possible to give an author's definition to the conceptual construct "formation of civic responsibility" as education and development of personal integrative quality-civic responsibility, which is determined by its component composition (sense of civic duty, humanistic morality, interest in social and political life, need in communication and pro-social activities, participation in society, a sense of collectivism and patriotism, stable beliefs, national and planetary consciousness), determining the civic maturity of an individual.

The study of pedagogical (purposeful education and personality design) and psychological (identification and development of personal and professional qualities) approaches to the preparation of future teachers for the formation of civic responsibility of students proved that the formation of civic competence of student youth requires the development of methods of managing their civic socialization, training of pedagogical workers to implementation of civic education, development and implementation of civic competence of students.

The methodological principles of explaining and predicting the theoretical foundations of the formation of civic responsibility are based on the structural concepts of the development of civic maturity of the individual: the psychodynamic personality theory of Z. Freud, the humanistic direction of the personality theory of

A. Maslow and the phenomenological direction of the personality theory of K. Rogers.

Based on the methodological principles of activity-oriented, person-oriented, system and competence approaches, four criteria for diagnosing the readiness of future teachers for the formation of civic responsibility in students (cognitive-intellectual, motivational-emotional, behavioral-volitional and spiritual-moral) were substantiated, each of which is characterized by a system of indicators the degree of manifestation of the constituent components of this readiness.

Based on the fact that the preparation of future teachers for the formation of civic responsibility in students is manifested in the dynamics of its success, to analyze the levels of such readiness, positive evaluations of its indicators (excellent, very good, good, sufficient and satisfactory) were used to analyze the levels of such readiness, according to which the national scale of higher education institutions of Ukraine the success of students' training is evaluated.

In order to diagnose the levels of readiness of future teachers for the formation of civic responsibility of primary school students, we have selected appropriate methodological tools in the form of a set of methods of pedagogical studies of the student's personality.

In the second chapter - "Model and organizational and pedagogical conditions for training future teachers for the formation of civic responsibility in students", the results of the study of the peculiarities of the formation of civic responsibility of elementary school students are presented, the content and structure of the model of the methodology for training future teachers for the formation of civic responsibility in schoolchildren are substantiated. Ways of stimulating civic activity of future teachers in professional training are characterized.

Based on the expediency of using different conceptual approaches to the development of civic maturity of an individual, which are synergistically applied on the basis of an integrative approach, an experimental and experimental verification of the effectiveness of the application of traditional pedagogical technologies proven by the practice of institutions of general secondary education (technology of

cooperation pedagogy, the concept of civic education based on the technology of its integration, the technology of teaching primary the discipline that forms a person, the technology of the Dalton plan H. Parkhurst and the technology of the public review of educational achievements), which implement the structural concepts of the development of civic maturity of the individual. Their insufficient effectiveness was revealed, which is explained by the insufficient presence in the practice of civic education of students of effective pedagogical technologies for adapting the personality to the normative requirements of civil society and the episodic application of types of individual pro-social activities in the process of school subject education.

A model of training future teachers for the formation of civic responsibility of primary school students in the educational process in the unity of conceptual-target, content, procedural and diagnostic-resultative components has been designed. The purpose, methodological approaches, and principles of forming civic responsibility in students and preparing future teachers for this type of educational activity are substantiated. The structural components of civic responsibility, educational disciplines of professional training, which provide preparation for the formation of civic responsibility in students, are revealed, to the content of which the author's content module "Formation of civic responsibility of elementary school students by means of innovative pedagogical technologies" can be integrated. The stages of adaptation, individualization and integration, methods, forms of organization and means of training the future teacher for the formation of civic responsibility of elementary school students in the educational process are defined. Technologies for identifying the qualitative levels of readiness acquired by future teachers for the formation of civic responsibility in students at the high, very good and good levels, according to the criteria for its evaluation (cognitive-intellectual, motivational-emotional, behavioral-volitional and spiritual-moral), are revealed.

It is proven that the preparation of future teachers for the formation of civic responsibility of elementary school students in the educational process requires the specification of organizational and pedagogical conditions for the implementation

of the developed model: development of motivation for civic activity of future teachers in professional training; step-by-step preparation of future teachers for the formation of students' civic responsibility: 1) adaptation of first-year students to civic values and pro-social requirements; 2) individualization of professional training of students of 2-3 courses to the formation of civic responsibility in students; 3) integration of the training of future teachers by forming in students of the 4th course an individual professional and pedagogical style of forming civic responsibility in students; integration of the method of formation of civic responsibility in students to professionally oriented disciplines through the introduction of the content module "Formation of civic responsibility of elementary school students by means of innovative pedagogical technologies" into the content of the training of future teachers.

In order to stimulate the civic activity of future teachers in professional training, the following are justified: innovative methods (inductive, active, relevant, interactive (trainings, communications, projects, games), critical learning, cooperation and participation), classroom (individual, pair and group development of event scenarios) for conducting weeks of civic education for general secondary education institutions, educational and industrial pedagogical practices) and extracurricular (competitions, writing student scientific papers, participation in scientific and practical conferences) forms of mastering various strategies for the manifestation of civic activity.

In the third chapter - "Research-experimental verification of the effectiveness of the model of training future teachers for the formation of civic responsibility of elementary school students" the peculiarities of the organization and the results of the ascertaining stage of the research-experimental work are revealed and the program and results of its formative stage are presented.

Research and experimental verification of the effectiveness of the model of training future teachers for the formation of civic responsibility in elementary school students in the educational process was carried out during the years 2018-2022 on the basis of five pedagogical universities of Ukraine and the Poltava

M. V. Ostrogradsky Academy of Continuing Education named with first (bachelor's)) level of higher education. The quantitative composition of the sample of 415 students of the experimental (206 people) and control (209 people) groups, which represents the general population of the average annual recruitment for the training of future teachers in Ukraine, contributed to the effective implementation of pedagogical activities and the monitoring of the obtained results.

A confirmatory experiment to determine the initial levels of readiness of future teachers for the formation of civic responsibility in elementary school students in the conditions of the traditional educational and educational process according to cognitive-intellectual, motivational-emotional, behavioral-volitional and spiritual-moral criteria revealed that the largest number of students (31.2 %) readiness of the researched species at a sufficient level, which is explained by the lack of educational components in the content of educational and professional programs for bachelors of higher education institutions of Ukraine aimed at forming the civic responsibility of primary school students in the educational process. At the same time, on average, only 9.8% of students demonstrated during the ascertainment experiment the readiness to form students' civic responsibility at the highest - excellent level.

Somewhat higher, but not significantly different from the data we received, assessments of the readiness of future teachers for the formation of civic responsibility in students were given by 35 expert teachers.

Using the method of sociological survey of higher pedagogical education graduates and 35 subject teachers, experimental confirmation of the reliability of the influence of the three groups of organizational and pedagogical conditions identified by us on the effective training of future teachers for the formation of civic responsibility of primary school students in the educational process was obtained.

The practical implementation of the designed model was carried out during the formative pedagogical experiment on the basis of its phased implementation. At the first stage of adaptation to the requirements of training for the formation of civic responsibility in students, in the first two courses, adaptation of future teachers to the implementation of normative requirements of civil society took place. During

the second stage of individualization of training, future teachers of the 3rd year mastered the performance of typical tasks and generalized ways of forming students' civic responsibility by means of subject-subject interaction of participants in the educational process. At the third stage of integration, fourth-year students studied the formation of civic responsibility in students based on object-subject interaction with teachers, according to a personally chosen individual educational and professional trajectory.

The control stage of the pedagogical experiment revealed dynamic and positive changes in the readiness of the future teachers of the experimental groups to form the civic responsibility of students, compared to the control groups. The number of future teachers with an excellent level of readiness for the formation of civic responsibility in students increased by 6.9%, at a very good level – by 8.6%, at a good level – by 6.3%, and at the lowest levels – at sufficient and satisfactory levels, this dynamic was negative due to a decrease in the number of students, respectively by 10.7% and 11.1%.

Statistical analysis of the results of the control experiment using the χ^2 -method (Pearson's agreement criterion) revealed the significant significance of the obtained experimental data and the feasibility of implementing the designed model of training future teachers for the formation of civic responsibility in the educational process in elementary school students based on the step-by-step formation of effective motivation for civic activity of future teachers in the professional training according to the content module "Formation of civic responsibility of primary school students by means of innovative pedagogical technologies".

The conducted experimental study proved the expediency and effectiveness of implementing the developed model of training future teachers for the formation of civic responsibility of elementary school students in the educational process of pedagogical higher education institutions.

Key words: civic responsibility, formation, students, primary school, training, future teacher.

LIST OF PUBLISHED WORKS OF THE FINANCIAL STUDENT BY THE
THEME OF THE DISSERTATION

Scientific articles in professional publications of Ukraine

1. **A. Volyk**, V. I. Tsina. The structure and features of the formation of civic responsibility of elementary school students. *Pedagogical sciences*. Poltava: PNPV V. G. Korolenko, 2018. Issue 72. P. 10–14.
2. **Volyk I.**, Doroshenko E., Tsyna V. Innovative pedagogical technologies of formation of civic responsibility of elementary school students. *Pedagogical sciences*. Poltava: PNPV V. G. Korolenko, 2019. Issue 74. P. 32–36.
3. **Volyk I. A.**, Tsina V. I., Zakharov V. S., Tsina A. Yu., Savchenko A. G. Pedagogical technologies for the development of spiritual maturity of future teachers. *Higher education of Ukraine in the context of integration into the European educational space: a special thematic issue. №. 2. Book 2. Volume II (87)*, 2020. P. 277–291.
4. Volyk I. A. Research-experimental verification of the effectiveness of the model of step-by-step training of the future teacher for the formation of civic responsibility of primary school students. *Origins of pedagogical skills*. Poltava: PNPV V. G. Korolenko. 2022. Issue 29. P. 70–76.

***Scientific works that additionally reflect the scientific results of the
dissertation***

1. Volyk I. A. Pedagogical technologies of formation of civic responsibility of elementary school students in the educational process. *Actual problems of technological, professional education, cultural studies and design: a collection of materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference on the occasion of the 40th anniversary of the Faculty of Technology and Design of the Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko (October 9-10, 2018) / Edited by Prof. V.P. Tytarenko, A.Yu. Tins; Poltava V.G. Korolenko national ped. University conf. theories and methods of technological education*. Poltava: PNPV named after V.G. Korolenko, 2018. P. 103–108.

2. **Volyk I. A.**, Tsina V. I. Innovative Pedagogical Technologies for Forming Civic Responsibility for 7-8 Grade Students. *Emergence of public development: financial and legal aspects*: monograph /Yu. Pasichnyk and etc.: ed. by Doctor of Economic Sciences, Prof. Pasichnyk Yu.: Collective monograph. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2019. P. 705–714.

3. Volyk I. A. Conceptual principles of the formation of civil responsibility. *Didaskal*: journal: materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference with international participation "Pedagogical education in Ukraine: searches, strategy, development prospects", November 20-21, 2018 / Department of general pedagogy and andragogy of the V.G. Queen Poltava, 2019. №. 19. P. 34–37.

4. **I. A. Volyk**, V. I. Tsina. Development of civic responsibility of elementary school students by means of information and communication technologies. *Digital competence of the modern teacher of the new Ukrainian school*: a collection of theses of the reports of the participants of the all-Ukrainian scientific-practical seminar (Kyiv, March 12, 2019) / Under the editor-in-chief, O. V. Ovcharuk. Kyiv: Institute of Information Technologies and Teaching Aids of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2019. P. 18–19.

5. **Volyk I.**, Tsina V. Conceptual principles of formation of civic responsibility of elementary school students. *Information technologies in culture, art, education, science, economy and business*: materials of the International Scientific and Practical Conference. / Ministry of Education and Science of Ukraine; Ministry of Culture of Ukraine; Kyiv. national University of Culture and Arts. Part 1. Kyiv: KNUKiM Publishing Center, 2019. Part 2. P. 27–29.

6. Volyk I. Problems of the formation of civic responsibility of the younger generation. *A collection of scientific works of teachers, graduate students, master's students and students of the Physics and Mathematics Faculty of V.G. Korolenko PNP*. Poltava: Astraya, 2019. P. 222–224.

7. Volyk I., Doroshenko E., Tsyna V. Formation of civic responsibility of student youth by means of modern innovative pedagogical technologies. *Professional development of personality: problems and prospects*: theses add. X

International science and practice conf. (Khmelnyskyi, November 7-8, 2019). Khmelnyskyi: KhNU, 2019. P. 122–123.

8. Volyk I.A. Actual problems of the formation of civic responsibility of young people. *Collection of scientific works of teachers, graduate students, master's students and students of the Faculty of Physics and Mathematics of the V.G. Korolenko National University of Science and Technology*; editor: Yu. D. Moskalenko (chief editor) and others. Poltava: Astraya, 2020. P. 185–186.

9. **Volyk I.**, Tsyna V. Psychological and pedagogical foundations of training future philology teachers for the formation of civic responsibility of primary school students. *Youth and the market*. Monthly scientific and pedagogical magazine. Drohobych, 2022. No. 2 (200) February. P. 72–77.

10. Volyk I. Psychological and pedagogical foundations of the development of spiritual maturity of future teachers. *Didaskal: journal: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference with international participation "University education in Ukraine in the context of integration into the European educational space"*, November 17-18, 2020 / Department of General Pedagogy and Andragogy of V.G. Korolenko PNP. Poltava, 2021. №. 21. P. 178–179.

11. **Volyk I.** Tsina V. Content characteristics of the concept of formation of civil responsibility of the schoolboy *Didaskal: magazine: materials of the All-Ukrainian. science and practice conf. from international with the participation of "Transformations of higher pedagogical education: world and Ukrainian context"*, November 16-17. 2021 / Department of General Pedagogy and Andragogy of V. G. Korolenko PNP. Poltava, 2021. № 22. P. 257–261.

12. **Volyk I.**, Tsina V. Diagnostics of the readiness of future teachers for the formation of civic responsibility of primary school students. *Collection of scientific works of teachers, graduate students, master's students and students of the Faculty of Physics and Mathematics of the V.G. Korolenko National University of Science and Technology*; editor: T. M. Barbolina (chief editor) and others. Poltava: Astraya, 2022. P. 144–145.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗВО – заклад вищої освіти

ЗСО – загальна середня освіта

ЗЗСО – заклад загальної середньої освіти

МОН України – Міністерство освіти і науки України

НУШ – нова українська школа

ВСТУП

Актуальність дослідження. Основою виховання громадян України, здатних оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства Національна доктрина розвитку освіти визначає освіту, яка забезпечує виховання людини демократичного світогляду, що дотримується громадянських прав і свобод, з повагою ставиться до традицій, культури, віросповідання та мови спілкування народів світу. Метою освіти Законом України «Про освіту» проголошено виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору.

Професійним стандартом за професією «Вчитель закладу загальної середньої освіти» перед сучасним учителем поставлене завдання формування в учнів усвідомлення необхідності додержуватися Конституції та законів України, захищати її суверенітет і територіальну цілісність, настановами та особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства, формування в учнів прагнення до взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами.

Однією з провідних вимог до освітніх програм підготовки педагогічних працівників, необхідних для впровадження Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» Концепція розвитку педагогічної освіти визначає сприяння формуванню соціально зрілої особистості педагогічного працівника, прийняттю цінностей громадянського (відкритого демократичного) суспільства, поваги до держави та її правової системи, усвідомлення обов'язку

захисту України, національної ідентичності та толерування полікультурності, готовності до трансляції цих якостей учням.

Серед пріоритетів особистісного розвитку учнівської молоді є не лише набуття знань, умінь і навичок, а й виховання свідомості, активності, толерантності, самостійності, відчуття громадянської відповідальності щодо забезпечення стабільності та процвітання власної країни. Для цього сучасній шкільній освіті потрібні вчителі, здатні будувати начальний процес так, щоб формування в учнів соціально важливих особистісних якостей сприяло їхньому становленню як громадян України.

Оновлення, на підставі чинного Державного стандарту базової повної загальної середньої освіти, змісту освітніх галузей, у тому числі й мовно-літературної, сприяє поступовій демократизації шкільної освіти, як це передбачено концепцією НУШ. За цією концепцією в реформування української школи закладено нові підходи з формування в учнів ключових компетентностей, зокрема «громадянської відповідальності», якою передбачено виховання відповідальних громадян, здатних до поваги прав людини, критичного мислення, розуміння особистої відповідальності за долю країни, її народу, таких, що усвідомлюють важливість громадянської участі в життєдіяльності місцевих громад.

У науково-педагогічній літературі питання виховання громадянської відповідальності розглядаються у педагогічній спадщині відомих педагогів А. Макаренка, Дж. Локка, А. Дістервега, В. Сухомлинського, К. Ушинського. Серед сучасних учених питання формування громадянської відповідальності вивчали М. Боришевський, І. Голіна, Л. Кияшко, L. Kohlberg, І. Кочарян, М. Муздибаєв, Т. Пантюк, Л. Петренко, А. Петровський, А. Реан, М. Савчин, Л. Снігур, В. Фазан, Е. Фромм, О. Фурман, В. Цина, М. Ярошевський та інші.

Питання удосконалення змісту та методики педагогічної підготовки учнів та студентів у науково-методичній літературі присвячені публікації О. Абдуліної, А. Азаров, Ш. Амонашвілі, І. Андрощук, Т. Болотіна, В. Вишнякової, О. Коберника, М. Кобзева, В. Курок, Є. Королькова,

В. Мокляк, В. Семиченко, В. Сидоренка, Н. Суворова, Т. Танько, С. Ящук та інших. Провідним завданням у галузі інтеграції фахової освіти та виховання громадянської відповідальності науковці визначають підготовку вчительських кадрів до застосування напрацювань із громадянського виховання, що потребує суттєве оновлення вимог до традиційної системи підготовки вчителів у педагогічних ЗВО.

Зазначені праці виступають психолого-педагогічним підґрунтям для розробки синергетичного підходу щодо підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи, визначають її феномен як інтегративний вияв ряду складових, пов'язаних із специфічними особливостями освітньої діяльності.

Здійснений аналіз теорії та практики підготовки вчителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи дає змогу виділити ряд суперечностей між:

- суспільною потребою у формуванні в учнівської молоді громадянської відповідальності та недостатньою розробленістю психолого-педагогічних основ підготовки вчителів до діяльності цього виду;

- зростаючими вимогами до якості підготовки вчителів до виховної роботи з учнями і відсутністю науково обґрунтованих організаційно-методичних умов їхньої підготовки до формування в учнів громадянської відповідальності;

- значним переліком перевірених часом концептуальних підходів до формування в учнів складових громадянської відповідальності та їхнім малоефективним та безсистемним використанням в освітній практиці підготовки майбутніх учителів;

- необхідністю використання ефективних педагогічних технологій підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності та недостатньою поінформованістю викладачів педагогічних ЗВО із концептуальними основами їхнього відбору для застосування у виховному процесі.

Актуальність проблеми дослідження, її науково-практична значущість та виявлені суперечності зумовили вибір теми дисертаційної роботи «Підготовка майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою науково-дослідної теми кафедри загальної педагогіки та андрагогіки «Єдність теорії і практики у підготовці бакалаврів та магістрів в умовах реформування освіти України», що виконується в межах робочого часу викладачів у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка (номер державної реєстрації 0117U003226). Тему дисертації затверджено вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 2 від 01.10.2018 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності моделі підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі.

Відповідно до мети визначено основні **завдання** дослідження:

1. Вивчити стан розробки проблеми підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів в теорії і практиці вітчизняної, зарубіжної освіти та педагогічної науки.
2. Розробити методiku діагностики процесу і результатів підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності.
3. Визначити психолого-педагогічні основи й особливості професійної підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи та стимулювання її здобуття під час професійної підготовки.
4. Розробити модель підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі та експериментально перевірити її ефективність.

Об'єкт дослідження – підготовка майбутніх учителів до громадянського виховання учнів ЗЗСО.

Предмет дослідження – модель підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі.

Для розв'язання поставлених завдань було використано комплекс **методів дослідження:**

- *теоретичні методи:* аналіз, класифікація, систематизація, узагальнення психолого-педагогічних підходів зарубіжних та вітчизняних науковців для вивчення сутності, особливостей та структури формування громадянської відповідальності учнів основної школи; систематизація теоретико-емпіричних даних для обґрунтування моделі підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи;

- *емпіричні методи:* тестування, анкетування, вивчення, аналіз, узагальнення матеріалів навчальної діяльності студентів щодо формування громадянської відповідальності учнів основної школи; спостереження за організацією навчального процесу, вивчення педагогічної практики; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний і контрольний) та якісний аналіз його результатів для перевірки ефективності розробленої моделі підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі;

- *методи математичної статистики:* порівняння середніх величин з метою представлення досліджуваних явищ у кількісних показниках; χ^2 -критерій Пірсона для доведення достовірності отриманих експериментальних даних.

Експериментальною базою дослідження стали: Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Полтавська академія неперервної освіти ім. М. В. Остроградського, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Криворізький державний педагогічний університет, Кременецька обласна гуманітарна педагогічна академія ім. Тараса Шевченка. Загалом у дослідно-експериментальній роботі взяли участь 415 майбутніх учителів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає, що в роботі:

вперше: обґрунтовано на засадах діяльнісного, особистісно зорієнтованого, системного та компетентнісного підходів модель та педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі, здійснено аналіз стану її розробки у психолого-педагогічній теорії і практиці;

удосконалено зміст, форми та методи адаптації, індивідуалізації та інтеграції майбутніх учителів в умовах освітнього простору педагогічного ЗВО; засоби діагностики готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи у єдності пізнавально-інтелектуального, мотиваційно-емоційного, поведінково-вольового та духовно-морального критеріїв за показниками (знання, вміння, ціннісні ставлення та особистісні якості), рівнями (відмінний, дуже добрий, добрий, задовільний та достатній) сформованості готовності цього виду; організаційно-методичні процедури із забезпечення інтеграції традиційних, і авторських інноваційних аспектів цієї підготовки;

подальшого розвитку набули основні напрями активізації громадянської активності студентів у змісті (загальних, психолого-педагогічних, методичних, фахових дисциплін та авторського спецкурсу «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи» для майбутніх учителів) і методиці професійної підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності школярів; положення про динаміку цього процесу.

уточнено базові поняття дослідження «громадянськість», «відповідальність», «громадянська відповідальність», обумовлені комплексом її складових компонентів та зміст понятійного конструкту «підготовка

майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи».

Практичне значення дослідження визначається впровадженням, на підставі програми змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій» перевірених практикою ЗЗСО педагогічних технологій, за якими здійснюється реалізація структурних концепцій розвитку громадянської зрілості особистості, уточнення результативності та взаємовпливу формування складових громадянської відповідальності учнів; методичного забезпечення підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи у вигляді розробленого авторського змістового модуля для студентів педагогічних факультетів ЗВО та вчителів-предметників. Результати дослідження можуть бути використані під час складання освітніх програм підготовки майбутніх учителів та в системі неперервної педагогічної освіти фахівців педагогічних спеціальностей.

Результати дослідження впроваджено у процес підготовки вчителів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка № 756/01-38/57 від 12.05.2022 р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (довідка № 397 від 18.05.2022 р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 449-33/03 від 15.06.2022 р.), Криворізького державного педагогічного університету (довідка № 09/01-213/3 від 25.05.2022 р.), Кременецької обласної гуманітарної педагогічної академії ім. Тараса Шевченка (довідка № 05-16/132 від 30.05.2022 р.), Полтавської академії неперервної освіти імені М. В. Остроградського (довідка № 28 від 09.06.2022 р.).

Особистий внесок здобувача. В опублікованих у співавторстві з В. Циною працях особистий внесок автора полягає у висвітленні: особливостей формування громадянської відповідальності учнів основної школи [Структура та особливості формування..., 2018]; теоретичних

положень щодо відбору різних за концептуальною спрямованістю інформаційно-комунікаційних технологій [Розвиток громадянської відповідальності..., 2019]; шляхів визначення та інтеграції цінних принципів і підходів у перевірені практикою і часом структурних концепціях розвитку особистості [Концептуальні засади формування..., 2019]; педагогічних технологій формування громадянської відповідальності учнів 7-8 класів [Innovative Pedagogical Technologies..., 2019]; сутності поняття «формування громадянської відповідальності» [Змістова характеристика поняття..., 2021]; шляхів пояснення та прогнозування теоретичних основ формування громадянської відповідальності за структурними концепціями розвитку громадянської зрілості особистості [Психолого-педагогічні основи підготовки..., 2022]. В опублікованій у співавторстві статті «Педагогічні технології розвитку духовної зрілості майбутніх учителів» (2020) (В. Цина, В. Захаров, А. Цина, А. Савченко) особистий внесок здобувача полягає в обґрунтуванні системи педагогічних технологій духовного розвитку майбутніх учителів у педагогічних закладах вищої освіти. У спільних із Є. Дорошенко і В. Циною публікаціях особистий внесок дисертанта полягає в: обґрунтуванні інноваційних педагогічних технологій, згрупованих за провідними ознаками етапу адаптації школярів до нормативних вимог громадянського суспільства [Інноваційні педагогічні технології..., 2019]; групуванні педагогічних технологій формування громадянської відповідальності за концептуальними підходами до зрілості особистості [Формування громадянської відповідальності..., 2019]. Ідеї співавторів у дисертації не використано.

Апробація основних висновків і результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри загальної педагогіки та андрагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, апробовано в доповідях на науково-практичних конференціях і семінарах:

міжнародних – «Інформаційні технології в культурі, мистецтві, освіті, науці, економіці та бізнесі» (Київ, 2019); «Професійне становлення особистості» (Хмельницький, 2019);

всеукраїнських – «Актуальні проблеми технологічної, професійної освіти, культурології та дизайну» (Полтава, 2018); «Педагогічна освіта в Україні: пошуки, стратегія, перспективи розвитку» (Полтава, 2018); «Цифрова компетентність сучасного вчителя нової української школи» (Київ, 2019); «Університетська освіта в Україні у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Полтава, 2020); «Трансформації вищої педагогічної освіти: світовий і український контекст» (Полтава, 2021).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковано у 16 працях, із яких 5 – одноосібні. Серед них: 4 статті, які опубліковані у фахових наукових виданнях України; 1 публікація у міжнародному виданні; 7 статей і тез – у матеріалах науково-практичних конференцій; 4 статті – у інших виданнях.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (288 найменувань, із них 9 іноземною мовою), 15 додатків. Загальний обсяг дисертації складає 278 сторінок; робота містить 6 рисунків і 18 таблиць.

РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ДО ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

1.1. Змістова характеристика поняття підготовка вчителя до формування громадянської відповідальності особистості школяра

Сучасним суспільством висувуються підвищені вимоги до інноваційності та конкурентоспроможності педагога як ключової фігури галузі освіти. Важливим теоретичним завданням нашого дослідження стало визначення структури і особливостей професійної підготовка вчителя до формування громадянської відповідальності особистості школяра. У контексті проведеного дослідження з'ясуємо зміст складових понять «підготовка майбутніх учителів», «формування», «громадянська відповідальність» як визначальних складових понятійного конструкту «професійна підготовка вчителя до формування громадянської відповідальності особистості школяра».

Сутність поняття «підготовка майбутнього вчителя» ми характеризуємо як поєднання педагогічного становлення із особистісним розвитком, яке обумовлюється складовими зрілості особистості. Формування інтегральних складових особистісних якостей виступає предметом нашого дослідження. Комплексність підготовки майбутніх учителів дає нам змогу визначити провідні особистісні якості вчителя як громадянина і суб'єкта професійно-педагогічної діяльності, схарактеризувати його індивідуальність, її формування і взаємозв'язок із освітнім простором педагогічного ЗВО.

Концепцією розвитку педагогічної освіти (2018) зазначено, що підготовка педагогічного працівника має відповідати суспільним запитам, сформульованим у професійних стандартах та стандартах освіти, враховувати світові тенденції та рекомендації впливових міжнародних організацій щодо підготовки педагогів.

У лексико-графічних джерелах поняття «підготовка» визначається як:

- процесуальна дія з метою підготувати та запас знань, умінь та досвіду, набуті у процесі навчально-практичної діяльності [35, с. 1015; 241];
- похідна від дієслів «підготувати–готувати», тобто надавати потрібні для будь-чого знання, навчати [242];
- отриманий будь-ким запас знань [166, с. 673].

Науковцями М. Кобзевим [94], В. Курок [117], В. Сидоренко [222] зміст підготовки розглядається як система педагогічних знань та практичних умінь та навичок, потрібних педагогам для виконання професійних функцій.

В Енциклопедии профессионального образования [272] поняття «підготовка» визначається як загальне щодо досягнення прикладних освітніх завдань із набуття соціального досвіду виконання завдань пізнавального, навчального чи практичного характеру за певними видами діяльності. Цей термін розуміється в двох значеннях:

- у вузькому розумінні, як процес спеціалізованого навчання і учіння з формування готовності до виконання поставлених завдань;
- як готовність у вигляді наявних компетентностей, потрібних для виконання поставлених завдань.

В останньому розумінні Большая советская энциклопедия [21] потрактовує професійну підготовку як сукупність спеціальних знань, умінь і навичок, необхідних для виконання роботи за певними галузями діяльності за чотирма рівнями освіти: елементарної, професійно-технічної, середньо-спеціальної та вищої.

Дещо розширене визначення дається В. Вишняковою [37, с. 262] у словнику з професійної освіти, де метою «професійної підготовки» визначається формування стійких орієнтацій на трудовий спосіб життєдіяльності, морально-психологічної та практичної готовності до праці, а зміст цього поняття включає окрім спеціальних знань, умінь і навичок, особистісні якості, норми поведінки, трудовий досвід, якими забезпечується успішність професійної діяльності.

В психології існує підхід, за яким термін «професійна підготовка» визначається як засіб зростання індивідуального особистісного потенціалу, розвитку творчої пізнавальної активності в ході оволодіння загальнонауковими та професійними знаннями, уміннями та навичками [204, с. 26].

Ми поділяємо підхід представників педагогічної науки О. Абдуліної, В. Семиченко, Т. Танько, С. Ящука, якими сутність професійної підготовки розглядається як набуття професійної освіченості в результаті опанування професійно-орієнтованих знань, умінь та виховання професійно-значущих особистісних якостей. Так, В. Семиченко [219, с. 88] аналізує професійну підготовку за трьома аспектами: як мету діяльності з включення студентів у навчально-виховну діяльність ЗВО; як результат цієї діяльності; як процес професійного становлення майбутніх фахівців. Менш деталізованим є визначення професійної підготовки майбутніх педагогів О. Абдуліної [1, с. 45], під якою нею розуміється формування та збагачення знань, умінь, настанов, потрібних майбутнім фахівцям для успішного виконання навчально-виховних завдань.

У дослідженні Т. Танько [236, с. 112] дано більш розлоге тлумачення поняття професійної підготовки, де воно трактується як система організаційно-педагогічних заходів із забезпечення формування особистісно-професійної спрямованості, системи знань, умінь і навичок професійної готовності, що результується в суб'єктивному стані особистості, яка відчуває в собі прагнення, здатність та підготовленість до виконання професійної діяльності.

Виходячи з розглянутих вище тлумачень, під поняттям «професійна підготовка» ми розуміємо спрямованість майбутнього учителя на педагогічну діяльність шляхом формування творчої, здатної до саморозвитку та фахової діяльності, опанування системою професійно-педагогічних знань, умінь і навичок та особистісних якостей у педагогічних ЗВО. Поняття професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів розкриває її педагогічну фахову

спрямованість в педагогічному ЗВО, складаючись із соціально-гуманітарної, психолого-педагогічної, фундаментальної і практичної підготовки. Будучи складовою фахової підготовки, педагогічна підготовка є її обов'язковим елементом для будь-якої педагогічної спеціальності та має свої специфічні особливості. Професійна підготовка вчителів здійснюється у педагогічних ЗВО за освітніми програмами, наприклад, Середня освіта (Мова і література) за трьома рівнями вищої освіти: «бакалавр», «магістр» і «доктор філософії».

Розглянемо далі сутність поняття «методична» складова у підготовці вчителів-філологів. Проблемі навчання методики в системі професійної підготовки фахівців філологічної освіти присвячені наукові розвідки в галузі теорії і методики навчання та виховання засобами мови та літератури (Ю. Бондаренко, Н. Волошина, К. Городенська, О. Костів, О. Кульбабська, О. Кардашук, М. Пентилюк, О. Потапенко, А. Ситченко, О. Сколоздра-Шепітко, М. Степаненко, Г. Токмань, В. Шуляр).

У цих навчально-методичних працях методична підготовка як складова професійно-педагогічної підготовки вчителів-філологів розглядається як процес формування методичних знань і вмінь для забезпечення здатності до оптимального розробки та вибору змісту, методів, форм організації і засобів навчання учнів ЗЗСО мові та літературі.

Методичну підготовку вчителя науковці розуміють як: сукупність елементів змісту, видів навчальної діяльності для досягнення мети цієї підготовки [230, с. 53]; комплекс знань, умінь і навичок, що забезпечує ефективне здійснення освітньо-професійної діяльності [28, с. 118]; систему знань, умінь і навичок із проектування та здійснення навчального процесу з певних навчальних предметів [150, с. 114]. З цього випливає, що методична підготовка вчителя характеризується тісними функціональними взаємозв'язками та взаємообумовленістю гуманітарної, соціально-економічної, психолого-педагогічної та фахової підготовки до професійно-педагогічної діяльності.

Завдання і зміст методичної підготовки вчителя суттєво обумовлюються тенденціями технологізації навчально-виховного процесу в теорії і практиці освіти. Широке розуміння поняття «технології» охоплює науковий опис та застосування методів та процесів у виробництві або будь-якій справі [22]. Як наукова галузь, технологія спрямована на обґрунтування закономірностей ефективного практичного застосування процесів перетворення предметів праці людини.

Кілька останніх десятиліть активної розробки у вітчизняній та зарубіжній педагогіці технологічного підходу в освіті відкрили нові концептуальні перспективи для здійснення проєктування та перетворення:

- складових завдань освітнього процесу з можливістю об'єктивного оцінювання запланованих та досягнутих результатів [114];
- педагогічних систем, їхньої практичної реалізації із забезпеченням запланованих освітніх результатів [180];
- точно відтворених педагогічних дій із гарантовано-результативною освітньою успішністю [224];
- особливостей використання міждисциплінарних знань та ресурсів задля відтворюваних, виходячи з особистісних якостей учителя, освітніх результатів [287];
- алгоритмізованого опису навчально-виховного процесу з однозначним визначенням застосовуваних педагогічних закономірностей до вихідних даних та точною обумовленістю результативності здійснених освітніх дій [171].

Виходячи з методологічних засад використання технологічного підходу, Г. Селевко [217] визначає такі провідні загальні особливості сучасних педагогічних технологій: системність властивостей і якостей технологій; алгоритмічність їхньої просторової структури; синергетичність у застосуванні концептуальних підходів; оволодіння зовнішніми засобами мислення та культурної поведінки (інтеріоризація) у спеціально створюваному освітньому просторі.

Проведений аналіз технологічного підходу в освіті вказує на поетапність розробки та реалізації педагогічних проєктів, конкретизуючи якісні характеристики їхнього впровадження щодо багатоконцептуальності методологічних підходів, алгоритмічності, керованості, гарантованості отримання результатів та відтворюваності.

Використання технологічного підходу у підготовці майбутніх учителів визначає наукову обґрунтованість системи професійно-педагогічної діяльності з проєктування та реалізації освітнього простору для формування у майбутніх педагогів професійно-значущих особистісних новоутворень, у тому числі і громадянської відповідальності.

Професійно-педагогічна підготовленість вчителя визначається здатністю до обґрунтованого вибору педагогічних технологій у нестабільно-змінних умовах навчально-виховного процесу, які забезпечують його ефективність із гарантованою результативністю в межах окресленого діапазону стабільності та незмінності умов застосування обраних технологій. Тому технологічний підхід в освітній діяльності є ефективним за умов використання різних методологічних підходів, обмежуючись рамками конкретних професійно-педагогічних ситуацій.

Як зазначає Г. Селевко [217, с. 47], завдяки точній інструментальній спрямованості в управлінні освітньою діяльністю і гарантованості щодо досягнення поставлених освітніх цілей, технологічний підхід в освіті вже давно посідає важливе місце серед інших. Водночас, не можна не відзначити, що використання технологічного підходу в освіті часто супроводжується критичним оцінками стосовно ставлення до освіти як до галузі виробничої діяльності, а до особистості того, хто навчається не як до суб'єкта, а як об'єкта навчально-виховної діяльності [191, с. 43]. Тому, не дивлячись на широку підтримку педагогічною теорією і практикою розробки та впровадження педагогічних технологій, вважаємо за необхідне розкрити ряд проблем, які викликає застосування цього підходу в освіті:

- надмірна уніфікація та стандартизація навчально-виховного процесу та орієнтація на відтворюваність педагогічних технологій [217, с. 58];
- помилкове прагнення до розробки універсальних технологій для всіх випадків педагогічної реальності, не враховуючи індивідуальні особливості суб'єктів навчально-виховного процесу [5, с. 295];
- зорієнтованість на перевагу суб'єкт-об'єктних відносин учасників освітнього процесу [191, с. 43].

Разом із тим не можна не зважати на певні переваги технологічного підходу, що забезпечується перевіреними концептуальними засадами і чіткою визначеністю діапазону ефективності застосування педагогічних технологій на кожному етапі розвитку особистісно-професійної зрілості майбутніх учителів. Проектування в нашому дослідженні педагогічних технологій підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності особистості школяра передбачає розробку ряду прикладних методик, які розкриватимуть реалізацію цього процесу за окремими етапами і фазами професійно-педагогічної підготовки майбутніх педагогів.

Проблема співвідношення методик викладання та педагогічних технологій дотепер залишається остаточно не вирішеною. За словами Г. Селевка [216, с. 25] вони часто вживаються як синоніми, здебільшого акцентуючи увагу у технологіях – на цільовій, процесуальній та кількісно-розрахунковій складових, а в методиці – на змістовому, якісному та варіативному компонентах.

Як зазначає М. Левіна [120], методика навчання відповідає на питання «як навчати», розкриває багатоваріантність змісту, методів і форм організації предметного навчання, а сутність педагогічної технології полягає в обґрунтуванні концептуальних засад оптимального здійснення навчання, в орієнтації на гарантованість отримання позитивного кінцевого освітнього результату.

Виходячи з неможливості передбачення всіх варіантів протікання навчально-виховного процесу, підготовка майбутніх учителів у педагогічному

ЗВО повинна забезпечувати їхню здатність до корекційних дій щодо освітнього процесу. Для цього методична підготовка вчителя має інтегрувати варіативні змінні завдань, змісту, методів, засобів та форм організації навчання згідно нормативних та соціальних вимог.

Резюмуючи вищезазначене, під методичною підготовкою майбутнього вчителя ми розуміємо процесі результат оволодіння системою знань, умінь і навичок, якими забезпечується здатність проєктувати та реалізовувати навчальний процес, у якому інтегруються соціально-економічна, фахова, психолого-педагогічна та практична підготовка до професійно-педагогічної діяльності.

Сутність методичної підготовки О. Коберник [238] і С. Яшук [279] вбачають не в методичній багаторецептурності, а у навченості використовувати набуті знання і досвід для розв'язування методичних завдань, у сформованості прагнення до самоудосконалення, підвищення професійно-педагогічної компетентності.

Отже, під професійною підготовкою вчителя ми розглядаємо систему науково-обґрунтованої взаємодії учасників освітнього процесу на основі комплексної інтеграції знань фахових, методичних, психолого-педагогічних основ наук, спрямовану на формування у майбутніх учителів уявлень про освітнє середовище, соціально-економічні тенденції життєдіяльності і міжособистісної взаємодії у ньому, надаючи можливості майбутнім учителям гнучко реагувати на професійно-педагогічні і життєві ситуації, здійснювати ефективне фахове спілкування, враховувати основні педагогічні закономірності і правила у процесі професійної діяльності, самовдосконалюючись впродовж життя.

Сучасна професійно-педагогічна підготовка вчителя ґрунтується на задекларованих Державними стандартами базової і повної загальної середньої освіти [66; 67] підходах: компетентнісному, діяльнісному та особистісно зорієнтованому.

Вимоги до освітніх програм підготовки педагогічних працівників, необхідні для впровадження Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» передбачають сприяння формуванню соціально зрілої особистості педагогічного працівника, прийняттю цінностей громадянського (відкритого демократичного) суспільства, поваги до держави та її правової системи, усвідомлення обов'язку захисту України, національної ідентичності та толерування полікультурності, готовності до трансляції цих якостей учням. Така модернізація освітніх програм, повинна здійснюватися за впровадження компетентнісного, особистісно-орієнтованого підходів в педагогічній освіті, забезпечення формування загальних (універсальних, ключових тощо) компетентностей, набуття педагогічними працівниками вмінь та досвіду формування компетентностей в учнів [198, с. 15–16].

За Законом України «Про вищу освіту» [76] компетентність визначається як динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, якими визначається здатність особи успішно здійснювати навчальну та подальшу професійну діяльність і виступають результатом навчання на певному рівні вищої освіти. Компетентність педагога характеризується стандартизованими, узагальненими способами виконання професійно-педагогічної діяльності, здатністю до продуктивного виконання професійної діяльності [173].

Сучасною педагогічною наукою комплекс професійно-значущих компетентностей, яким визначається готовність майбутніх учителів до професійно-педагогічної діяльності, поділяється на три групи:

- професійно-орієнтовані предметні компетентності, якими обумовлюється володіння знаннями та вміннями професійно-педагогічної діяльності педагога, його здатність до самостійного її проектування, планування, контролю, представлення та аналізу результатів педагогічного

процесу, формування умовиводів та пропозицій щодо нових завдань професійно-педагогічної діяльності;

- соціально-особистісні базові компетентності, якими визначаються соціально-професійні умови діяльності вчителя, які потребують виявів здатності самостійності особистості та складових соціальної зрілості;

- ключові компетентності, якими визначається професійно-психологічна сфера діяльності педагога з вияву громадянської, духовної, мотиваційної та психологічної зрілості особистості [10; 79; 101; 141].

Формування компонентів особистісної зрілості, у тому числі і громадянської відповідальності, обумовлює тривалість становлення професійно-педагогічної компетентності майбутніх учителів та вимагає пошуку для цього ефективних педагогічних технологій. Розвиток особистісної зрілості на певних етапах професійної підготовки та вікового розвитку майбутніх учителів обумовлює, за акмеологічною концепцією освіти, їхній цілісний особистісний розвиток [54, с. 16]. Таке становлення особистісно-професійної зрілості характеризується акмеологічною концепцією послідовністю фаз особистісного розвитку майбутнього вчителя в ході його професійної підготовки. Згідно сучасної психології розвиток особистісно-професійної зрілості включає три послідовні фази:

- адаптація – процес набуття особистістю нових форм соціалізації і ціннісних орієнтацій для формування соціально-значущих моделей поведінки та професійної діяльності;

- індивідуалізація – формування суб'єктності особистості шляхом вияву компетентностей, індивідуальних особистісно-професійних здібностей та нахилів;

- інтеграція – стимулювання особистісного розвитку шляхом взаємовпливу освітнього простору та індивідуальності особистості [206, с. 332].

Досягнення певних вершин особистісно-професійної зрілості, як готовності до наступних етапів її розвитку, певною мірою збігається, за О. Ганжою [54, с. 16],

з віковими етапами розвитку особистості. Професійну готовність майбутніх учителів до професійно-педагогічної діяльності на рівні найвищих особистісних досягнень М. Ємельянова [71, с. 234] обґрунтовує єдністю соціальної, академічної та особистісної зрілості.

Для виявлення сутності поняття «громадянська відповідальність» як особистісної риси, вважаємо з потрібне здійснити дослідження етимології його складових «громадянськість» та «відповідальність».

Час і обставини виникнення терміну «відповідальність» науковці В. Канке [87] і О. Плахотний [193] датують другою половиною XV століття в галузі юриспруденції, в якій він інтерпретувався як зобов'язання. Проблема відповідальності завжди була для людства актуальною, оскільки, як зазначено у Великому тлумачному словникові сучасної української мови [35, с. 72] «життя – це відповідальність». Від цієї особистісної якості залежать як благополуччя життя кожної окремої людини, так і в цілому суспільства.

Словником української мови (електронний ресурс) лексичне значення терміну «відповідальність» полягає у покладанні на когось чи взяття на себе обов'язків відповідати за виконання певної роботи, справи, за чийсь вчинки, дії, слова.

За Oxford English Dictionary [285] термін «responsibility» характеризує «те, за що відповідає особа, обов'язок», означає «бути відповідальним, робити щось без сторонньої підказки». У французькій мові іменник «responsabilite», за словником Aktiver votre rtssource numer ique [280], означає «виконання свого договору, обов'язок, необхідність спокутувати провину». Як зазначає К. Муздибаєв [149], етимологія поняття «відповідальність» в англійській, російській та французькій мовах співпадає, *позначаючи виконання певних обов'язків та необхідність звітувати за свою поведінку*. Науковець вважає відповідальність за власні вчинки і дії узагальненою характеристикою особистісної зрілості.

У різних галузях науки відповідальність розуміється як свобода вибору, засобів існування і волі, форма активності людини, способи самореалізації її особистісної сутності [11, с. 49].

Виокремлюючи в досліджуваному феномені суб'єкт та об'єкт відповідальності, С. Браун [31, с. 153] зазначає, що суб'єкт несе відповідальність за об'єкт, виявляючи при цьому активний аспект діяльності.

Досліджуючи феномен «відповідальність» С. Рубінштейн [212] виділяє в ньому ретроспективний (відповіданість за раніше вчинені дії) і перспективний (за те, що необхідно зробити в майбутньому) аспекти. У розробленій К. Альбухановою-Славською [2] теорії відповідальності ініціатива і відповідальність розглядаються як вияви суб'єктної самостійності, незалежності, активності та добровільності. У наукових розвідках І. Беха [16] відповідальність особистості аналізується у контексті мети виховання.

Дослідженню «громадянськості» як риси особистості, що формується під час її соціалізації, присвячені фундаментальні дослідження Г. Балла, М. Боришевського, Г. Костюка, Т. Пантюк, В. Рагозіна, С. Рубінштейна, Л. Снігур, В. Сухомлинського та ряду інших науковців, якими було закладено теоретико-методологічне підґрунтя цього поняття.

Науковці визначають громадянськість як: особистісну якість у вигляді утворень свідомості та самосвідомості сформованих на основі оволодіння системою громадянських цінностей людини [27]; інтегральну складову культурної ідентичності індивіда та чинник розвитку колективних систем орієнтації [208, с. 44]. Основним елементом формування громадянськості Л. Снігур [227, с. 6] визначає цінності Володіння якістю громадянськості, за Т. Пантюк [177, с. 67], пов'язує поведінку і життя людини зі свободою та суверенністю країни, з усвідомленням своєї відповідальності перед її народом, забезпечуючи тим самим прогрес держави та особисту зацікавленість у покращенні особистого життя.

Конкретизацію педагогічного змісту поняття «громадянськість» знаходимо у науково-педагогічній спадщині В. Сухомлинського [234], яке

розглядається ним, перш за все, як обов'язок, відповідальність, вища сходинка в духовному житті людини, за якою вона віддає себе служінню ідеалам.

Стосовно поняття «громадянська відповідальність» А. Гудзовська [61], Т. Гусєва [62], С. Іконнікова, В. Лісовський [81], розглядають його як структурний компонент громадянської та професійної зрілості особистості, коли патріотизм, певні ідеї та професіоналізм стають нормами середовища життєдіяльності, що визначає особистісну зрілість. До структурних компонентів особистісної зрілості Л. Барановська [12], Ю. Гільбух [55], К. Муздибаєв [149], В. Прядеїн [203], Е. Фром [256] відносять також почуття громадянського обов'язку, що включає такі особистісні якості як патріотизм, почуття професійної відповідальності, інтерес до суспільно-політичного життя, колективізм та потребу у спілкуванні.

До складових громадянської зрілості С. Іконнікова, В. Лісовський [81] та Т. Мироненко [140] відносять високий рівень планетарної та національної свідомості, процес самовдосконалення, гуманістичну мораль, обізнаність щодо історії, культури рідної країни, обов'язків та їхнє виконання, соціальну відповідальність, стійкі переконання та високий професійний рівень.

Серед визначальних ознак громадянської відповідальності О. Фурман [258, с. 67] називаються активна життєва позиція, усвідомлення необхідності виконання своїх громадянських обов'язків, наполегливість та самостійність, самоорганізація та чесність і відповідальність за власні вчинки

Згідно вищезазначеного *поняття «громадянська відповідальність»* нами розуміється як свідоме ставлення членів суспільства до його вимог, здатність нести відповідальність за власні вчинки і життя. Громадянську відповідальність учнів ми визначаємо як інтегративну якість, яка обумовлює їхню ключову компетентність і вимагає пошуку та застосування педагогічних технологій її формування.

Національною доктриною розвитку освіти [157] серед пріоритетних напрямів державної політики задекларовано формування національних та загальнолюдських цінностей, забезпечення виховання людини

демократичного світогляду, яка дотримується громадянських прав і свобод, з повагою ставиться до традицій, культури, віросповідання та мови спілкування народів світу. За Законом України «Про освіту» [77], держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина. Державним стандартом базової середньої освіти [66] обґрунтовується її мета за ціннісним орієнтиром утвердження людської гідності через виховання чесності, відваги, наполегливості, доброти, справедливості, формування ключової громадянської компетентності, пов'язаної з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини.

Аналіз досліджень складових громадянської та професійної зрілості, нормативно-правових документів галузі освіти дає змогу визначити цей феномен як тривалий період онтогенезу, зумовлений інтегративними вимогами й специфічними особливостями вияву компонентного складу, які складають сфери професійної та громадянської діяльності особистості. Контент-аналіз структури громадянської та професійної зрілості сприяв виявленню нами загальних компонентів *громадянської відповідальності* за такими ознаками характеристики особистісних якостей людини: почуття громадянського обов'язку, гуманістична мораль, інтерес до суспільно-політичного життя, потреба у спілкуванні та просуспільна діяльність, участь у житті суспільства, колективізм, патріотизм, стійкі переконання, національна та планетарна свідомість.

Складаючи провідні освітні характеристики зрілості особистості, визначені нами компоненти громадянської відповідальності сприяють успішному здійсненню освітнього процесу в ЗЗСО.

Обґрунтовані нами складові громадянської відповідальності як особистісні властивості є виявом якостей особистості індивіда, які можна досліджувати вивчаючи суспільну діяльність людини в соціумі. Лише аналіз

відношень «середовище-особистість» сприяє, на думку О. Ганжі [54], об'єктивному розкриттю особистісних якостей та властивостей людини.

Дослідження підготовки вчителя до формування громадянської відповідальності особистості школяра потребує аналізу поняття «формування», яке ієрархічно, за К. Платоновим [192, с. 174] охоплюється змістом більш загального поняття «розвиток» – впливом середовища на дозрівання особистості. Поняття ж «підготовка» цим вченим розглядається як індивідуальне (одиничне) відносно особливого поняття «формування».

Маючи певні ознаки завершеності, категорія «формування» розуміється як створення чогось, становлення особистості людини внаслідок виховання та розвитку [21]. Як організоване та цілеспрямоване оволодіння соціальними суб'єктами стійкими, цілісними якостями та рисами, які є необхідними для успішної життєдіяльності людини, розглядається поняття формування. Коротким словником психологічних термінів [109].

Оксфордським толковим словником із психології [167] поняття «формування» потрактовується як поступове створення оперантної поведінки засобами підкріплення ряду послідовних кроків, що наближають до бажаного результату. В педагогічних працях І. Малафійка [129], Н. Мойсеюк [143], З. Шевців [267] та інших термін «формування» розглядається як результат розвитку людини у зв'язку зі змінами у освітньому процесі, як певну довершеність зрілості особистості людини.

Розглядаючи поняття «формування» у контексті набуття комплексом властивостей та якостей особистості певної форми і завершеності, М. Курач [116, с. 104] обґрунтовує реалізацію цього процесу засобами діяльнісного опанування певного змісту, опосередкованого управління ним із боку педагогів, створенням відповідних організаційно-педагогічних умов застосування інноваційних та традиційних методів, форм та засобів навчання та виховання.

Ступеневий і неперервний впродовж усієї життєдіяльності людини процес формування громадянської відповідальності особистості відбувається

у двох вимірах: у контрольованому освітніми нормами та вимогами ЗЗСО освітньому просторі та в освітньому середовищі її суспільного оточення, де учень може стикатися із соціальними виявами життєдіяльності, які мають відхилення від норм та цінностей просупільних результатів формування громадянської відповідальності.

Досліджуючи у контексті дисертаційної роботи понятійний конструкт «формування громадянської відповідальності» нами сформульовано його авторське визначення як виховання та розвиток особистісної інтегративної якості – громадянської відповідальності, яка визначається її компонентним складом (почуття громадянського обов’язку, гуманістична мораль, інтерес до суспільно-політичного життя, потреба у спілкуванні та просупільна діяльність, участь у житті суспільства, почуття колективізму і патріотизму, стійкі переконання, національна та планетарна свідомість), визначаючи громадянську зрілість особистості (рис. 1.1).

Аналіз змісту складових понятійного конструкту «професійна підготовка вчителя до формування громадянської відповідальності

Рис. 1.1. Компонентний склад громадянської відповідальності.

особистості школяра» дає нам змогу визначити його як спрямованість майбутніх учителів на педагогічну (методичну та технологічну) діяльність шляхом спеціально організованого та цілеспрямованого оволодіння системою професійно-педагогічних знань, умінь, навичок та особистісних якостей, як складових поетапного розвитку особистісно-професійної зрілості, якою

забезпечується здатність проєктувати та реалізовувати процес виховання в учнів складових особистісних якостей громадянської відповідальності як ключової компетентності в ході соціально-гуманітарної, психолого-педагогічної, фундаментальної і практичної підготовки у педагогічних ЗВО.

1.2. Психолого-педагогічні основи професійної підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи

Одним із пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку сучасної освіти є формування загальнолюдських і національних цінностей [200]. Держава забезпечує виховання особистості із демократичним світоглядом, здатної дотримуватися громадянських свобод і прав, ставитися з повагою до культури і традицій, мови спілкування, віросповідання народів світу.

Започатковане МОН України реформування ЗСО передбачає оновлення змісту навчальних програм шкільних предметів учнів 5-9 класів на підставі чинного Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти [67], за яким здійснюється поетапний перехід до принципів демократизації навчання, закладеними в концепції НУШ [162]. Зазначена концепція передбачає оновлення підходів до змісту предметного шкільного навчання, орієнтуючи його результати не на просту передачу знань, а на формування в учнів ключових надпредметних компетентностей. Для цього з 2017 року в оновлених навчальних програмах всіх шкільних предметів, у тому числі і освітньої галузі «Мова і література», виділено ряд змістових ліній, серед яких є і «громадянська відповідальність», яка зорієнтована на виховання відповідальних громадян, здатних до критичного мислення, поваги прав людини, розуміння власної відповідальності за долю свого народу і своєї країни, усвідомлення необхідності особистої громадянської участі у вирішенні життєво-важливих проблем місцевих громад. Все це робить актуальним

питання підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. Визначені нами в підрозділі 1.1 структурні компоненти громадянської відповідальності вимагають обґрунтування психолого-педагогічних основ професійної підготовки майбутніх учителів до її формування в учнів основної школи за певними концептуальними засадами, що поєднуюватимуть ці компоненти у цілісний процес такої підготовки.

Процеси гуманізації та демократизації суспільного життя України, актуалізуючи проблему формування громадянської відповідальності особистості в розглянутих вище освітніх нормативно-правових документах, потребують розгляду передумов становлення громадянської відповідальності особистості. До базових передумов формування громадянської відповідальності особистості О. Фурман [258, с. 71] відносить наявність:

- громадянського суспільства, яким організується перебіг суспільно-політичної, міжгрупової та міжсуб'єктної взаємодії;
- громадянської свідомості, якою визначаються особиста позиція щодо орієнтації та відстоювання норм і правил суспільно-політичного життя, способи ставлення до об'єктивної дійсності та регулюються форми суспільної активності й взаємовідносини з оточенням. Громадянська свідомість формується на зразках суспільно-значущої успішної поведінки інших, на засадах індивідуальної та колективної практики просуспільної діяльності, спрямованої на реалізацію інтересів та потреб громадян;
- громадянської самосвідомості, рівень сформованості якої визначає міру відповідальності особистості за власні вчинки, усвідомлення себе як суб'єкта та носія громадянських цінностей під час виконання громадянських завдань, соціальної взаємодії з іншими.

Як показують дослідження М. Боришевського [27] та Л. Снігур [227] формування громадянської відповідальності учнівської молоді визначається ментальним досвідом народу, позицією вихователів за наслідками пізнавально-практичної діяльності особи у соціальному оточенні. Саме через

систему сформованих ставлень громадян до держави і суспільства, громадянських норм і цінностей, на думку І. Голіної та Л. Кияшко [56, с. 55], виявляється громадянська відповідальність людини, її громадянська позиція. Остання є результатом соціально-комунікативної, просупільної та громадсько-корисної активності особистості.

Найбільший вплив на формування відповідальності як особистісної якості має сімейне виховання, яке виступає середовищем успадкування моральних норм, традицій, ставлень і цінностей. Формування так званої «істинної відповідальності», яка характеризується становленням емоційно-стійкого характеру, І. Кочарян [111] визначає за умов існування в родині доброзичливих та дбайливих взаємовідносин. Домінування в родинних стосунках авторитарності формує у особистості страх покарання, відчуття провини, тривожності, образи, формуючи так звану «діяльнісну відповідальність», що ґрунтується на прагненні уникнення покарань та почутті обов'язку. Саме тому часто соціальне середовище, педагоги і батьки учнів, обмежують зміст категорії «відповідальність» лише виявами дисциплінованості, зобов'язаннями та обов'язку.

Походження поняття «обов'язок» Е. Фромм [255, с. 281] пов'язує зі сферою несвободи, а витоки поняття «відповідальність» – зі світом свободи, здійсненням добровільних актів. Вивчаючи психологію відповідальної поведінки, М. Савчин [215, с. 17] вказує на закономірні взаємозв'язки свободи та відповідальності: свобода реалізується тільки через відповідальність, а відповідальність – лише через свободу.

Визнаючи громадянську відповідальність важливою ознакою зрілості особистості ми виходимо з визнання того, що у формуванні громадянської свідомості та самосвідомості провідну роль грають сім'я та спеціально організоване громадянська освіта. Детальне вивчення психолого-педагогічних особливостей підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів потребує вивчення механізмів цього процесу. Аналіз психолого-педагогічних досліджень Б. Ананьєва, А. Петровського, Л. Снігур,

В. Сухомлинського та О. Фурман дозволяє виділити такі механізми формування громадянської відповідальності особистості:

- персоналізація – визначає процеси громадянського самовиявлення на основі взірців громадянської позиції відомих персоналій минулого і сьогодення, міфічних та літературних персонажів, ідеї та життєдіяльність яких виступають духовним спонукальним чинником. Окремими випадками персоналізації виступає деперсоналізація як неприйняття та відмежування від ідей і вчинків певних людей, а також намагання приписувати чужі здобутки собі та переадресувати подумки власні недоліки іншим особам;

- персоніфікація – механізм впливу на формування громадянської відповідальності шляхом надання людських характеристик, одухотворення об'єктів неживої природи та деяких «абстракцій». Приймаючи результати просупільної діяльності інших, суб'єкти громадянської відповідальності наповнюють їх одухотвореним змістом, що впливає на формування світоглядних цінностей, переконань та ставлень як духовних чинників економічної та політичної стабільності України. Персоніфікація, доповнюючи соціально-політичну дійсність, правилами, нормами та традиціями, стимулює громадянську активність особистості засобами пропаганди;

- ідентифікація – визначається опануванням людиною особистісними рисами, властивостями та ідеалами своєї спільноти, конкретних її громадян, способами їхньої життєдіяльності. Механізм ідентифікації, за А. Bandura [281], обумовлює прагнення до копіювання особою значущих для неї думок, дій, почуттів, цінностей та досвіду інших людей, позитивно сприяючи міжособистісному порозумінню та згуртованості індивідів. Як зазначає Г. Тард [237], таке копіювання сприяє формуванню колективних цінностей та норм, якими визначаються сталий розвиток і прогрес суспільних відносин.

- менталізація – визначається втіленням громадянських вчинків особистості в етнічно-культурний контекст у вигляді колективного несвідомого (за К. Г. Юнгом [275]), яке містить первинні психічні образи духовного спадку еволюції людства у формі слідів пам'яті, емоцій,

переживань і думок, які визначають поведінку і досвід особистості на підставі природних умов життя, традицій та історично-усталених моделей етнічної поведінки, пріоритетів діяльності соціальних інститутів. Таке колективне несвідоме не формується в особистому досвіді і належить всьому людству, як повітря [69, 2001, с. 15].

- цілепокладання – механізм формування громадянської відповідальності особистості шляхом усвідомлення ідеально-суб'єктивного образу бажаного та його втілення у реально-об'єктивні результати діяльності [252, с. 755]. Свідомо визначена мета особистості є необхідною умовою здійснення громадянських вчинків щодо реалізації задумів перебудови суспільного життя, рухаючись до кращого майбутнього. Втілення цілі в суспільну реальність потребує, за Д. Колесовим [99, с. 71], від особистості уявної деталізації часових меж, способів, засобів виконання послідовності вчинкових громадянських дій, які мотивують її до реалізації бажаних потреб в конкретних умовах сьогодення як ціннісним;

- рефлексія – актуалізує формування громадянської відповідальності особистості на високому рівні шляхом усвідомлення нею своїх вчинків та її сприйняття оточенням, стаючи творцем як своєї власної долі, так і своєї громади, країни [258, с. 75].

Як бачимо, формування громадянської відповідальності особистості здійснюється за декількома взаємопов'язаними соціально-психологічними механізмами в ході виконання соціально-вчинкових дій, розвиваючи та закріплюючи її складові у внутрішньому світі людини.

Ознаками високої громадянської відповідальності вважаємо: наповнену сенсом активну життєдіяльність, спрямовану особистістю на громадянське самовдосконалення; освіченість, яка виявляється через самореалізацію в соціумі; просуспільну громадянську позицію.

Сформованість громадянської відповідальності, як узагальненої особистісної риси сприяє внутрішньому особистісному зростанню, творенню людиною долі своєї країни та власної долі. Згідно концепцій формування

громадянської відповідальності М. Боришевського, І. Голіної, Л. Кияшко, І. Кочарян, М. Муздибаєва, Т. Пантюк, М. Савчин, Л. Снігур, В. Сухомлинського, Е. Фромма, О. Фурман та ін., рівні її сформованості нами визначаються за чотирма критеріями, якими характеризується ступінь просупільної активності особистості у виявленні компонентів громадянської відповідальності: пізнавально-інтелектуальний, мотиваційно-емоційний, поведінково-вольовий та духовно-моральний критерії.

Пізнавально-інтелектуальний критерій вияву громадянської відповідальності характеризує освітньо-інтелектуальну активність особистості шляхом розуміння, за М. Савчин [215, с.26], сутності поняття відповідальність, усвідомлення здатності інших людей оцінювати, контролювати та стимулювати її поведінку, самооцінювання своєї суб'єктно-відповідальної поведінки та саморегуляції творчості і когнітивного стилю у вирішенні проблем її життєдіяльності.

Мотиваційно-емоційний критерій проявляється у почуттєвих станах, переживаннях, які виникають внаслідок певного ставлення особистості до прийнятих суспільством норм і правил, що стимулює вияви особистісних мотивів щодо реалізації задумів. Засоби мотивації активізують усвідомлення та появу цілей, громадянських потреб, емоційно-ціннісних утворень, що обумовлюють готовність особистості до вибору способів і засобів діяльності у конкретних ситуаціях.

Поведінково-вольовий критерій визначає вияви практичної відповідально-громадянської активності, зовнішні прояви ставлення людини до виконання обов'язків, завдань, вимог, внутрішнє прийняття або неприйняття позицій та дій самого себе та інших осіб, ступінь гуманності та відкритості поведінки або, навпаки, може характеризуватися проявами поведінкового негативізму, що характеризується втратою самостійності, невпевненістю у діях чи зайвою розкутістю.

Вольова регуляція поведінки особистості визначається, за Є. Ільїним [82] як вибір способів подолання зовнішніх та внутрішніх життєвих перешкод

та труднощів, а В. Калін [86] розглядає її як засіб оптимальної активності для досягнення найефективнішої діяльності. Саме в конкретних поведінкових діях та вчинках виявляються вольові риси особистості.

Духовно-моральний критерій, як прояв найвищої стадії сформованості громадянської відповідальності, характеризується здатністю особистості до самоусвідомлення себе як людини готової до розповсюдження громадянських цінностей, керуючись власною внутрішньою свободою як суб'єкта цих вартостей та будучи носієм світоглядних моделей просупільної поведінки та діяльності. Найвищою стадією розвитку відповідальності К. Хелкан визначає привласнення особистістю норм моральної поведінки на основі принципів і норм суспільної моралі [33, с.12]. За умов досягнення цієї найвищої стадії особистість стає здатною до самостійних та добровільних відповідальних вчинків, головним регулятором і духовною основою яких стає совість (Савчин, 2006).

Підготовка педагогічних працівників до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО повинна досягати цієї найвищої стадії сформованості громадянської відповідальності саме за духовно-моральним критерієм. В результаті такої самоактуалізації в особистості педагога формується моральна здібності, принципи, пов'язані з певними духовними ідеалами, ціннісними ставленнями та переконаннями [175, с. 23]. Зазначені духовні новоутворення, завдяки процесу громадянського виховання, об'єктивуються, за Н. Огренич [165, с. 123], у поведінці, моральних відносинах, вчинках, закріплюються у звичаях, суттєво впливаючи на суспільні відносини.

Отже, рівні сформованості громадянської відповідальності, як особистісної якості, визначаються нами за чотирма критеріями, якими характеризується ступінь просупільної активності людини у виявленні її складових компонентів, що взаємопов'язані між собою та надають стійкості її поведінки, не зводячи її до зовнішнього обов'язку.

Обґрунтування завдань і особливостей професійної підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи нами здійснено за педагогічним та психологічним підходами. Психологічна складова дослідження включає процес і результати підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, виявлення та розвиток їхніх особистісно-професійних якостей в умовах психолого-педагогічної та фахової підготовки. Психологічний підхід до професійної підготовки майбутніх учителів щодо формування громадянської відповідальності учнів основної школи передбачає:

- виявлення у майбутніх учителів вихідних рівнів сформованості готовності до формування в учнів громадянської відповідальності;
- визначення результативності підготовки цього виду, враховуючи реальну сформованість її показників;
- з'ясування того, які особистісно-професійні новоутворення в підготовленості вчителів є продуктивними, а які малозначущими для подальшої освітньо-професійної діяльності;
- оцінювання успішності процесу підготовки майбутніх учителів щодо формування громадянської відповідальності учнів та виявлення труднощів, які мали місце.

Педагогічний підхід до підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності полягає у цілеспрямованому вихованні, яке полягає, за словами А. Макаренка [128], у проектуванні особистості. Згідно цього підходу, обґрунтування завдань і технологій формування готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності включає визначення особистісно-професійних якостей, необхідних для досягнення визначених державними освітніми стандартами вимог до сформованості в учнів відповідальності цього виду. Обґрунтування педагогічних технологій, за педагогічним підходом, визначає концептуальні засади, зміст, методи і форми організації формування

у майбутніх учителів особистісно-професійних якостей, які є потрібними для виховання в учнів громадянської відповідальності.

Різноманітність педагогічного та психологічного підходів до підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи не суперечить їхній нерозривній єдності. Педагогічне обґрунтування завдань, методів та форм організації професійної підготовки майбутніх учителів вимагає врахування психологічних особливостей щодо:

- особистісних якостей і властивостей всіх учасників професійно-педагогічної підготовки;
- прогнозування можливих (іноді суперечливих) психологічних результатів здійснення професійної підготовки педагогів;
- визначення чинників формування негативних особистісно-професійних якостей і властивостей, що можуть формуватися в ході застосування відповідних, на перший погляд, педагогічних технологій [263, с. 74-75].

Актуальність проблеми громадянської відповідальності учнівської молоді визначається гуманізацією та демократизацією суспільного життя в Україні. На її вирішення спрямовані розпорядження Кабінету міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» [201], «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» [105] та проєкт Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2030 року [232].

Концепцією розвитку громадянської освіти в Україні обґрунтовується необхідність забезпечення сприятливих умов щодо формування у здобувачів освіти всіх освітніх рівнів громадянської компетентності з метою покращення усвідомлення та відповідальної реалізації громадянами своїх прав і обов'язків в умовах утвердження та розвитку демократичного суспільства, активізації їхньої участі у суспільно-політичному житті країни. Формування громадянської відповідальності за суспільно-політичні процеси, опанування громадянами навичками демократичного управління та участі у

державотворенні на місцевому рівні проголошено цією Концепцією як одні із найважливіших завдань громадянської освіти.

Водночас, результати, проведеного у 2018 році соціологічного дослідження за українсько-швейцарським проєктом «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» (DOCCU), показали, що третина вчителів-предметників не здійснюють громадянську освіту в ході навчально-виховного процесу і лише четверта частина всіх опитаних педагогів усвідомлюють сутність поняття «громадянськості» як розуміння громадянами своїх прав і свобод в суспільстві та державі. Труднощі впровадження громадянської освіти в закладах освіти обумовлені відсутністю складових громадянської компетентності у навчальних та освітніх програмах навчальних предметів.

Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [105] вказує на гостру суспільну проблему щодо обґрунтування наукових підходів, змісту, методів, засобів та форм організації громадянського виховання, спрямованих на цілеспрямоване та ефективне формування громадян як особистостей, які поєднують у собі патріотизм, громадянську зрілість, самоактивність, моральні чесноти, професійну компетентність і творчі начала, почуття обов'язку та відповідальності перед Батьківщиною і суспільством

Брак наскрізних єдиних підходів до розуміння шляхів здійснення громадянської освіти унеможливорює створення цілісної її системи на всіх рівнях сучасної освіти. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні орієнтована на застосування трьох методологічних підходів до її здійснення:

- підхід «навчання через участь»: визначає співучасть всіх учасників освітнього процесу в діяльності співуправління та колективному розв'язанні питань, що виникають в освітньому просторі ЗЗСО;
- наскрізний підхід: включає здійснення співпраці щодо громадянської освіти всіма суспільними інституціями та її присутність у предметному навчанні у всіх видах (формальній, неформальній,

інформальній) і на всіх рівнях освіти (дошкільної, шкільної та професійної освіти та освіти дорослих);

- поступальний підхід: формування громадянських компетентностей в ході набуття предметних і базових компетентностей.

Перед педагогічними працівниками, які здійснюють громадянську освіту Концепція розвитку громадянської освіти в Україні ставить завдання щодо оволодіння громадянськими компетентностями та вміннями з формування компетентностей цього виду у громадян. Для досягнення цих завдань передбачено здійснення теоретичної і практичної підготовки педагогічних працівників до громадянської освіти у сферах формальної, інформальної та неформальної освіти, розробки нових виховних моделей, впровадження зарубіжних та вітчизняних технологій громадянської освіти та методик оцінювання її ефективності.

Проектом Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2030 року [232] задекларована її спрямованість на: формування громадянських компетентностей на основі ефективних світових практик; підготовка педагогічних фахівців до їхнього формування у здобувачів освіти; розширення сфери громадянської освіти місцевими територіальними громадами, через інформальну, неформальну освіту, які ґрунтуються на навчанні шляхом участі (діяльності).

Поняття громадянської компетентності визначають як: сукупність особистісних якостей, які формуються під впливом громадянського суспільства у вигляді знань, умінь і навичок, якими здійснюється мотивація громадянської активності особистості щодо її участі в суспільному житті [196, с. 9, 12]; як готовність до активної і відповідальної реалізації громадянських прав і обов'язків демократичного суспільства [201]; сукупність передумов реалізації прав та виконання обов'язків, обумовлених статусом громадянина [151].

Проблема формування громадянської компетентності є актуально важливою для розбудови громадянського суспільства. Вона розглядається в

наукових розвідках вітчизняних і зарубіжних дослідників Г. Алмонда, С. Верби, Р. Даля, Ю. Підлісної, В. Степаненка, В. Шахрай, за якими ефективно формування громадянської компетентності відбувається там, де демократія виступає провідною ознакою суспільних відносин і принципів діяльності особистості, де провідним чинником її формування є громадянське суспільство, його зрілість. Розвиток сучасного суспільства є неможливим без формування громадянської відповідальності, яке здійснюється разом із демократизацією його життя.

Діяльність суспільства відносно формування громадянської компетентності молоді повинна спрямовуватися на виховання в неї поєднання стурбованості відносно власної долі з відповідальністю та участю в діяльності щодо забезпечення добробуту та розвитку країни.

Формування громадянської компетентності учнівської молоді потребує розробки способів управління її громадянською соціалізацією в ЗЗСО, підготовки педагогічних працівників до здійснення громадянської освіти, розвитку та реалізації громадянської компетентності учнів, що стане показником розвитку та цивілізованості нашого суспільства.

Загальноєвропейськими Рекомендаціями з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання [75] серед її головних цілей проголошено врахування потреб тих, хто навчається та суспільства шляхом виконання завдань, видів діяльності, які їм необхідно вміти реалізовувати для задоволення цих потреб, оволодіння компетентностями, потрібними для цього. Рекомендаціями зазначено, що дії, манера поведінки та міжкультурні вміння викладачів стосовно викладання соціокультурної інформації являють собою рольові моделі використання учнями мови та літератури у своїй освітній практиці.

У врахуванні розвитку міжкультурних умінь і соціокультурних знань Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти розглядають два випадки: 1) поділ та визнання народами Європи спільної культури; 2) значні міжнаціональні, релігійні, класові, етнічні відмінності культур. Тому, під час репрезентації мовно-літературної культури, виборі соціальних груп, на яких

зосереджується навчання, треба підходити виважено, встановлюючи рівновагу для уникнення можливих перегинів в розвитку плюрокультурної компетентності учнів як освітньої мети. У такому разі під час вивчення мови та літератури немовні, загальні, у тому числі і громадянські компетентності повинні інтерпретуватися через міжкультурні компоненти, розроблені задля кращого усвідомлення життєво-релевантної, соціокультурної та громадянської освіти учнів. Під час вивчення філологічних дисциплін викладачам слід вибирати тексти з розкриття культурних особливостей, значущих ідеалів та цінностей, які поділяються соціальними групами, мова яких вивчається.

З метою формування в учнів предметних та ключових компетентностей до змісту всіх навчальних предметів ЗЗСО уведено наскрізну змістову лінію «громадянська відповідальність», як соціально-значущої надпредметної теми, яка сприяє формуванню в учнів уявлень про суспільство, розвиває готовність до використання набутих знань у різних життєвих ситуаціях. Її метою є формування відповідальних членів громадянського суспільства, які усвідомлюють механізми та принципи його функціонування та важливість вияву ними національної ініціативи. Засвоюється ця наскрізна змістова лінія шляхом організації колективної діяльності учнівських груп, їхньої проектної та дослідницької діяльності, розвиваючи здатність до співпраці, толерантного ставлення до способів діяльності та думок інших осіб.

Разом із тим, як зазначає В. Цина [264, с. 12] питання формування громадянської зрілості учнів основної школи на рівні дієвої науково-педагогічної системи дотепер залишається відкритим. Результати напрацювань сучасних досліджень виступають психолого-педагогічною основою для розробки цілісного підходу до формування громадянської відповідальності учнівської молоді, визначаючи цей понятійний конструкт як інтеграцію ряду компонентів, на формування яких спрямовується навчально-виховний процес.

Формування громадянської зрілості обумовлюється системою пояснювально-прогнозуючих побудов та принципів, які укладаються у певні концептуальні положення. Прогнозування та пояснення особливостей формування громадянської зрілості особистості знаходимо у розроблених у світовій персонології структурних концепціях розвитку особистості: за психодинамічною теорією особистості З. Фрейда, гуманістичним напрямом теорії особистості А. Маслоу та феноменологічним напрямом теорії особистості К. Роджерса [259].

Важливість проведеного нами концептуального дослідження обумовлена необхідністю прогнозування та пояснення теоретичних засад формування громадянської відповідальності учнів ЗЗСО за існуючими структурними концепціями розвитку зрілості особистості.

Вивчення змісту концепцій розвитку зрілості особистості з точки зору їхньої придатності для прогнозування та пояснення шляхів формування в учнів складових громадянської відповідальності дало нам змогу отримати ряд концептуально-значущих висновків:

1. Згідно психодинамічної теорії особистості З. Фрейда, громадянська зрілість людини визначається готовністю до контролю ситуацій суспільного життя, здатністю усвідомлювати мотиви своєї поведінки та її спрямування за просуспільними діями [231, с. 19]. Формування громадянської відповідальності, за цією теорією, можна ефективно здійснювати засобами впливу на особистість освітнього простору основної школи.

2. Згідно гуманістичного напрямку в теорії особистості А. Маслоу, проявом її громадянської зрілості виступає опанування досвідом взаємоповаги і поваги, визнання та довіри, особистісний рух до самоактуалізаційних потреб щодо становлення людини такою, якою вона здатна стати за сприятливих умов захищеності та безпеки та може собі дозволити особистосно-громадянське зростання, не боючись помилок та рішуче відкидаючи старі звички [133]. Зміни освітнього простору згідно потреб та виявів лідерських позицій учнів, сконцентрованість на

надособистісних проблемах, які є вищим за безпосередні проблеми особистості учня, обумовлює, згідно гуманістичного напрямку в теорії особистості, активне включення учнівської молоді до трансформації освітнього простору основної школи. Реалізація цього концептуального підходу потребує від педагога усвідомлення власної компетентної діяльності з формування громадянської зрілості та відповідальності учнів призначенням своєї життєдіяльності.

3. Відповідно до феноменологічного підходу до розвитку особистості К. Роджерса громадянську зрілість особистості визначають ступінь прийняття людиною себе та інших, якими вони є, відповідно з ідеальним та реальним «Я» особистості, переживання почуттів цінності, прийняття та поваги, якими обумовлюється повноцінне особистісне функціонування з самореалізації власного потенціалу нахилів та здібностей на шляху самопізнання сфери індивідуальних переживань [286].

Підготовка майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів визначається обґрунтованим вибором, за розглянутими вище структурними концепціями розвитку громадянської зрілості особистості, педагогічних технологій, які мають певні межі ефективності під час використання у змінювано-нестабільних умовах професійної підготовки. Педагогічні технології підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності розглядаються нами як проекти навчально-виховних систем, які ґрунтуються на методологічних засадах перевірених практикою концепцій громадянської зрілості особистості та гарантують досягнення позитивних освітніх результатів.

Підготовку майбутніх учителів до формування в учнів загальноосвітніх шкіл громадянської відповідальності здійснено у проведеному нами дослідженні за допомогою ряду педагогічних технологій становлення природності, терпимості, простоти та безпосередності, формування здатності до адаптації з метою уникнення негативних зовнішніх впливів соціуму. Маючи широкую варіативність у використанні, педагогічними технологіями

підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності можуть доцільно, згідно вимог педагогічних ситуацій, що склалися, застосовуватися різні структурні концепції розвитку особистісної, у тому числі і громадянської, зрілості. Цим обумовлюється специфічна спрямованість кожної педагогічної технології на формування окремих складових готовності майбутніх учителів до формування в учнів певних компонентів громадянської відповідальності, впливаючи, певною мірою, й на формування інших її складових.

1.3. Діагностика готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи

Підготовка майбутніх учителів до професійно-педагогічної діяльності не повинна обмежуватися відповідністю вимогам лише предметного навчання, яке вони здійснюватимуть у ЗЗСО. Ефективність підготовки сучасного вчителя визначається також його готовністю до формування в учнів надпредметних ключових компетентностей, опанування якими визначатиме успішність реалізації предметних компетентностей. До таких надпредметних ключових компетентностей відноситься і громадянська відповідальність, яка в предметному шкільному навчанні визначена як окрема змістова лінія [245; Українська література; 78]. Діагностика якості підготовки майбутніх учителів за показниками, критеріями та рівнями їхньої готовності до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності сприяє визначенню її ефективності та відповідності вимогам Державних освітніх стандартів.

Пошук способів діагностування рівнів готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності ми здійснюємо, відходячи від традиційного погляду щодо визнання рівня засвоєння фахово-орієнтованих знань, умінь і навичок як провідного показника ефективності цієї підготовки. Визнаючи, за В. Безпалько [13], Н. Кузьміною [172], З. Курлянд та

ін. [179], опанування знаннями, уміннями та навичками дієвим показником особистісних змін у підготовці майбутніх учителів, вважаємо це недостатнім для досягнення та діагностики їхньої готовності до формування в учнів громадянської відповідальності.

Діагностика, як важлива складова освітнього процесу, дає змогу отримати об'єктивні знання про стан формування в учнів громадянської відповідальності [194]. Розпізнавання та вивчення суттєвих ознак готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності (у вигляді встановленого діагнозу) відбувається в умовах відсутності вичерпної інформації щодо її рівня, коли можна тільки встановлювати чинники негативного впливу у досягненні бажаного рівня готовності цього виду на підставі її суттєвих виявів.

Здійснення діагностики стану готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи є першим етапом дослідно-експериментальної роботи, даючи достовірну вихідну емпіричну інформацію щодо рівня сформованості необхідних для цього особистісних якостей, знань, умінь і навичок за обґрунтованими у підрозділі 1.2 критеріями сформованості громадянської відповідальності (пізнавально-інтелектуальний, мотиваційно-емоційний, поведінково-вольовий та духовно-моральний критерії). Ця інформація є вихідними даними для подальшої роботи з формування готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності. Наприклад, якщо діагностикою було виявлено, що у студента на високому рівні сформована готовність до формування громадянської відповідальності учнів за пізнавально-інтелектуальним та мотиваційно-емоційним критеріями за відсутності актуалізації потреб до передачі набутих знань і вмінь іншим, які не відбиваються у вчинках і діях, тоді процес підготовки потребує спрямування не на передачу знань та вмінь, якими студент вже володіє, а на їхню реалізацію під час моделювання навчальних ситуацій у освітньому процесі та під час виробничої педагогічної практики ЗЗСО.

Дослідження підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності потребує її вивчення за всіма її складовими та їхніми взаємозв'язками, що визначає важливість правильної «постановки діагнозу» як кінцевої мети діагностики.

Мета діагностики підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності полягає у визначенні особливостей окремих складових цієї підготовки так і цього особистісно-професійного утворення в цілому у студентів різних навчальних курсів.

Виходячи з поставленої мети, нами були поставлені такі завдання діагностичного етапу дослідження: дослідити особливості формування пізнавально-інтелектуальної, мотиваційно-емоційної, поведінково-вольової та духовно-моральної сфер особистості майбутніх учителів у контексті їхньої підготовки до формування в учнів громадянської відповідальності; здійснити моніторинг знань майбутніх учителів щодо методики формування в учнів громадянської відповідальності; виміряти рівень сформованості у студентів готовності цього виду; вивчити думки, переконання та погляди майбутніх учителів щодо сутності формування в учнів громадянської відповідальності; здійснити прогнозування динаміки змін у сформованості у майбутніх учителів готовності до формування громадянської відповідальності учнів внаслідок впровадження педагогічних і освітніх технологій.

Для розв'язання поставлених завдань на діагностичному етапі дослідження було обґрунтовано шкалу вимірювання готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, зокрема критерії, показники та рівні сформованості готовності цього виду.

Поняття «критерій» науковці визначають як ознаки з порівняння та оцінювання явищ у педагогіці [268, с. 43; 53, с. 93), набір характеристик для формулювання якісних суджень із виконання дій та як інструментарій для їхнього оцінювання [123, с. 41]. Набір критеріїв є засобом діагностування вияву рівнів, якими характеризується ступінь готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності.

Під критеріями готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської компетентності ми розуміємо міру сформованості її складових за показниками результативності освітньо-професійної діяльності та становлення значущих для цього особистісно-професійних якостей студентів. Результати підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності учнів основної школи мають характеризуватися рядом критеріїв оцінювання рівнів сформованості готовності цього виду, які повинні відповідати таким узагальненим вимогам:

- розкривати істотні ознаки досліджуваних явищ та закономірності їхнього існування та розвитку;
- сприяти встановленню взаємозв'язків між усіма складовими досліджуваних явищ;
- визначатися через ряд показників, за виявами яких можна судити про ступінь вираженості певного критерію;
- визначати динаміку часово-просторових змін досліджуваних явищ;
- виступати у єдності кількісно-якісних взаємодоповнюваних показників [29; 108].

Критерії готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської компетентності визначають основні закономірності та істотні ознаки складових цього процесу. Обґрунтування цих критеріїв нами здійснено за методологічними засадами діяльнісного, особистісно зорієнтованого та компетентнісного підходів, які задекларовані діючим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти [67] і застосовуються для реалізації змістових ліній навчальних програм освітньої галузі «Мова і література», у тому числі і змістової лінії громадянська відповідальність.

За В. Семиченко [2020], особистісно зорієнтований підхід визначає спрямованість на суб'єкт-суб'єкту взаємодію учасників освітнього процесу, розвиток особистості викладачів та студентів на засадах партнерства та рівності у спілкуванні і навчанні.

Діяльнісний методологічний підхід, виходячи з того, що основною формою пізнання людиною світу виступає активна практична предметно-перетворювальна діяльність [90, с. 39], сприяє практичному застосуванню та розвитку набутих знань та вмінь особистості з різних навчальних дисциплін, забезпечує її соціальну адаптацію та освітньо-професійну самореалізацію, формує нахили та здібності щодо групової самоосвітньої діяльності.

Компетентнісний підхід спрямовує освітній процес на набуття його учасниками ієрархічно підпорядкованими предметними (професійними), базовими та ключовими компетентностями [101]. Громадянська відповідальність, як предмет нашого дослідження, складова ключової громадянської компетентності та наскрізна змістова лінія шкільних навчальних програм, виступає у вигляді комплексу особистісних якостей, якими забезпечується успішність існування людини у всіх без винятку сферах її життєдіяльності [245].

Встановлення за критеріями готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської компетентності взаємозв'язків між її складовими обумовлює необхідність застосування системного підходу, яким розкривається мета і зміст педагогічної системи формування готовності цього виду.

Система критеріїв готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності визначається структурою її складових компонентів, ієрархія яких обумовлена їхнім функціональним взаємовпливом. Застосування в нашому дослідженні системного методологічного підходу сприяє забезпеченню інтеграційної цілісності складових підготовки студентів до формування в учнів громадянської відповідальності, до яких, за зазначеними вище методологічними підходами, нами віднесені:

- пізнавально-інтелектуальний компонент – визначається розвитком усвідомлення особистістю сутності громадянської відповідальності, володінням інтелектуально-активними уміннями контролювати її вияви та оцінювати сформованість відповідальної поведінки інших;

- мотиваційно-емоційний компонент – обумовлюється можливостями освітнього простору щодо стимуляції виявів особистісних мотивів, переживань, почуттєвих станів та ставлень у прийнятті особистістю загальноприйнятих суспільних норм і правил, громадянських цінностей, які цілісно реалізуються у професійно-педагогічній діяльності вчителя;

- поведінково-вольовий компонент – складається з виявів готовності майбутніх учителів до організації практичної відповідально-громадянської активності учнів, якою визначається їхнє ставлення до виконання обов'язків, просуспільних вимог і завдань, внутрішнє прийняття або неприйняття позицій інших людей, ступінь гуманності, відкритості поведінки та готовності до вибору способів подолання життєвих перешкод;

- духовно-моральний компонент – є показником найвищої стадії сформованості громадянської відповідальності у вигляді самоусвідомлення майбутніми вчителями власної готовності до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО як носіїв суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності.

На підставі визначених нами методологічних підходів щодо підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи та її складових компонентів, нами обґрунтовані чотири критерії оцінювання готовності цього виду: пізнавально-інтелектуальний, мотиваційно-емоційний, поведінково-вольовий та духовно-моральний. Кожен із цих критеріїв характеризується системою показників, якими визначається ступінь вияву складових компонентів готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності (табл. 1.1).

Представлені показники готовності до формування в учнів загальноосвітніх шкіл громадянської відповідальності визначають професійно-значущі особистісні якості вияву громадянської зрілості, якими обумовлюється успішність професійно-педагогічного становлення майбутніх учителів. У свою чергу, об'єктивне оцінювання результатів професійно-педагогічної підготовки виступає важливою передумовою формування певних

Таблиця 1.1

Критерії та показники готовності майбутніх учителів до формування
учнів громадянської відповідальності

Критерії	Показники
Пізнавально-інтелектуальний	Усвідомлення особистістю сутності громадянської відповідальності, володіння інтелектуально-активними вміннями контролювати її вияви та оцінювати сформованість відповідальної поведінки інших
Мотиваційно-емоційний	Вияви особистісних мотивів, переживань, почуттєвих станів та ставлень у прийнятті особистістю загальноприйнятих суспільних норм і правил, громадянських цінностей, які цілісно реалізуються у професійно-педагогічній діяльності вчителя
Поведінково-вольовий	Вияви готовності майбутніх учителів до організації практичної відповідально-громадянської активності учнів, якою визначається їхнє ставлення до виконання обов'язків, просуспільних вимог і завдань, внутрішнє прийняття або неприйняття позицій інших людей, ступінь гуманності, відкритості поведінки та готовності до вибору способів подолання життєвих перешкод
Духовно-моральний	Самоусвідомлення майбутніми вчителями власної готовності до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО як носіями суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності

рівнів готовності особистості до формування в учнів громадянської відповідальності. Тому, визначення результативності підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності повинно спиратися на зрозумілі та об'єктивні критерії оцінювання рівнів сформованості цієї готовності, даючи можливість відповіді на питання стосовно отримання студентами необхідних для цього знань, умінь, ціннісних ставлень.

На підставі обґрунтованих критеріїв та показників готовності майбутніх учителів до формування в учнів загальноосвітніх шкіл громадянської відповідальності, схарактеризуємо далі рівні сформованості готовності цього виду у студентів.

Рівень готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності нами визначається як міра кількісно-якісних виявів показників цієї готовності, що характеризують динаміку опанування

знаннями з громадянського виховання, інтелектуально-активними вміннями прогнозування діяльності з формування в учнів громадянської відповідальності, обізнаність та спрямованість на впровадження необхідних для цього педагогічних технологій у майбутній професійно-педагогічній діяльності. Використання різнорівневого підходу до визначення готовності майбутніх учителів до педагогічної діяльності дає змогу, за І. Піскарьовою [190], формувати готовність в ході накопичування всього того, що було засвоєне раніше, коли попередні рівні виступають підґрунтям для набуття наступних вищих рівнів, а моніторинг рівнів сформованості готовності дає змогу створювати програми коригування процесу професійно-педагогічної підготовки.

Рівні вияву готовності майбутніх учителів до формування в учнів загальноосвітніх шкіл громадянської відповідальності визначають досягнення ними під час професійно-педагогічної підготовки певних ступенів компетентності навчально-виховної діяльності.

Результати навчання, за Довідником користувача Європейської кредитно-трансферної системи (ЄКТС) [68], пропонується визначати за двома підходами:

- як порогові твердження, якими оцінюються мінімальні вимоги для визнання результатів навчання;
- як опорні (референтні) точки, якими описуються типові вимоги щодо досягнення очікуваних рівнів успішності тих, хто навчається.

Оцінні судження, щодо результатів готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, повинні однозначно визначати, яку з зазначених двох дефініцій буде використано.

Виходячи з того, що підготовка майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності виявляється в динаміці її успішності, для аналізу рівнів такої готовності нами використовуємо позитивні оцінки її показників (відмінний, дуже добрий, добрий, задовільний та достатній), за якими, за національною шкалою ЗВО України, оцінюється успішність

підготовки студентів [68; 199]. Найнижчий (достатній) рівень є тим пороговим значенням готовності студентів, яким обумовлюється мінімально необхідні вимоги для їхньої підготовки до формування в учнів громадянської відповідальності. Вищі рівні готовності слугуватимуть опорними (референтними) точками, якими визначаються вимоги щодо очікуваних рівнів підготовки цього виду.

Опис та конкретизація складових, показників та критеріїв готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності учнів основної школи визначили авторський інструмент діагностики її стану [262] (дивись табл. 1.2)

Таблиця 1.2

Критерії та показники готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи

Рівень	Критерії та показники оцінювання
А, відмінно, 90 балів і вище	<ul style="list-style-type: none"> - пізнавально-інтелектуальний критерій – визначається володінням майбутніми учителями глибокими знаннями з громадянського виховання, володіють інтелектуально-активними вміннями прогнозування діяльності з формування в учнів громадянської відповідальності, високо обізнані та орієнтовані на впровадження педагогічних технологій формування в учнів громадянської відповідальності у майбутній професійно-педагогічній діяльності. - мотиваційно-емоційний критерій – характеризує студентів з постійною, цілеспрямованою мотиваційною спрямованістю на успішне формування в учнів громадянської відповідальності, усвідомлює потребу сформованості в них планетарної свідомості та почуття патріотизму. - поведінково-вольовий критерій – студенти правильно і точно оцінюють свою поведінку і відповідально-громадянську поведінку своїх вихованців, не є конфліктними у відносинах із учасниками освітнього процесу, виявляють вміння і прагнення до самовдосконалення у питаннях формування громадянської відповідальності учнів; - духовно-моральний критерій – майбутні вчителі самоусвідомлюють власну готовність до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО, виступають носіями суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності.
В, дуже добре, 80-89 балів	<ul style="list-style-type: none"> - пізнавально-інтелектуальний критерій – майбутні педагоги мають міцні знання з громадянського виховання учнів, володіють вміннями щодо прогнозування діяльності з громадянської освіти, демонструють обізнаність та зорієнтованість на впровадження методик формування в учнів громадянської відповідальності у майбутній професійно-педагогічній діяльності; але мають зазнають певних труднощів в ході застосування набутих знань і вмінь на практиці;

	<ul style="list-style-type: none"> - мотиваційно-емоційний критерій – студенти мають переважно позитивну мотиваційну спрямованість та усвідомлюють необхідність і бажання щодо набуття здатності формування в учнів громадянської відповідальності, зацікавлені у сформованості в учнів національної свідомості, почуття громадянського обов’язку, здатні до постійного контролю своїх емоційних станів; - поведінково-вольовий критерій – студенти здатні до правильного оцінювання своєї виховної діяльності з формування відповідально-громадянської активності учнів, уміло контролюють свій стан і стан вихованців, доброзичливо та неконфліктно ставляться до всіх учасників освітнього процесу, демонструють відкритість поведінки та готовність до вибору способів подолання життєвих перешкод; - духовно-моральний критерій – майбутні вчителі демонструють готовність до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО, здатні до опанування те передачі іншим суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності.
С, добре, 65-79 балів	<ul style="list-style-type: none"> - пізнавально-інтелектуальний критерій – знання з громадянського виховання та підготовленість із формування в учнів громадянської відповідальності є недостатньо ґрунтовною, характеризуються не зовсім умілим їх використанням на практиці, здатністю до впровадження методик формування громадянської відповідальності тільки за аналогією, характеризуються шаблонністю дій; - мотиваційно-емоційний критерій – студенти зорієнтовані на ситуативну, залежну від обставин виховну діяльність, мають нестійкий інтерес та мало усвідомлюють потребу щодо опанування знаннями і вміннями з формування в учнів громадянської відповідальності у вигляді їхньої готовності до участі у просуспільній діяльності та житті суспільства, не у всіх ситуаціях уміють контролювати свій емоційний стан; - поведінково-вольовий критерій – студенти здатні суб’єктивно, здебільшого завищено, оцінювати свою діяльність із формування в учнів громадянської відповідальності, стосунки з учасниками освітнього процесу є нестійкими за характером, але безконфліктні, не здатні до вияву зосередженості уваги впродовж тривалого часу; - духовно-моральний критерій – майбутні вчителі виявляють позитивне ставлення до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО, виступають носіями суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності.
D, достатньо, 55–64 бали	<ul style="list-style-type: none"> - пізнавально-інтелектуальний критерій – студенти мають фрагментарні уявлення про діяльність із формування в учнів громадянської відповідальності за низького вияву ініціативності у освітньо-професійній діяльності, епізодично виявляють відповідальність у ставленні до виконання завдань із громадянського виховання учнів; - мотиваційно-емоційний критерій – студенти спрямовані на здебільшого споглядальну, малоініціативну виховну діяльність, виявляють епізодичний інтерес до формування в учнів громадянської відповідальності, яка характеризується сформованістю в них гуманістичної моралі, потреби у спілкуванні та почуття колективізму, не завжди здатні до контролю свого емоційного стану; - поведінково-вольовий критерій – студенти мають занижену суб’єктивну оцінку своєї діяльності з формування в учнів громадянської відповідальності, характеризуються закритістю поведінки та припускають виникнення

	<p>епізодичних конфліктних ситуацій, мають недостатнє усвідомлення необхідності самовдосконалення відносно громадянського виховання учнів;</p> <ul style="list-style-type: none"> - духовно-моральний критерій – майбутні вчителі усвідомлюють необхідність власної готовності до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО, епізодично виступають носіями суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності.
<p>Е, задовільно, 50-54 бали</p>	<ul style="list-style-type: none"> - пізнавально-інтелектуальний критерій – студенти, маючи поверхневі та фрагментарні знання з формування в учнів громадянської відповідальності, не здатні до самостійного, без зовнішньої допомоги застосування їх на практиці. Зазнають певних труднощів у впровадженні методик формування громадянської відповідальності у практичну діяльність, фрагментарно виявляють потребу у набутті нових знань та вмінь; - мотиваційно-емоційний критерій – характеризує пасивних, недостатньо вмотивованих до навчання студентів, з поодинокими виявами зацікавленості педагогічною діяльністю з формування в учнів громадянської відповідальності, пов'язаної зі сформованістю інтересу до суспільно-політичного життя, мають певні труднощі у контролі за своїм емоційним станом; - поведінково-вольовий критерій – студентів характеризуються поодинокими фактами вияву прагнення до самоаналізу й самооцінки своєї діяльності з формування в учнів громадянської відповідальності, налагодження стосунків з учасниками освітнього процесу характеризуються певними труднощами та епізодичними випадками виникнення конфліктних ситуацій; - духовно-моральний критерій – майбутні вчителі частково усвідомлюють власну готовність до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО, розуміють необхідність бути носіями суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності.

Критерії та показники оцінювання готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи, обґрунтування рівнів сформованості готовності цього виду сприяють визначенню її змісту (того, що підлягає діагностуванню) та методів оцінювання діяльності студентів (як саме відбувається діагностування), розкриттю динаміки становлення готовності під час професійно-педагогічної підготовки.

Дослідження процесу підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності передбачало зосередження основної нашої уваги на таких її аспектах:

- спрямованість професійно-орієнтованих дисциплін на підготовку студентів до формування громадянської відповідальності учнів;
- наявне навчально-методичне забезпечення;

- діагностика обізнаності майбутніх учителів щодо особливостей формування громадянської відповідальності учнів;

- визначення рівнів сформованості складових готовності студентів до формування в учнів громадянської відповідальності.

Для реалізації процедур діагностики рівнів готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи нами підбрані відповідні методичні інструменти у вигляді комплексу методів педагогічних досліджень особистості студента. Діагностичні завдання нами розв'язувалися такими дослідницькими методами: аналіз навчальної документації, опитування (анкетування, тестування, бесіди, метод узагальнення незалежних характеристик), педагогічне спостереження, створення виховуючих ситуацій, експертне оцінювання, аналіз результатів освітньої діяльності, само-, взаємооцінювання, педагогічний (констатувальний, формувальний та контрольний) експеримент [134, с. 47–52].

Було проведено опитування майбутніх учителів за такими запитаннями:

1. Чи є питання формування громадянської відповідальності учнів основної школи актуальним для системи вітчизняної освіти.

2. Сформулюйте визначення поняття «громадянська відповідальність».

3. Схарактеризуйте систему роботи з формування громадянської відповідальності учнів основної школи.

4. Якою мірою Ви вважаєте себе підготовленим до формування громадянської відповідальності учнів ЗЗСО.

5. Яких знань вам бракує для здійснення означеного напрямку громадянського виховання учнів.

Також методом опитування у майбутніх учителів були перевірені знання з питань формування в учнів громадянської відповідальності :

1. Визначте основні нормативні документи, якими регламентується освітня діяльність учителя з формування в учнів громадянської відповідальності.

2. Назвіть принципи організації виховної роботи з формування в учнів громадянської відповідальності.

3. Які засоби традиційної педагогіки є доцільними для формування в учнів громадянської відповідальності.

4. Назвіть сучасних дослідників проблем громадянської освіти школярів.

5. Які інноваційні технології формування в учнів громадянської відповідальності Вам відомі.

6. Досвід яких педагогів Ви вважаєте доцільним для поширення в організації формування громадянської відповідальності учнів.

7. Схарактеризуйте основні напрями організації виховної роботи з формування в учнів громадянської відповідальності.

8. Назвіть ефективні педагогічні технології формування в учнів громадянської відповідальності.

9. Визначте можливості позаурочної та позакласної роботи у формуванні в учнів громадянської відповідальності.

10. Опишіть критерії, за якими доцільно виявляти рівні сформованості громадянської відповідальності учнів.

Метод аналізу навчальної документації використовувався з метою вивчення семестрової успішності в оволодінні майбутніми учителями знаннями щодо формування в учнів громадянської відповідальності, особових справ студентів, журналів академічної успішності, протоколів засідання випускових кафедр, індивідуальних планів роботи викладачів тощо для оцінювання сформованості умінь і прагнень до самовдосконалення у питаннях формування громадянської відповідальності учнів.

За методом створення виховуючих (вербальних, практичних, уявних, конфліктних) ситуацій організовувалися умови для виявлення готовності майбутніх учителів до прогнозування діяльності з формування в учнів громадянської відповідальності, правильного і точного оцінювання своєї поведінки і відповідально-громадянської поведінки своїх вихованців,

здатності вирішувати конфліктні ситуації, прийняття компромісних рішень, толерантного ставлення до інших під час проведення рольових ігор.

Методом аналізу продуктів діяльності здійснювався збір, аналіз, систематизація та тлумачення результатів освітньої діяльності студентів (звіти, щоденники педагогічних практик, власні методичні розробки, письмові відповіді), забезпечуючи опосередковане оцінювання ціннісних орієнтацій студентів, їхніх нахилів, здібностей та інтересів, сформованості особистісних якостей, якими обумовлюється успішність формування в учнів громадянської відповідальності.

Метод самооцінки включає оцінювання самими майбутніми вчителями рівня власної готовності до формування в учнів громадянської відповідальності. Для цього нами було використано модифіковану методику Дембо-Рубінштейна, за якою студентам було запропоновано за вертикальними лініями позначити рівень сформованості у них показників самооцінювання готовності цього виду та рівень, якого вони прагнуть досягнути і який би їх задовільнив (див. додаток В).

Педагогічні спостереження використовувалися для реєстрації зовнішніх проявів освітньої активності студентів, аналізу отриманих матеріалів для вивчення ставлення студентів до формування в учнів громадянської відповідальності, виявів їхніх почуттів та ціннісних орієнтацій, сприяли оцінюванню спрямованості студентів на успішне формування в учнів громадянської відповідальності. Вивчення матеріалів педагогічних спостережень сприяли детальному вивченню переконань та усвідомлень студентами власної готовності до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО.

Метод експертного оцінювання використовувався для визначення викладачами-експертами сформованості у майбутніх учителів складових їхньої готовності до формування в учнів громадянської відповідальності. Експертами були викладачі, які найкраще обізнані з освітньо-професійними досягненнями студентів (куратори академічних груп, викладачі навчальних

дисциплін та керівники, методисти педагогічних практик). Методика оцінювання передбачала заповнення експертами бланків експертизи (див. додаток Д).

Діагностику сформованості готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за мотиваційно-емоційним критерієм нами здійснено за методикою оцінювання професійної діяльності педагога К. Замфір у модифікації А. Реана, в основу якої є концепція щодо внутрішньої та зовнішньої мотивації діяльності (див. додаток Е). За цією методикою встановлюється залежність між виявами мотиваційного комплексу та рівнем емоційної стабільності особистості майбутнього вчителя. Чим оптимальнішими є вияви мотиваційного комплексу, тим дієвішим є вплив змісту педагогічної діяльності з формування в учнів громадянської відповідальності, намагань досягти в ній позитивних результатів на підвищення емоційної стабільності особистості і навпаки [147].

З метою діагностування готовності студентів до формування в учнів громадянської відповідальності, за пізнавально-інтелектуальним критерієм, нами було використано наведені вище опитування на виявлення рівня розвитку гносеологічних та когнітивних компетентностей у галузі громадянського виховання. Надійність виявлення узагальнених знань щодо готовності до студентів до формування в учнів громадянської відповідальності за самооцінюванням особистості студента характеризується суб'єктивною виразністю вияву готовності цього виду. Рівень самооцінки може вказувати на ступінь усвідомлення студентством себе суб'єктами громадянського виховання учнівської молоді, якою мірою майбутні вчителі відчують свою підготовленість до формування у школярів громадянської відповідальності.

Додатковій перевірці підлягає усвідомлення опитуваними студентами, яких знань і вмінь щодо громадянського виховання учнів їм не вистачає, що визначатиме розуміння ними подальших перспектив удосконалення готовності до формування в учнів громадянської відповідальності.

Діагностування готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, за поведінково-вольовим критерієм, нами була використана анкета В. Смейкла, М. Кучер «Визначення спрямованості поведінки» [195, с. 34], за якою здійснювалося виявлення ставлення студентів до виконання обов'язків, просуспільних вимог і завдань, внутрішнього прийняття або неприйняття позицій інших людей, ступеню гуманності. Тест складається з 27 життєвих ситуацій, які мають по 3 варіантів розв'язків, серед яких обстежувані покликані обрати два, які найбільшою та найменшою мірою відповідають точці зору студентів (див. додаток Ж).

Для визначення виявів відкритості поведінки та готовності майбутніх учителів до вибору способів подолання життєвих перешкод нами було використано Діагностику типових способів поведінки в конфліктних ситуаціях К. Томаса [195, с. 88]. Методика дає змогу виявляти за допомогою 30 вибіркового тестових питань домінуючі стилі поведінки в конфліктних ситуаціях: змагання, співробітництво, компроміс, уникнення, пристосування (див додаток З).

Діагностування готовності студентів до формування в учнів громадянської відповідальності за духовно-моральним критерієм передбачало виявлення ступеня самоусвідомлення майбутніми вчителями власної готовності до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО як носіїв суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності. Задля цього нами була використана методика «Комунікативні й організаторські здібності» В. Синявського та В. Федоришина [195, с. 81]. Опитуванні відповідали на 20 альтернативних запитань із виявлення комунікативних та 20 запитань на діагностику організаторських здібностей. Набрана учнями сума балів визначала сформованість у майбутніх учителів цих здібностей за п'ятьма рівнями (дуже низький, низький, середній, високий та найвищий) (див. додаток И).

Отже, об'єктивне оцінювання результатів кількісно-якісного аналізу готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської

відповідальності є можливим за мотиваційно-емоційним, пізнавально-інтелектуальним, поведінково-вольовим і духовно-моральним критеріями як структурними компонентами підготовки цього виду та п'ятирівневою оцінкою ступеня сформованості готовності цього виду: високий, дуже добрий, добрий, достатній та задовільний, яка визначається показниками оцінювання суттєвих складових досліджуваної готовності

Для визначення впливу підготовленості майбутніх учителів на формування в учнів компонентів громадянської відповідальності, виявлення динамічних змін у цьому процесі, нами здійснено діагностику рівнів сформованості складових громадянської відповідальності учнів за адаптованою нами методикою їхнього виявлення, розробленою науковцями Центру навчання та обслуговування та розвитку досліджень М. С. Аммоном, П. Мюллером та А. Фюрко при Каліфорнійському університеті в Берклі (див. додаток А).

За цією методикою, учні давали відповіді на питання, погоджуючись або не погоджуючись за шкалою від 1-го до 4-х балів із представленими в опитувальнику судженнями: цілковита згода оцінювалася 4-ма балами, а повна незгода із твердженням – 1-м балом. Рівень сформованості компонентного складу громадянської відповідальності оцінювався нами за 100-бальною шкалою: відмінний рівень характеризувався від 90 до 100 балів; дуже добрий рівень визначався діапазоном від 80 до 89 набраних балів; добрий рівень – 65–79 балів; достатній рівень – 55–64 бали; задовільний рівень – 50–54 бали.

Достовірність діагностичних вимірювань рівнів сформованості складових громадянської відповідальності учнів забезпечено багатовимірністю використаних діагностичних шкал, репрезентативністю вибірок здобувачів освіти для здійснення діагностичних заходів та застосування статистичних методів обробки отриманих результатів.

Висновки до першого розділу

У розділі здійснено аналіз провідних понять дослідження з метою уточнення психолого-педагогічних особливостей професійної підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи, визначені діагностичні аспекти готовності майбутніх учителів до формування в учнів відповідальності цього виду.

Під час вивчення термінології, на засадах проведених психолого-педагогічних досліджень щодо сутності професійної підготовки майбутніх учителів, уточнено сутність понять «підготовка майбутнього вчителя» (поєднання педагогічного становлення із особистісним розвитком, яке обумовлюється складовими зрілості особистості), «професійна підготовка» (спрямованість майбутнього учителя на педагогічну діяльність шляхом формування творчої, здатної до саморозвитку та фахової діяльності, опанування системою професійно-педагогічних знань, умінь і навичок та особистісних якостей у педагогічних ЗВО).

Узагальнення теоретичних досліджень дозволило визначити професійну підготовку вчителя шкільних предметів як систему науково-обґрунтованої взаємодії учасників освітнього процесу на основі комплексної інтеграції знань фахових, методичних, психолого-педагогічних основ наук, спрямовану на формування у майбутніх учителів уявлень про освітнє середовище, соціально-економічні тенденції життєдіяльності і міжособистісної взаємодії у ньому.

Науково-теоретичний аналіз психолого-педагогічних особливостей проблеми дозволив схарактеризувати обумовленість формування громадянської відповідальності, як компоненту особистісної зрілості, тривалістю становлення професійно-педагогічної компетентності майбутніх учителів та необхідність пошуку для цього ефективних педагогічних технологій.

Дослідження етимології складових поняття «громадянська відповідальність» дало нам змогу визначити його як свідоме ставлення членів

суспільства до його вимог, здатність нести відповідальність за власні вчинки і життя.

За нашим авторським визначенням понятійний конструкт «формування громадянської відповідальності» потрактовано як виховання та розвиток особистісної інтегративної якості – громадянської відповідальності, яка визначається її компонентним складом (почуття громадянського обов'язку, гуманістична мораль, інтерес до суспільно-політичного життя, потреба у спілкуванні та просуспільна діяльність, участь у житті суспільства, почуття колективізму і патріотизму, стійкі переконання, національна та планетарна свідомість), визначаючи громадянську зрілість особистості.

Розглянуто чинники формування громадянської відповідальності учнівської молоді: ментальний досвід народу, позиція вихователів, соціально-комунікативна, просуспільна та громадянсько-корисна активність особистості. Виявлено пізнавально-інтелектуальний, мотиваційно-емоційний, поведінково-вольовий та духовно-моральний критерії та рівні сформованості громадянської відповідальності. Підготовка педагогічних працівників до розповсюдження громадянських цінностей визначено як найвищу стадію сформованості громадянської відповідальності.

Проведено аналіз педагогічного (цілеспрямоване виховання та проектування особистості) і психологічного (виявлення та розвиток особистісно-професійних якостей) підходів до підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів.

Успішність опанування учнівською молоддю громадянськими компетентностями та вміннями обумовлено підготовкою педагогічних працівників до використання технологій громадянської освіти у сферах формальної, інформальної та неформальної освіти. Доведено, що формування громадянської компетентності учнівської молоді потребує розробки способів управління її громадянською соціалізацією, підготовки педагогічних працівників до здійснення громадянської освіти, розвитку та реалізації громадянської компетентності учнів.

Обґрунтовано шляхи пояснення та прогнозування теоретичних основ формування громадянської відповідальності за структурними концепціями розвитку громадянської зрілості особистості: психодинамічна теорія особистості З. Фрейда, гуманістичний напрям теорії особистості А. Маслоу та феноменологічний напрям теорії особистості К. Роджерса. Методологічні засади перевірених практикою концепцій громадянської зрілості особистості гарантують досягнення позитивних освітніх результатів за педагогічними технологіями підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності, які розглядаються як проекти навчально-виховних систем.

Встановлено, що для отримання достовірної вихідної емпіричної інформації щодо рівня готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, необхідних для цього особистісних якостей, знань, умінь і навичок потрібна діагностика її стану за шкалою її вимірювання, зокрема критерії, показники та рівні сформованості готовності цього виду.

За методологічними засадами діяльнісного, особистісно зорієнтованого, системного та компетентнісного підходів здійснено обґрунтування чотирьох критеріїв готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності (пізнавально-інтелектуальний, мотиваційно-емоційний, поведінково-вольовий та духовно-моральний), кожен із яких характеризується системою показників ступеню вияву складових компонентів цієї готовності.

Виходячи з того, що підготовка майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності виявляється в динаміці її успішності, для аналізу рівнів такої готовності були використані позитивні оцінки її показників (відмінний, дуже добрий, добрий, задовільний та достатній), за якими національною шкалою ЗВО України оцінюється успішність підготовки студентів.

Для здійснення діагностики рівнів готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи нами підібрані відповідні методичні інструменти у вигляді комплексу методів

педагогічних досліджень особистості студента: аналіз навчальної документації, опитування (анкетування, тестування, бесіди, метод узагальнення незалежних характеристик), педагогічне спостереження, створення виховуючих ситуацій, експертне оцінювання, аналіз результатів освітньої діяльності, само-, взаємооцінювання, педагогічний (констатувальний, формувальний та контрольний) експеримент. Зазначені методи були використані нами для діагностування готовності студентів до формування в учнів громадянської відповідальності, за пізнавально-інтелектуальним критерієм шляхом виявлення рівня розвитку гносеологічних та когнітивних компетентностей студентів у галузі громадянського виховання.

Для діагностики сформованості готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за мотиваційно-емоційним критерієм нами використано методика оцінювання професійної діяльності педагога К. Замфір у модифікації А. Реана. Діагностування готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, за поведінково-вольовим критерієм, нами були використані анкета В. Смейкла, М. Кучер «Визначення спрямованості поведінки» та Діагностика типових способів поведінки в конфліктних ситуаціях К. Томаса. Для діагностування готовності студентів до формування в учнів громадянської відповідальності за духовно-моральним критерієм використано методика «Комунікативні й організаторські здібності» В. Синявського та В. Федоришина.

Визначення впливу підготовленості майбутніх учителів на формування в учнів компонентів громадянської відповідальності, виявлення динамічних змін у цьому процесі, нами здійснювалося за діагностикою рівнів сформованості складових громадянської відповідальності учнів, за адаптованою нами методикою їхнього виявлення, розробленою науковцями Центру навчання та обслуговування та розвитку досліджень М. С. Аммоном, П. Мюллером та А. Фюрко при Каліфорнійському університеті в Берклі.

Результати, представлені в першому розділі дисертації, опубліковані в працях автора: 40, 41, 43, 44, 50, 51, 52.

РОЗДІЛ 2. МОДЕЛЬ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Особливості формування громадянської відповідальності учнів основної школи

Демократизація сучасного суспільства спрямовує громадян країни до відповідального ставлення, виявів ініціативи у свідомому вирішенні актуальних суспільних життєвих проблем, ставлячи їхнє розв'язання вище за власні особисті інтереси. Будучи пріоритетним у освітній діяльності, розвиток особистості учня сучасного ЗСО передбачає не тільки опанування предметними знаннями та вміннями, а й виховання в здобувачів освіти свідомості, толерантності, активності, самостійності, тих рис які забезпечують відповідальність громадянина за стабільність і благополуччя держави. Освітня діяльність педагогів ЗСО повинна допомагати школярам у набутті відчуття своєї унікальності, здатності до подальшої самореалізації, адаптації та соціалізації в мінливих умовах ринку освітніх послуг і праці.

Започатковане за останні 5 років Міністерством освіти і науки України реформування ЗСО проявляється в осучасненні навчальних програм для учнів за вимогами Державного стандарту базової повної загальної середньої освіти [67], послідовно реалізуючи засади демократичної освіти закладені в концепції Нової української школи [162]. Оновлений підхід до освітнього процесу передбачає відмову від традиційної методики передачі знань і вмінь та орієнтує вчителів на формування в учнів ключових (надпредметних) компетентностей шляхом уведення до оновлених навчальних програм низки наскрізних змістових ліній, серед яких є й змістова лінія «громадянська відповідальність». Реалізація цієї змістової лінії під час предметного шкільного навчання «...забезпечує розвиток соціальної й громадянської компетентностей, розкриває суть поняття «відповідальний громадянин», визначає вектори його діяльності» [245].

Психолого-педагогічні особливості формування громадянської відповідальності учнів основної школи розглядаються в педагогічній спадщині А. Дістервега, Дж. Локка, А. Макаренка, В. Сухомлинського, К. Ушинського. Серед сучасних науковців цю проблему вивчали А. Азаров, Ш. Амонашвілі, Т. Болотіна, Є. Королькова, Н. Суворова, та ін. Водночас питання особливостей формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами сучасних інноваційних педагогічних технологій дотепер залишається актуальним. Для вирішення цього завдання нами використано комплекс теоретичних методів дослідження: аналіз та узагальнення психолого-педагогічних підходів до вивчення особливостей формування громадянської відповідальності учнів основної школи; інтеграція різних підходів до розвитку особистості для розробки методології формування громадянської відповідальності учнівської молоді; систематизація та синтез теоретико-емпіричних даних з метою обґрунтування інноваційних педагогічних технологій формування громадянської відповідальності учнів основної школи та реалізації однойменної наскрізної змістової лінії у шкільних навчальних предметах.

Розглянемо психолого-педагогічні особливості формування громадянської відповідальності учнів. Більшість людей почуття громадянської відповідальності визначають як найвизначальнішу якість характеру особистості. У філософії, педагогіці та психології формування громадянської відповідальності пов'язується з поняттями «совість», «необхідність», «свобода» [23].

У психологічних дослідженнях Ж. Піаже [189], В. Канке [87], L. Kohlberg [283] та Е. Фромма [256] формування громадянської відповідальності розглядається з позицій розвитку етичної та моральної свідомості особистості на різних рівнях онтогенезу індивіда. В наукових розвідках А. Петровського, М. Ярошевського [186], А. Реана [210] ця дефініція визначається як провідна ознака локусу контролю.

Надаючи важливого значення формуванню у людини відповідальності як риси характеру, Дж. Локк вказував на неприпустимість невиконання домовленостей та нетерпиме ставлення до порушників прийнятих у суспільстві норм людської поведінки [189].

Визнаючи важливу роль громадянського виховання дитини, К. Ушинський [247] визначав дві сфери життєдіяльності людини: одна з них є приватно-егоїстичною, яка стосується лише самої людини, а друга – суспільно-державною, громадянською та публічною. На думку видатного педагога людина, яка за своєю природньою сутністю є істотною з вільною волею, має право на задоволення власних інтересів, самостійне життя. Водночас він застерігав від надмірного задоволення нескінченних людських бажань та потреб, що може спричинити загибель як окремої людини, так і людства в цілому. З цих міркувань є слушним висновок К. Ушинського щодо необхідності здійснення громадянського виховання дитини, спрямованого на розкриття, розвиток, зміцнення та збереження неповторності людської особистості.

Визнаючи джерелом формування відповідальності і ініціативи людини колектив, А. Макаренко [126] вказував на надважливість та складність формування почуття відповідальності особистості перед колективом, яке, в разі його сформованості, стає потужним виховним засобом. На думку видатного педагога, виховання громадянина передбачає формування людини-патріота, якості якої засвідчують її приналежність до держави, а її громадянська орієнтація визначається ціннісними орієнтаціями, вмотивованістю моральних вчинків і дій.

Громадянське виховання як основну педагогічну проблему вперше у ХХ столітті розглянув В. Сухомлинський. Конкретизуючи його педагогічний зміст, видатний педагог наполягав на навчанні школярів, поруч із формуванням системи знань із основ наук, громадянськості як найважливішій мудрості буття. Рухаючись упродовж шкільного навчання до громадянської зрілості, серед знань, якими слід оволодіти учням, на перше місце

В. Сухомлинський [234] ставить знання про людину-громадянина, ідеї величчі та благородства високих моральних вчинків, а краса громадянськості, як світло справжньої краси людини, повинна, за його словами, допомагати вихованцям у правильному баченні світу очима громадянина.

Відомий педагог-новатор сучасності Ш. Амонашвілі (електронний ресурс) важливим завданням виховання називає виховання в учнів розуміння їхньої відповідальності за власні думки та дії, які можуть мати як позитивний, так і негативний вплив не лише на найближче оточення, а й на прийдешні покоління. За його висловлюванням, гуманний виховний процес розвиває добро- та прекрасномислення, відповідальність за свої слова та думки.

Виховання в учнів відповідальності, вмінь із оцінювання наслідків власної діяльності та усвідомлення моральних норм щодо їхньої оцінки, готовність до надання допомоги людям, які її потребують, виступають провідними завданнями концепції громадянської освіти Н. Суворової та Є. Королькової [233].

Правове виховання учнівської молоді, за Т. Болотіною, О. Певцовою, П. Миковим та А. Сусловим [20], включає надання вихованцям можливості відчувати та усвідомлювати свої потенційні пізнавальні можливості, розвивати відповідальність, бачення сенсу повсякденного життя людини та навчання управлінню власною поведінкою.

Можемо зробити висновок, що освітня практика та психолого-педагогічна наука розробляють методологічні підходи щодо громадянської освіти, приділяють суттєву увагу обґрунтуванню необхідності та формуванню громадянської відповідальності учнівської молоді, розуміючи під методологією систему принципів, ідей та побудов із пояснення становлення та прогнозування певних особистісних змін.

Виходячи з того, що громадянська зрілість особистості визначається сформованістю компонентного складу громадянської відповідальності, провідною ознакою методологічних підходів до її формування нами визнано структурні концепції розвитку особистості, якими вивчаються умови

забезпечення людської діяльності, а довіра та їхня обґрунтованість перевірені практикою їхньої реалізації в галузі освіти.

Дослідження проблеми формування в учнів громадянської відповідальності ми здійснюємо виходячи з відстоюваного Г. Олпортом [168] визнання доцільності використання різних концептуальних підходів до розвитку особистості, які, не дивлячись на складність їхнього приведення до спільного знаменника, синергетично використані нами на засадах інтегративного підходу.

Прогнозування та пояснення особливостей формування громадянської відповідальності учнів основної школи на засадах структурних концепцій розвитку особистості обумовлює актуальність проведеного нами концептуального дослідження, метою якого став опис функціонування складових формування громадянської відповідальності учнів основної школи.

Громадянська відповідальність, за сучасною *психодинамічною концепцією розвитку особистості*, визначається готовністю людини до контролю життєвих проблем, її здатністю до усвідомлення мотивів в управлінні власною життєдіяльністю, здійснюючи самозахист від неприйнятних проявів інстинктивних способів задоволення життєвих потреб методом сублимації, виводячи енергію інстинктивних виявів. Завданням громадянського виховання виступає допомога (фасилітація) прийнятними для суспільства способами [259, с. 132, 147].

Розвиток громадянськості особистості в напрямку самореалізації свого «Я», за *аналітичною теорією особистості* К. Г. Юнга (1995), визначається процесом індивідуації – самореалізацією всіх сторін особистості шляхом їхнього об'єднання навколо самості як центру особистості, на що здатні лише відповідальні, здібні та освічені громадяни, які займаються особистісним зростанням в напрямку самореалізації як найвищого щаблю становлення та розвитку особистості.

Відповідно до *«его»-теорії особистості* Е. Еріксона набуття громадянської зрілості людиною у кожний віковий період може

супроводжуватися кризами – певними переломними проблемами в соціально-особистісному розвитку. Протиріччя закладені в цих проблемах виступають рушійними силами зростання громадянськості особистості [273]. Рух людини у напрямку особистісно-громадянського зростання визначається ступінчастістю переходу між його стадіями, за схвального прийняття суспільством наслідків становлення особистості як громадянина [259, с. 219]. Ефективність громадянського виховання визначається, за «его»-теорією особистості, психосоціальною силою компетентності, важливими складовими якої виступає любов до праці, впевненість у громадянській спрямованості діяльності з пошуку та досягнення суспільно-значущих та індивідуально-особистісних життєвих цілей.

Визначаючи структуру особистості у формі орієнтацій характеру людини, за *гуманістичною теорією особистості* Е. Фромма, виділяється продуктивний тип характеру, яким обумовлюється ідеальний тип громадянської зрілості в структурі розвитку характеру особистості [254]. Провідними рисами продуктивного типу характеру, за цією теорією, є чесність, незалежність, врівноваженість, творчість, спрямованість на громадянсько-відповідальну поведінку [256]. Усвідомленню особистістю себе, свого життєвого призначення та уникненню самообману сприяє продуктивне мислення людини [259, с. 253]. Завданням громадянського виховання є допомога, сприяння (фасилітація) становленню та розвитку особистості, самоусвідомленню нею просупільних та власних потреб та інтересів, прийняття учнів такими, якими вони є, організуючи громадянське виховання в атмосфері максимальної довіри та зручності для школярів [209, с. 232, 257].

Ефективне формування громадянської відповідальності, за *соціокультурною теорією особистості* К. Хорні, [259, с. 258] обумовлене відносинами міжособистісного прийняття та любові у задоволенні потреб людини в захищенні та безпеці в соціальному оточенні. Згідно цієї теорії, особистісно-громадянська зрілість людини характеризується здатністю до

гнучкого реагування на мінливі ситуації міжособистісної взаємодії, готовністю до вибору стратегій власної поведінки з виявлення ряду особистісних потреб: партнерське керівництво, схвалення та любов, влада, чіткі обмеження, експлуатація інших, схвалення себе суспільне визнання, незалежність та самодостатність, честолюбство, неопір та бездоганність [259, с. 258].

Згідно *диспозиційної теорії особистості* Г. Олпорта формування громадянської зрілості є неперервним процесом всежиттєвого становлення, характеризується постійним зростанням та орієнтацією на майбутнє [259, с. 560]. Життєво-громадянську активність особистості ця теорія визначає за ознаками раціональності поведінки, обґрунтованості та свідомості згідно з цінностями життєво-філософських планів людини.

Біхевіористичний підхід у формуванні громадянської відповідальності здійснює багатоступеневу характеристику особистості учня за шкалою її вияву, яка містить на негативній її межі вияви безвідповідальної поведінки у прийнятті рішень та реагування у різних життєвих ситуаціях [259, с. 362]. Позитивний бік шкали визначається сформованістю відповідально-громадянської поведінки, яка характеризується усталеною системою просуспільних пріоритетів особистості, її емоційно-мотиваційною спрямованістю на досягнення в житті неординарних особистісних досягнень на підставі володіння широкими та глибокими знаннями, творчим володінням уміннями з успішного досягнення продуктивності в діяльності, в якій людина показала себе як відповідального громадянина [17]. Між цими крайніми оцінками знаходиться компетентна особистість, яка характеризується якісною готовністю до виявів громадянської відповідальності завдяки сформованості ключових соціальних, освітніх, психофізіологічних якостей як суттєвих компетенцій (властивостей).

Когнітивною теорією особистості Дж Келлі даються чотири ознаки вияву відповідальності особистості:

- проникненість конструктів відповідальної особистості, яка визначається готовністю до їхнього перегляду по мірі накопичення людиною життєвого досвіду, замінюючи ті системи стрижневих ролей, які втратили дієздатність;

- відкритість зрілих особистостей до нових можливостей особистісного розвитку та зростання засобами розширення діапазону конструктної системи;

- здатність, виходячи з набутого соціального досвіду, до оцінювання прогностичної ефективності власних конструктів, порівнюючи відповідність своїх відчуттів із іншими людьми;

- розвинутість репертуару ефективного виконання соціальних ролей, вияви під час соціальної взаємодії здатності до розуміння інших [259, с. 469].

Згідно *гуманістичного напрямку в теорії особистості* А. Маслоу, провідними якостями відповідальної людини є любов та приналежність, взаємовідносини з ознаками взаємної поваги, довіри та пошани [259, с. 492]. Рух особистості до реалізації потреб у самоактуалізації, прагнення людини стати такою, якою вона реально здатна стати забезпечуються набуттям відповідально-зрілою особистістю досвіду визнання та поваги [17, с. 111].

Феноменологічний напрям в теорії особистості К. Роджерса обґрунтовує, виходячи з визнання поваги до природи людини, її спрямованість до руху в напрямку набуття незалежності, зрілості, громадянської відповідальності та креативності [259, с. 534]. Прагнення руху вперед, за сприятливих умов, сприяє реалізації вродженого потенціалу людини як вияву її особистісної зрілості. Відповідально-зріла особистість, за термінологією К. Роджерса, характеризується самопізнанням, повноцінним функціонуванням, готовністю до самореалізації свого потенціалу [259, с. 549].

Громадянську зрілість К. Роджерс характеризує за ознаками насиченого, свідомого життя та повноцінного функціонування людей, націлених на примноження закладеної у неї природою доброти [259, с. 551]. Самоприйняття та прийняття інших вчений характеризує як результат відповідально-зрілих відносин між педагогом та учнем. Умовою самоприйняття К. Роджерс називає

відповідність ідеального та реального «Я», що має наслідком формування почуття прийняття, поваги та цінностей інших.

За феноменологічним напрямом в теорії особистості педагоги, які мають високу самооцінку, проявляють більшу любов та повагу до учнів, не використовують дисциплінарних заходів примусового характеру, є демократичними та здатні враховувати позицію дітей під час прийняття педагогічних рішень. Готовність вчителя приймати учнів такими, якими вони, сприяння розвитку в них позитивного «Я»-образу обумовлюється прийняттям педагогом себе [259, с. 561–563].

Розглянуті концептуальні підходи до формування в учнів громадянської відповідальності дають змогу по-новому пояснювати та прогнозувати особистісно орієнтовану спрямованість шкільної освіти, актуалізуючи перевірені часом і практикою підходи та принципи структурних концепцій розвитку громадянської зрілості особистості, як рушії формування громадянської відповідальності учнів, їхньої спрямованості на просоціальні вчинки.

Розглядаючи формування в учнів громадянської відповідальності як ступеневий та неперервний процес, що триває впродовж освітньої та життєвої діяльності учнів, термін навчання школярів у основній школі нами розглядається як певна адаптація, пристосування до виконання нормативних вимог громадянського суспільства, самостійної суспільно-значущої діяльності, за притаманними для суспільства особистісними якостями, приведення особистісних потреб учнів у відповідність до потреб соціального довкілля, формування здатності до складнощів адаптації до вимог громадянського суспільства.

Аналіз структурних концепцій розвитку громадянської зрілості особистості та методологічного підходу щодо адаптації людини до норм і вимог громадянського суспільства дає змогу здійснювати прогнозування та пояснення особливостей формування складових громадянської відповідальності учнівської молоді, їхньої спрямованістю на:

- опанування та пристосування (адаптація) до норм та вимог громадянського суспільства;

- формування готовності до об'єктивного сприйняття дійсності, терпимості, толерантності, здатності до адаптації, прийняття себе та інших такими, якими вони є, спрямованості на розв'язання надособистісних проблем, ставлячи їх вище за особисті проблеми, прояву суспільно-значущих прагнень та надання допомоги у вирішенні проблем інших людей, почуття любові до людства в цілому.

Визначенню ефективності формування громадянської відповідальності учнів основної школи сприяло проведена нами у 2018-2019 роках дослідно-експериментальна перевірка рівнів її сформованості у школярів. Експеримент був проведений під час навчання учнів 7-8 класів Комунального закладу «Полтавська гімназія «Здоров'я» № 14» Полтавської міської ради Полтавської області трудовому навчанню та хімії, де педагогічні технології формування громадянської зрілості застосовувалися у експериментальних класах, а в контрольних класах навчання здійснювалося за традиційною методикою.

Оцінювання ефективності традиційних педагогічних технологій формування громадянської відповідальності, згідно з динамікою змін у рівнях її сформованості в учнів, здійснювалося за показниками вияву в них почуття патріотизму, громадського обов'язку, зацікавленості суспільним життям, ознак участі у просуспільної діяльності, планетарної та національної свідомості.

Під час констатувального експерименту, в ході традиційного навчання, нами було здійснено виявлення рівнів сформованості зазначених показників громадянської відповідальності у 67 учнів 7-8 класів, відібраних для контрольних та експериментальних класів за ознакою їхньої однорідності за успішністю в предметному навчанні. Діагностика сформованості громадянської відповідальності учнів, набутої внаслідок освітньої діяльності ЗЗСО, здійснювалося нами за методикою її формування, запропонованою М. Аммоном, П. Мюллером та А. Фюрко – науковців Центрі обслуговування

та навчання досліджень та розвитку Каліфорнійського університету в Берклі (див. додаток А).

Школярам було необхідно дати відповіді на питання щодо згоди або не згоди із запропонованими твердженнями опитувальника за 4-бальною шкалою. Відповідь із цілковитою згодою із запропонованими твердженнями оцінювалася 4 балами, а цілковита не згода із запропонованими твердженнями оцінювалася мінімальним 1 балом.

Діагностування учнів 7-8 класів сприяло виявленню кількісно-якісних даних щодо сформованості в них показників громадянської відповідальності, які характеризувалися позитивною тенденцією до зростання на задовільному, достатньому та доброму рівнях. (див. рис. 2.1). На найвищих (дуже доброму

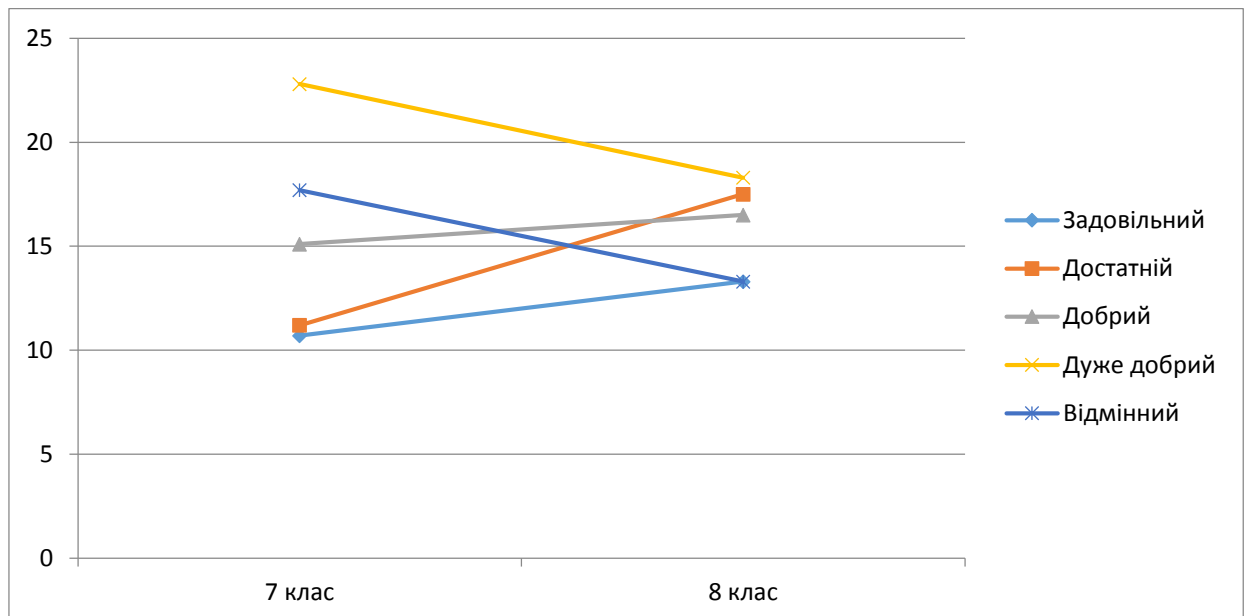

Рис. 2.1. Розподіл учнів 7-8 класів за рівнем сформованості громадянської відповідальності на етапі констатувального експерименту, (%)

та відмінному) рівнях було виявлено негативну тенденцію щодо зниження рівня сформованості в учнів громадянської відповідальності. Отримані результати засвідчили, що існуючі традиційні підходи до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності мають недостатню ефективність, потребуючи концептуальної корекції, пошуку та спеціального підбору інноваційних педагогічних технологій.

Метою наступного етапу вивчення проблеми формування громадянської відповідальності учнів основної школи стало визначення перевірених практикою ЗЗСО педагогічних технологій, якими здійснюється реалізація структурних концепцій розвитку громадянської зрілості особистості, уточнення результативності та взаємовпливу формування складових громадянської відповідальності учнів.

В дослідженнях В. Цини [264, с. 14–15] формування громадянської зрілості учнівської молоді обумовлюється адекватним вибором педагогічних технологій, що характеризуються певними межами ефективного застосування у постійно змінюваних умовах діяльності ЗЗСО. В нашому дослідженні педагогічні технології формування громадянської відповідальності учнів основної школи визначаються як проєкти освітніх систем, що базуються на перевірених практикою концепціях розвитку громадянської зрілості та здатні забезпечувати гарантованих позитивних освітніх результатів під час здійснення навчально-виховної роботи в школі.

Формування в учнів громадянської зрілості у проведеному В. Циною [264, с. 14] дослідженні здійснювалося засобами п'яти педагогічних технологій, відібраних за концепціями психодинамічної теорії особистості З. Фрейда, гуманістичного (А. Маслоу) та феноменологічного (К. Роджерс) напрямів у теорії громадянської зрілості особистості.

Так, *технологія педагогіки співробітництва* формує в учнів прагнення до свободи, законності та справедливості, орієнтує учасників освітнього процесу на рівність у правах (Селевко, 2006). Згідно гуманістичного підходу, вияви громадянської відповідальності обумовлені спрямованістю учнівської молоді до компетентнісного самовдосконалення, прагненням до покращення результатів своєї освітньої діяльності у відповідності з індивідуальними нахилами та здібностями. За даними В. Цини [264], технологією співробітництва забезпечується зорієнтованість учнів на унеможливлення вияві корупційних дій в освіті та відзначається відчуття ними суттєвої підтримки з боку педагогів.

Сформованості в учнів демократичності сприяє використання в навчальному процесі *концепції громадянської освіти за технологією її інтеграції* [140]. Здатність учнів до відповідальних дій, адаптація до освітнього простору, сформованість терпимості та толерантності щодо думок інших забезпечується, за гуманістичним напрямом в теорії особистості, спрямованістю учнів на пошук сенсу та цінностей навчальної діяльності, сприяє визнанню ними дієвості впливу шкільного самоврядування на життя ЗЗСО, формуванню ставлення до школи як до престижного освітнього закладу.

Технологія викладання навчальних дисциплін, що формує людину [217, с. 175] ґрунтується на впливові, за психодинамічною теорією розвитку особистості, на формування громадянської відповідальності особистості учня двох освітніх програмами. Першу програму формує освітній простір ЗЗСО, а другу – зовнішнє освітнє середовище місцевого соціального оточення. Формування громадянської відповідальності учнів потребує врахування освітніх впливів обох цих програм, за домінантного впливу на програму зовнішнього освітньо-соціального середовища всіх організаційних форм освітнього простору ЗЗСО.

Згідно *технології Дальтон-план* Х. Паркхерст [217, с. 236], на засадах гуманістичного напрямку теорії особистості А. Маслоу, за якою потреби освітнього простору трансформуються за потребами індивіда, а учні беруть на себе частину відповідальності за організацію освітнього простору ЗЗСО. В ході комунікації всіх учасників освітнього процесу складаються плани навчальної діяльності на певні проміжки часу. Учні складають особисті плани-зобов'язання на виконання запланованих обсягів навчальної роботи, який є не меншим за мінімальні вимоги навчальних програм шкільних предметів, визначаючи індивідуальний темп виконання навчальних завдань та підписуються під цим планом. Таким чином освітній простір ЗЗСО надає кожному учневі можливість взяти на себе відповідальність за виконання

погодженого із ними плану навчання та заглибитися в опанування навчальним матеріалом настільки, наскільки він того прагне.

Відповідальному усвідомленню освіти призначенням свого теперішнього життя сприяє, за гуманістичним напрямом в теорії особистості А. Маслоу, зосередженість учнів на проблемі саморозвитку, яка здійснюється засобами групової роботи за *технологією громадського огляду освітніх досягнень* у формі підсумкового семестрового або річного оцінювання навчальних досягнень школярів [217, с. 392–393]. Громадський огляд навчальних досягнень учнів включає його урочисте відкриття та супроводжується публічною презентацією і захистом освітніх здобутків школярів за результатами вивчення кожного навчального предмету.

Використання системи з п'яти розглянутих традиційних педагогічних технологій формування громадянської відповідальності учнів ЗЗСО є широко-варіативним за характером, в кожній з яких, залежно від вимог різних педагогічних ситуацій, можуть бути використані різні концепції формування громадянської зрілості особистості. А кожна окрема педагогічна технологія формування в учнів громадянської відповідальності спрямована на розвиток певних її складових, впливаючи, водночас, і на формування інших її компонентів.

Підвищенню ефективності формування громадянської відповідальності учнів основної школи сприяло проведена нами у 2020-2021 роках дослідно-експериментальна перевірка ефективності розглянутих вище п'яти педагогічних технологій, спрямованих на реалізацію концептуальних засад прогнозування та пояснення процесу формування громадянської відповідальності учнів. Метою педагогічного експерименту стало вимірювання рівнів сформованості громадянської відповідальності школярів за концептуально-систематизованими педагогічними технологіями.

Формувальний експеримент був проведений під час навчання 67 учнів 7-8 класів (35 школярів експериментальних та 32 школярі контрольних класів) Комунального закладу «Полтавська гімназія «Здоров'я» № 14» Полтавської

міської ради Полтавської області трудовому навчанню та хімії, де описані нами педагогічні технології формування громадянської відповідальності застосовувалися у експериментальних класах, а в контрольних класах навчання здійснювалося за традиційною методикою.

Ефективність запропонованих п'яти педагогічних технологій формування громадянської відповідальності за динамікою змін у рівнях її сформованості в учнів здійснювалося, як і під час констатувального експерименту, за показниками вияву в них почуття патріотизму, громадського обов'язку, зацікавленості суспільним життям, ознак участі у просуспільної діяльності, планетарної та національної свідомості.

У додатку К та на рисунках 2.2 і 2.3 представлені рівні вияву в учнів 7-8 класів громадянської відповідальності та динаміка змін її компонентів у експериментальних та контрольних класах. Результати впровадження

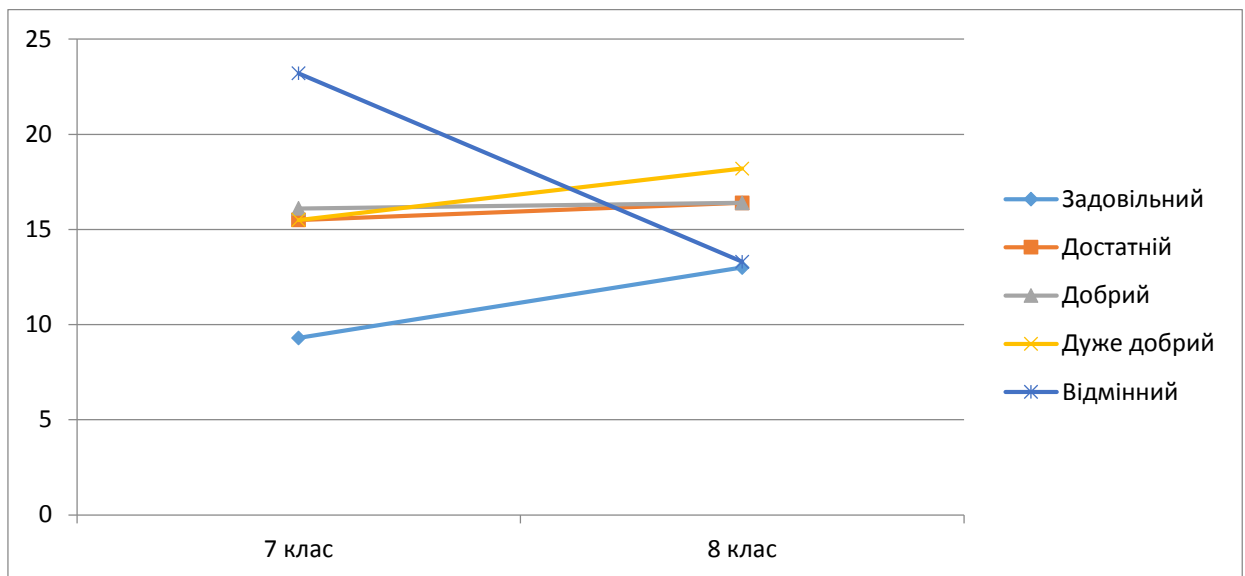

Рис. 2.2. Розподіл учнів 7-8 контрольних класів за рівнем сформованості громадянської відповідальності на етапі формування експерименту, (%) педагогічних технологій формування в учнів громадянської відповідальності сприяли зростанню її вияву в учнів експериментальних класів у середньому на 2,4%. В контрольних класах на цьому рівні відбулася регресія на 3,8%.

Незначна динаміка збільшення показників громадянської відповідальності учнів експериментальних класів та збереження, як і під час констатувального експерименту, негативної тенденції в контрольних класах,

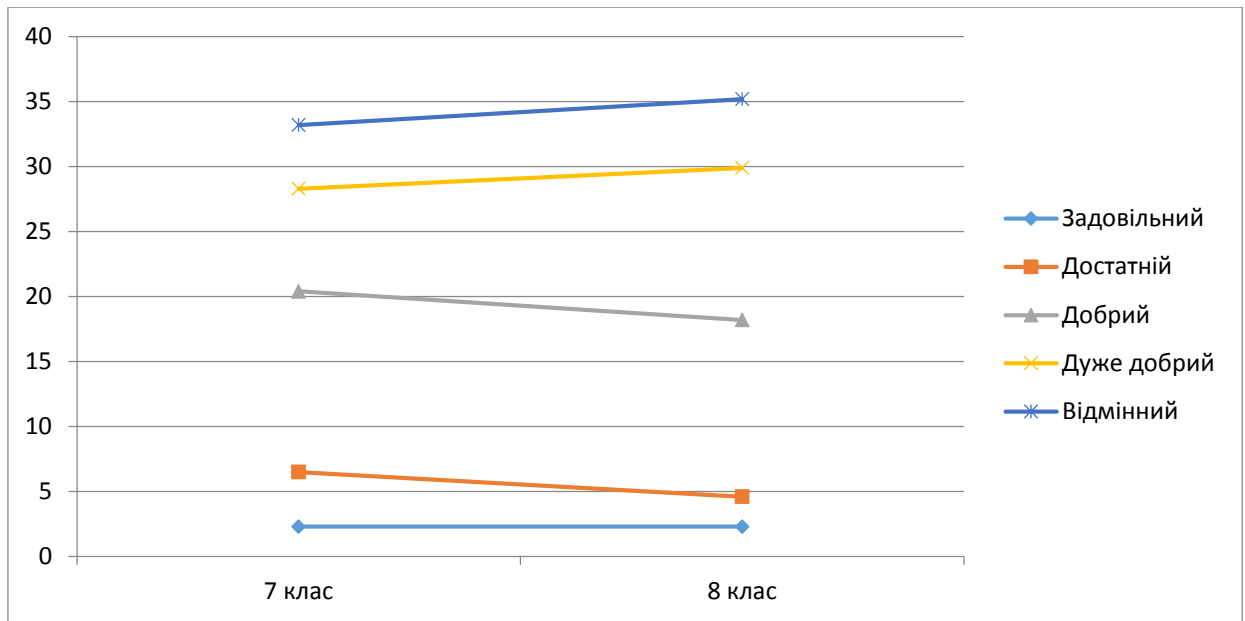

Рис. 2.3. Розподіл учнів 7-8 експериментальних контрольних класів за рівнем сформованості громадянської відповідальності на етапі формувального експерименту, (%)

ми пояснюємо недостатньою присутністю у практиці громадянського виховання учнів основної школи дієвих педагогічних технологій з адаптації особистості учня до нормативних вимог громадянського суспільства.

Використані нами під час експерименту п'ять педагогічних технологій розвитку громадянської відповідальності учнів забезпечили здебільшого ідентифікацію та прийняття учнівською молоддю просуспільних цінностей, мало впливаючи на формування у школярів індивідуальних особливостей реагування на цінності громадянського суспільства та соціального середовища.

Позитивної динаміки сформованості громадянської відповідальності учнів основної школи нам вдалося досягти завдяки опосередкованому впливові на формування її складових використаних п'яти педагогічних технологій. Несуттєве зростання на 1,4% якості розвитку громадянської відповідальності учнів експериментальних класів, за результатами дослідної роботи, та відчутне її зниження у контрольних класах на 7,2%, ми пояснюємо

недостатністю застосування у процесі шкільного предметного навчання видів індивідуальної просупільної діяльності.

Певні позитивні зміни сталися у сформованості громадянської відповідальності школярів експериментальних класів на відмінному рівні (+2,0%), а на доброму рівні сталося її зменшення на 2,2%. Негативну динаміку (-10,2%) було відзначено у сформованості досліджуваної якості в учнів контрольних класів на відмінному рівні, а на доброму і задовільному рівнях відбулося зростання, відповідно, на 0,9% та 3,7%.

Загальна кількість учнів із виявами громадянської відповідальності зросла в експериментальних класах на 0,1%, а в контрольних класах відбулося їхнє зменшення на 2,6% учнів. Загальна кількість школярів із виявами громадянської відповідальності склала 90,2% учнів у експериментальних класах та тільки 77,0% – у контрольних.

Нами була здійсненна, за методом χ^2 (критерій згоди Пірсона), перевірка суттєвості змін у рівнях сформованості громадянської відповідальності учнів контрольних та експериментальних класів по завершення навчання у 8 класі (див. таблицю 2.1). Для визначення статистичних розбіжностей в оцінках сформованості в учнів громадянської відповідальності в таблиці 2.1 нами використані середні значення її вияву. Представлені в таблиці 2.1 дані засвідчують відмінність рівнів вияву громадянської відповідальності учнів контрольних та експериментальних класів в діапазоні від 1,8–22,2%. Для виявлення суттєвості різниці у рівнях сформованості громадянської відповідальності учнів контрольних та експериментальних класів нами були сформульовані два наступних припущення:

- H_0 : відмінності рівнів сформованості громадянської відповідальності школярів контрольних та експериментальних класів є несуттєво-значущими;
- H_1 : різниця у рівнях сформованості громадянської відповідальності учнів контрольних та експериментальних класів є суттєво значущою.

Таблиця 2.1

Визначення χ^2_{emp} - критерію сформованості громадянської відповідальності учнів експериментальних та контрольних 8-х класів після завершення формувального експерименту

№ п/п	Рівні вияву громадянської відповідальності	Відносна оцінка середнього рівня, %		$f'_k - f'_y$	$(f'_k - f'_y)^2$	$\chi^2_{emp} = (f'_k - f'_y)^2 \cdot f'_y$
		Контроль-них класів, f'_k	Експери-ментальних класів, f'_y			
1.	Відмінно 90-100 балів	13,0	35,2	-22,2	492,8	14,0
2.	Дуже добре 80-89 балів	18,2	29,2	-11,0	121,0	4,1
3.	Добре 65-79 балів	16,4	18,2	-1,8	3,24	0,2
4.	Достатньо 55-64 бали	16,4	4,6	+11,8	139,2	30,2
5.	Задовільно 50-54 бали	13,0	2,3	+10,7	114,5	49,8
	Разом	77,0	89,5	-12,5	$\chi^2 = 98,3$	

Наведені в таблиці 2.1 підсумкові середні рівні сформованості громадянської відповідальності школярів 8-х класів дали змогу визначити відносні їхні значення в контрольних (f'_k) та експериментальних (f'_y) класах.

Згідно чотирьох ступенів свободи значення величини $\chi^2_{крит}$ на 95% рівні вірогідності склала 9,49 [118, с. 288]. Оскільки визначене нами в ході статистичної обробки отриманих результатів формувального експерименту χ^2_{emp} (за табл. 2.1 дорівнює 98,3) перевищує табличне значення $\chi^2_{крит}$, то це є свідченням можливості відхилення нульової гіпотези та визнання істотної несхожості рядів оцінок рівнів сформованості громадянської відповідальності учнів контрольних та експериментальних класів. Це дає нам право говорити про суттєву значущість різниці у сформованості громадянської відповідальності учнів, та визнати дієвий зв'язок між запровадженням нами

п'ятьма педагогічними технологіями формування громадянської відповідальності та рівнями її сформованості в учнів.

Отримані результати формувального експерименту, не дивлячись на специфічні особливості шкільних предметів, індивідуальні здібності та нахили учнів основної школи, ми можемо розглядати як результат закономірного впровадження концептуальних засад, завдань і педагогічних технологій формування громадянської відповідальності учнів ЗЗСО.

Одержані результати дають змогу рекомендувати використання апробованих нами п'яти педагогічних технологій формування громадянської відповідальності учнів у професійно-педагогічній підготовці майбутніх учителів до формування цієї особистісної якості в учнів основної школи у освітньому процесі.

2.2. Модель підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності школярів

Проведений аналіз особливостей формування громадянської відповідальності учнів основної школи орієнтує на визначення шляхів підготовки майбутніх учителів до формування в учнів цієї особистісної якості. На цьому етапі дослідження метою стало педагогічне обґрунтування моделі методики підготовки майбутніх учителів основної школи до формування громадянської відповідальності школярів у освітньому процесі.

Розкриваючи предмет дослідження, моделювання педагогічної системи дає змогу отримати нову цілісну інформацію про складові такої підготовки та описати особливості їхнього цілісного функціонування. У філософії науки моделювання визначається як метод пізнання складних явищ та об'єктів [260], вивчення об'єктів пізнання за допомогою побудови та дослідження їхніх моделей з метою визначення та покращення їхніх характеристик, управління ними [251, с. 221].

Використовуючи модель, як засіб дослідження, ми повинні відтворити у знаковій системі особливості внутрішньої організації (властивості, характеристики, ознаки) та функціонування методики підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності школярів. Така уявна модель є джерелом нової інформації про об'єкт дослідження [112], яка з певною точністю визначає його певні сторони, зв'язки та властивості [58, с.120].

Прогностична функція моделювання підготовки майбутніх учителів сприяє передбаченню перспектив розвитку змісту, ефективних методів, організаційних форм і засобів формування громадянської відповідальності учнів основної школи фахівцями галузі освіти. За теорією управління організаційними системами [164], нормативна функція моделювання забезпечує розкриття не лише існуючих ресурсів методики формування громадянської відповідальності учнів, а й сприяє формуванню ідеально-очікуваного образу професійної підготовки вчителів до педагогічної діяльності цього виду.

Модель методики формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі можна віднести до класу змішаних моделей, у якій поєднується розкриття її складових блоків, враховуються сутнісні взаємозв'язки між структурними компонентами, їхніми функціями та роллю у досягненні очікуваних результатів. Така структурно-функціональна модель є досить розповсюдженою в педагогічних дослідженнях [34; 132; 148; 223; 269].

Як метод педагогічних досліджень, педагогічне моделювання є способом пізнання педагогічної дійсності, результати якого залежать від одночасного взаємовпливу багатьох чинників, коли зміна одного з них обумовлює зміни у всій системі та результатах освітнього процесу [277]. Серед завдань педагогічного моделювання науковці виділяють виявлення закономірностей педагогічного процесу [146], обґрунтування шляхів організації та планування освітнього процесу, оптимізацію змісту та структури

виховання та навчання, побудову методики навчально-виховного процесу [127], інтерпретацію результатів педагогічних досліджень та перевірки сформульованих гіпотез [207].

Моделювання підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі визначається загальнокультурною, фаховою, психолого-педагогічною та методичною складовими. Результатом професійної підготовки майбутнього вчителя В. Антіпова [9], Н. Бібік, Л. Ващенко, О. Овчарук, О. Савченко [101], О. Спірін [228], Ф. Ялалов [278] традиційно вважають його готовність до використання організаційних форм, методів навчання та педагогічних технологій, визначаючи тим самим сформованість у нього ключових, базових та професійно-орієнтованих (предметних) компетентностей.

Розкриваючи в процесі моделювання, за В. Семиченко [2019], цілісну технологію професійної підготовки майбутніх учителів у вигляді системи методів, форм і засобів підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів, нами здійснено моделювання змісту та організації професійної підготовки у освітньому просторі відповідних ЗВО, процесу самоосвіти і саморозвитку майбутніх педагогів, побудовано моделі педагогічних технологій підготовки студентів до формування в учнів громадянської відповідальності.

Склад моделі підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі розкривається нами у єдності таких традиційних компонентів: концептуально-цільового, змістового, процесуального та діагностувально-результативного (рис. 2.4).

Концептуально-цільовий компонент моделі визначається науковими основами (метою, принципами та концептуальними підходами) підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі. Метою функціонування моделі є формування готовності майбутніх учителів виховання в учнів громадянської

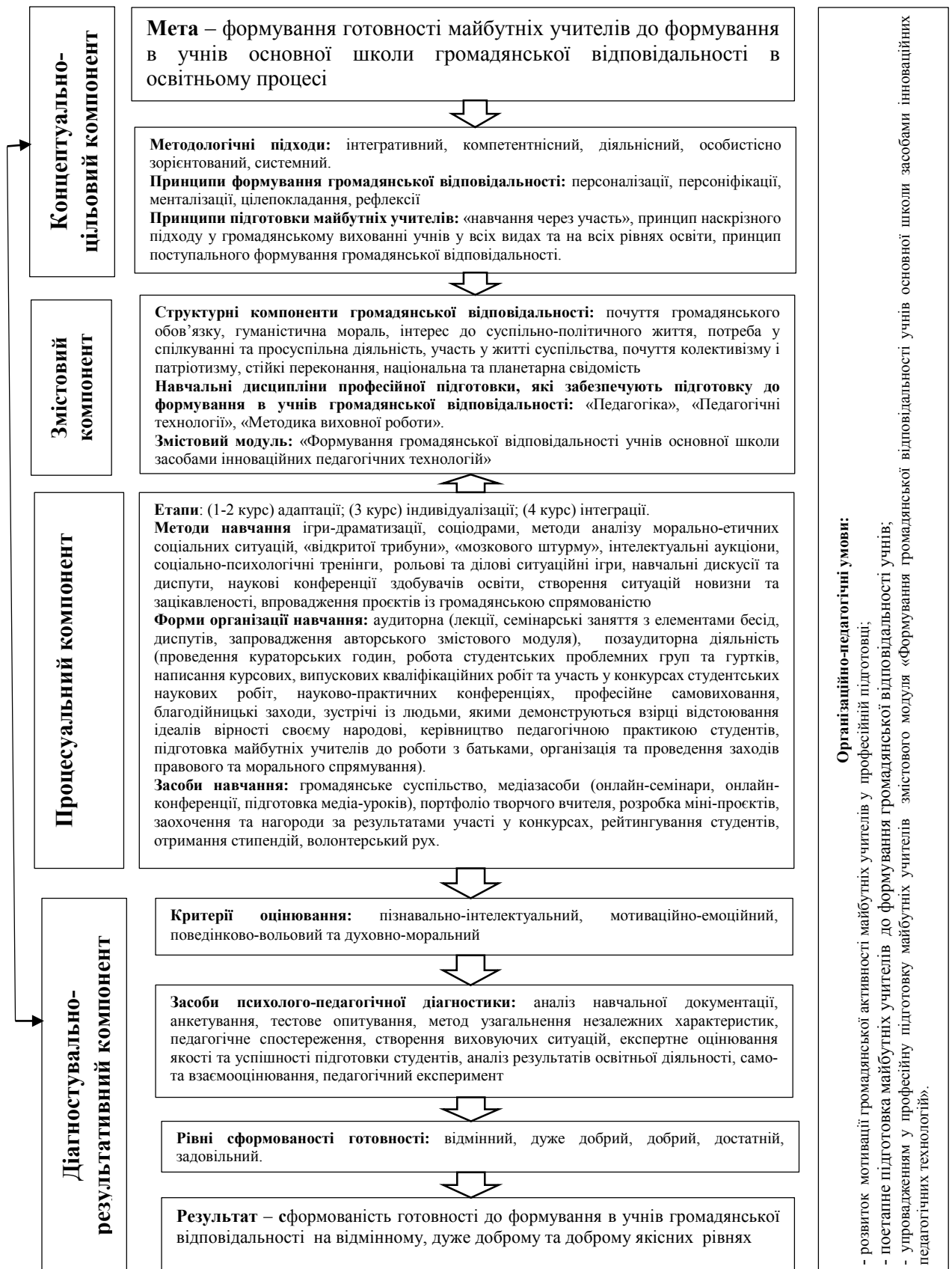

Рис. 2.4. Модель підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі

відповідальності, що саме і визначає наповнення всієї моделі інформаційно-аналітичним забезпеченням процесу професійної підготовки майбутнього вчителя. Систематизація та глибина розкриття цієї інформації дають змогу об'єктивно визначати якісні та кількісні показники підготовки майбутніх учителів та здійснювати практичну корекцію її організації для забезпечення їхньої готовності до формування в учнів громадянської відповідальності за вимогами Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти [67].

Досягнення очікуваних результатів у підготовці майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, за обґрунтованими в дослідженнях В. Безпалька [14], В. Bloom [282], О. Коваленко [95] та А. Мелецінека [135] вимогами щодо цілепокладання, потребує таксономічного представлення загальної мети цієї підготовки у формі ієрархічно-різномірних покрокових цілей. Детальний опис складових головної мети підготовки майбутніх учителів покращує керованість цим процесом, розділяючи його на ряд завдань поетапної їхньої підготовки до формування в учнів громадянської відповідальності.

У представленій на рис. 2.4 моделі завдання підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності визначаються нами у вигляді складових досліджуваної проблеми та проміжних (часткових) цілей провідної мети дослідження:

педагогічне обґрунтування методологічних підходів та дидактичних принципів підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів;

- розробка змістового наповнення навчальних дисциплін інформацією щодо формування в учнів громадянської відповідальності у вигляді змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій»

- визначення процесуальної складової моделі у вигляді етапів, методів, форм організації та засобів підготовки майбутнього вчителя до

формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі;

- опис діагностувально-результативного компонента моделі у вигляді критеріїв готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, засобів психолого-педагогічної діагностики її виявів, рівнів сформованості, а також результуючої складової моделі – сформованості готовності до формування в учнів громадянської відповідальності на якісно-позитивних рівнях.

Одним із провідних регуляторів і джерел розбудови структури і змісту підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності в нашому дослідженні є компетентнісна спрямованість проєктованої моделі цієї підготовки, яка зреалізована у принципах її організації як педагогічних закономірностях, представлених у вимогах та ідеях, що мають суттєвий вплив на весь компонентний склад моделі. У складі таких принципів ми вирізняємо дві їхні групи, обґрунтовані у підрозділі 1.2.

Перша група – це принципи формування в учнів громадянської відповідальності визначають механізм цього процесу: *персоналізації* на засадах взірців громадянської позиції відомих персоналій, життєдіяльність яких є духовним спонукальним чинником; *персоніфікації* з надання людських характеристик певним абстракціям та об'єктам неживої природи; *ідентифікації* як опанування особистісними рисами та ідеалами своєї спільноти; *менталізації* з втілення громадянських вчинків на засадах духовного спаду еволюції людства; *цілепокладання* як втілення в результаті діяльності усвідомлених ідеально-суб'єктивних образів бажаного; *рефлексії* як об'єктивного самоусвідомлення власних вчинків та їхнього сприйняття оточенням.

Друга група принципів стосується власно підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів: «навчання через участь» як співучасть усіх учасників освітнього процесу в діяльності з формування громадянської відповідальності учнів; принцип наскрізного

підходу у співпраці з усіма суспільними інституціями у громадянському вихованні учнів у всіх видах та на всіх рівнях освіти; принцип поступального формування громадянської відповідальності, як ключової компетентності, під час набуття учнями предметних і базових компетентностей. Зазначені дві групи принципів забезпечують формування мети змісту та педагогічних технологій формування в учнів громадянської відповідальності

Концептуально-цільовим компонентом моделі визначені методологічні підходи до підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі:

1. Інтеграційний підхід до формування в учнів громадянської відповідальності, що передбачає синергетичне використання системи обґрунтованих у підрозділах 1.2, 1.3 та 2.1 методологічних підходів, за концептуальними засадами яких здійснено проектування моделі підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів.

2. Системний методологічний підхід обґрунтовує цілісну інтеграцію формування компонентного складу готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності.

3. Діяльнісний підхід передбачає практичне використання майбутніми учителями набутих ними теоретичних знань і вмінь із формування в учнів громадянської відповідальності, їхню адаптацію та самореалізацію в професійно-педагогічній діяльності.

4. Особистісно орієнтований підхід, за яким підготовка майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності спрямовується на підставі доцільного застосування різних концептуальних підходів до розвитку особистості: психодинамічна концепція розвитку особистості, аналітична теорія особистості, «его»-теорії особистості, гуманістична теорія особистості, соціокультурна теорія особистості, диспозиційна теорія особистості, біхевіористичний підхід у формування громадянської відповідальності, когнітивна теорія особистості, гуманістичний напрям у теорії особистості, феноменологічний напрям в теорії особистості.

5. Компетентнісний підхід, за яким здійснено узагальнення компонентів моделі підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи, реалізується на засадах пріоритетної орієнтації на її цілі. Впровадження компетентнісного підходу не обмежується лише набуттям студентами знань та вмінь із формування в учнів громадянської відповідальності, а орієнтується на врахування особистісних якостей майбутніх учителів, які визначатимуть їхню самореалізацію у мінливому освітньому просторі освітнього закладу.

У змістовому компоненті моделі викладено специфічний комплекс змісту підготовки майбутнього вчителя до формування в учнів громадянської відповідальності, що будується з урахуванням принципів цієї підготовки: виділені в підрозділі 1.1 структурні компоненти формування цієї особистісної якості (почуття громадянського обов'язку, гуманістична мораль, інтерес до суспільно-політичного життя, потреба у спілкуванні та просуспільна діяльність, участь у житті суспільства, почуття колективізму і патріотизму, стійкі переконання, національна та планетарна свідомість), якими визначаючається громадянська зрілість особистості); визначені дисципліни професійної підготовки («Педагогіка», «Основи педагогічної майстерності» та «Методика виховної роботи» та ін.), якими забезпечується готовність майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності.

В курсі «Педагогіка» серед очікуваних результатів навчання зазначено, що студенти повинні опанувати знаннями теоретико-методичних основ процесу виховання особистості в сучасних умовах трансформації суспільства [211]. За змістовим модулем «Сутність, принципи, засоби виховання та самовиховання» вивчаються теоретико-методологічні аспекти, базові поняття, наукові підходи та принципи національно-патріотичного виховання учнівської молоді.

В курсі «Педагогічна майстерність» розглядаються психолого-педагогічні умови майстерності, техніки, прийоми та стратегії взаємодії в педагогічному спілкуванні, інструменти та способи комунікативного впливу,

спрямовані на формування в учнів потреби у спілкування як складової якості громадянської відповідальності [183].

Навчальною дисципліною «Методика виховної роботи» передбачено розкриття змісту виховної роботи в навчальному закладі [6, с. 32], організації громадянського виховання, його мети і завдань та змісту [103, с. 47–49]. Виховання громадянських якостей в освіті України здійснюється на засадах морально-етичних цінностей, які виступають критеріями ефективності громадянського виховання.

На сьогодні у підготовці майбутніх учителів не визначений загальновизнаний зміст навчання формуванню в учнів громадянської відповідальності у професійно-орієнтованих дисциплінах, не обґрунтована послідовність вивчення тем, педагогічні технології формування цієї особистісної якості, зорієнтовані на сферу професійно-педагогічної діяльності вчителів. Тому, нами був розроблений авторський змістовий модуль «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій», який може бути включений до змісту професійно-орієнтованих дисциплін з метою підготовки майбутніх учителів до здійснення педагогічної діяльності цього виду (див. додаток Л).

Зміст авторського змістового модуля побудовано на засадах часткових концепцій щодо змісту університетської педагогічної освіти, сформульованих М. Лещенко [263]:

- концепція інформаційно-наукової технологізації змісту педагогічної освіти – обґрунтовує необхідність створення освітнього простору духовного розвитку особистості, коли набуті студентами метазнання забезпечують сприятливі умови для самореалізації її в суспільстві знань та гармонійної життєдіяльності;

- концепція імперативу освітньої свободи – визначається включенням до змісту педагогічної освіти інтенсивно-рефлексивних методик навчання, якими забезпечується щасливе та гармонійне життя та самореалізація особистості в умовах сучасного суспільства;

- концепція комунікативно-компетентнісного підходу – обумовлює насичення змісту освітньої діяльності студентства освітніми технологіями продуктивного професійно-педагогічного та повсякденного спілкування і комунікації;

- концепція неперервної педагогічної освіти – визначає важливість опанування оновленим змістом педагогічної освіти впродовж усього життя з метою формування умінь жити разом;

- концепція інституціональної інтеграції сучасних тенденцій світового освітнього простору у зміст вищої педагогічної освіти – окреслює шляхи та умови її інтернаціоналізації згідно вимог глобалізаційного суспільства;

- концепція стандартизації та фундаменталізації змісту вищої педагогічної освіти – визначає відповідність змісту професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів сучасним тенденціям інтернаціоналізації та уніфікації освіти за вимогами державних освітніх стандартів.

Одним із визначальних завдань змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій» є поетапне перетворення особистості студена у компетентного вчителя, здатного до вирішення завдань громадянського виховання учнів основної школи.

Процесуальний компонент визначається етапами (адаптації, індивідуалізації та інтеграції), методами, формами організації та засобами підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності.

Визначені в підрозділі 1.1 етапи (фази) формування особистісно-професійної зрілості майбутніх учителів поділяються нами на окремі стадії. Базова стадія здійснюється під час навчання курсам «Педагогіка», «Основи педагогічної майстерності» та «Методика виховної роботи», коли під стимулювально-орієнтаційним впливом здійснюється загальне опанування студентством проблематикою громадянського виховання учнівської молоді та формування базових знань і вмінь виховної діяльності.

Поглиблююча стадія відбувається під час вивчення змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій», який будучи включеним до змісту професійно-орієнтованих дисциплін, забезпечує розширення та поглиблення знань і умінь майбутніх учителів у сфері формування в учнів громадянської відповідальності, закріплює мотивацію на здійснення виховної роботи та стимулює вияви самоактивності студентів за цим її напрямом.

Закріплююча стадія формування особистісно-професійної зрілості майбутнього вчителя відбувається в ході виробничої педагогічної практики, практико-розвивальний напрямок якої забезпечує набуття досвіду самовдосконалення студентів та закріплення набутих знань та вмінь із формування громадянської відповідальності учнів, розвиваючи в них просупільні мотиви поведінки та інтереси шляхом взаємовпливу освітнього простору ЗЗСО та індивідуальності особистості учня.

Ефективна підготовка майбутніх учителів до формування в учнів 5-9 класів громадянської відповідальності передбачає, за її моделлю, застосування методів, форм організації та засобів навчання. Для цього нами розроблена методика підготовки студентів до розв'язування завдань із формування в учнів громадянської відповідальності, виконання яких спрямоване на застосування знань, умінь і навичок здійснення виховної роботи цього виду. Процес такої підготовки передбачає, за А. Сущенко [235, с. 147], виконання освітніх завдань із опанування гуманно-демократичними методами, формами урочної та позаурочної організації співпраці учасників освітнього процесу, застосування виховного потенціалу інтеграційної взаємодії різних навчальних предметів основної школи, залучення учнів до роботи в громадських організаціях та проєктах для закріплення їхніх зв'язків із соціальним оточенням, шляхами поєднання вимог родини та школи в громадянському вихованні учнів .

Психолого-педагогічні особливості формування в учнів громадянської відповідальності вивчаються студентами за традиційними формами організації навчання: аудиторна (лекції, семінарські заняття з елементами

бесід, диспутів, запровадження авторського змістового модуля) та позааудиторна діяльність із проведення кураторських годин, роботи студентських проблемних груп та гуртків, написання студентами курсових, випускових кваліфікаційних робіт та участь у конкурсах студентських наукових робіт, науково-практичних конференціях, професійне самовиховання та впровадження в освітню діяльність ЗВО громадянсько-орієнтованих проєктів, благодійницьких заходів, зустрічі із людьми, якими демонструються взірці відстоювання ідеалів вірності своєму народові, керівництво педагогічною практикою студентів, підготовка майбутніх учителів до роботи з батьками, організація та проведення заходів правового та морального спрямування.

Особлива увага під час підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності нами надавалась опануванню студентами активними методами навчання, якими забезпечуються стимулювання інтересу до навчально-пізнавальної діяльності: ігри-драматизації, соціодрами, методи аналізу морально-етичних соціальних ситуацій, «відкритої трибуни», «мозкового штурму», інтелектуальні аукціони, соціально-психологічні тренінги, рольові та ділові ситуаційні ігри, навчальні дискусії та диспути, наукові конференції здобувачів освіти, створення ситуацій новизни та зацікавленості, впровадження проєктів із громадянською спрямованістю [105; 103; 134].

Засоби підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі включають: громадянське суспільство, яке, за словами К. Чорної [265, с. 3], одночасно є і метою, і засобом громадянського виховання особистості; медіазасоби (онлайн-семінари, онлайн-конференції, підготовка медіа-уроків) [284; 243]; створення портфоліо творчого вчителя, розробка міні-проєктів [91]; заохочення та нагороди за результатами участі у конкурсах, рейтингування студентів, отримання стипендій, волонтерський рух [85]; навчальні дисципліни ЗВО [125].

Діагностувально-результативним компонентом моделі визначено технології виявлення набутих майбутніми вчителями якісних рівнів готовності до формування в учнів громадянської відповідальності на високому, дуже доброму та доброму рівнях, які представлено критеріями її оцінювання, обґрунтованими в підрозділі 1.3: пізнавально-інтелектуальний, мотиваційно-емоційний, поведінково-вольовий та духовно-моральний.

Всебічне психолого-педагогічне оцінювання готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів передбачено в моделі за такими засобами діагностики, як аналіз навчальної документації, анкетування, тестове опитування, метод узагальнення незалежних характеристик, педагогічне спостереження, створення виховуючих ситуацій, експертне оцінювання якості та успішності підготовки студентів, аналіз результатів освітньої діяльності, само- та взаємооцінювання, педагогічний експеримент, що дало змогу виявляти готовність цього виду за п'ятьма її якісними рівнями: відмінний, дуже добрий та добрий, достатній, задовільний.

Результуюча складова моделі визначає набуття майбутніми вчителями готовності до формування в учнів громадянської відповідальності не нижче ніж на якісних відмінному, дуже доброму та доброму рівнях.

Формування готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі потребує обґрунтування організаційно-педагогічних умов впровадження розробленої моделі. Умова визначається Новим тлумачним словником української мови у трьох томах [163, с. 617] як правила встановлені для певних галузей життєдіяльності, виконання яких сприяє нормальній роботі будь-чого. В наукових дослідженнях педагогічні умови трактуються здебільшого як ряд можливостей змісту, форм організації, методів і засобів навчання, внутрішніх та зовнішніх чинників впливу, необхідних для успішного досягнення поставлених цілей та завдань педагогічної діяльності [30, с. 34; 98; 169, с. 12].

Понятійний конструкт «організаційно-педагогічні умови» ми використовуємо в контексті із цілями, завданнями, організаційними формами

та засобами підготовки майбутніх учителів до формування в учнів 5-9 класів громадянської відповідальності.

Розглянуті в підрозділі 1.2 психолого-педагогічні основи професійної підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи дають нам змогу визначити організаційно-педагогічні умови цього процесу, як чинники зовнішнього та внутрішнього впливу, якими обумовлюється успішність підготовки цього виду.

Провідною умовою забезпечення громадянського виховання учнівської молоді Професійним стандартом за професією «Вчитель закладу загальної середньої освіти» [202] визначено утвердження особистим прикладом педагогів поваги до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема патріотизму, гуманізму, толерантності задля формування в учнів прагнення до взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами.

До визначальних організаційно-педагогічних умов ефективної підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі ми відносимо:

- розвиток мотивації громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці;

- поетапна підготовка майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів: 1) адаптація першокурсників до громадянських цінностей і просуспільних вимог; 2) індивідуалізація професійної підготовки студентів 2-3 курсів до формування в учнів громадянської відповідальності; 3) інтеграція підготовки майбутніх учителів шляхом формування у студентів 4 курсу індивідуального професійно-педагогічного стилю формування в учнів громадянської відповідальності;

- інтеграція методики формування в учнів громадянської відповідальності до професійно-орієнтованих дисциплін через запровадження до змісту підготовки майбутніх учителів змістового модуля «Формування

громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій».

Проаналізуємо зазначені організаційно-педагогічні умови з точки зору їхнього впливу на успішність та ефективність формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі.

Розвиток мотивації громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці є дієвим, якщо зміст і процес підготовки до формування громадянської відповідальності учнів відповідатиме мотиваційним орієнтаціям студентів, буде насичений цікавими прикладами для їхнього особистісно-професійного зростання, адаптованими до їхніх суб'єктних особливостей [121, с. 421], створюватимуться умови для виявлення творчих можливостей студентів та активізації їхніх пізнавальних інтересів до майбутньої освітньо-професійної діяльності шляхом створення позитивного емоційного напруження [73, с. 187; 197, с. 144], якщо майбутній вчитель буде не тільки обізнаним у особливостях формування в учнів громадянської відповідальності, а й матиме високий рівень розвитку власної позиції як громадянина та виявлятиме позитивне ставлення до ідей громадянського виховання [74, с. 35].

Формуючи у студентів позитивну освітньо-професійну мотивацію необхідно спиратися на їхні потреби, інтереси да надавати перевагу формуванню внутрішніх мотивів підготовки, враховувати пізнавальні інтереси та нахили майбутніх учителів [155, с. 109]. Доцільним тут є використання мотиваційних впливів на особистість: показ цінності творчості та значення діяльності з формування в учнів громадянської відповідальності; застосування інтерактивних методів навчання (дискусії, метод кейсів, проєктна методика навчання), якими забезпечується організація самостійної розумової пошукової діяльності.

Інтеграція методики формування в учнів громадянської відповідальності до змісту професійно-орієнтованих дисциплін визначається інтегративною властивістю понятійного конструкту «готовність до формування

громадянської відповідальності учнів», що дає змогу здійснювати її формування у студентів за широким переліком професійно-орієнтованих навчальних дисциплін, вивчення яких опановуються методи, форми організації управління освітньою діяльністю цього виду.

Мета підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи передбачає запровадження до навчального процесу змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій», зміст якого розкриває внутрішні механізми успішного формування в учнів цієї особистісної якості. Ця підготовка спрямована на формування у майбутніх учителів умінь із моделювання ситуацій творчого практичного виявлення учнями основної школи громадянської відповідальності, на навчання технологіям складання виховних завдань, вибору методів навчання учнів їхньому виконанню, не обмежуючись лише опануванням готовими методичними рекомендаціями.

Така творчо-конструкторська діяльність, окрім того, що вона є засобом розвитку критичного мислення студентів [152], визначає результативність підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за критеріями оцінювання ефективності застосування обґрунтованих нами вище педагогічних умов в ході освітньо-педагогічної практики.

Обґрунтована нами модель підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі є абстрактно-описовою і може результативно використовуватися в процесі професійно-педагогічної підготовки, будучи освітньою програмою з визначення завдань, змісту, засобів, методів і організаційних форм підготовки цього виду.

Змодельований процес підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі робить можливим здійснення, за результатами моніторингу сформованості

складових цієї готовності у здобувачів освіти, коригування й регулювання цілей, завдань, змісту та процесуальної складових моделі цієї підготовки на підставі прогнозування шляхів отримання очікувано-покращених результатів. Це робить процес підготовки студентів особистісно-орієнтованим, гнучким, варіативним, надаючи кожному студентові можливість вибудувувати індивідуальну освітню траєкторію.

2.3. Стимулювання громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці

Підготовка майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі нами розглядається за критеріями, що характеризують ступінь просуспільної активності особистості, в числі яких мотиваційно-емоційний критерій виступає основою стимулювання виявів особистісних мотивів професійної підготовки. Мотиваційна складова підготовки майбутнього вчителя визначається в сучасних дослідженнях професійно-педагогічної діяльності як такою, що обумовлює готовність особистості до вибору способів і засобів її успішної реалізації завдяки виявам почуттєвих станів, поглядів, переживань, установок, ставлень до діяльності цього виду [173; 96; 124; 187; 188; 261].

Мотивація освітньо-професійної діяльності майбутнього вчителя є одним із провідних її рушіїв. Понятійна основа мотивації розкривається в наукових працях Г. Костюка та О. Леонтьєва. Особливості розвитку навчальної мотивації студентів представлені в наукових розвідках Р. Бібріх, І. Вартанової, І. Васільєва та ін. Особливості мотивації навчально-професійної діяльності розглядаються в працях О. Арестова, А. Вербицького та ін. З'ясуванню особливостей формування мотивації до різних видів діяльності присвячені дослідження В. Асєєва, А. Маркова та ін. Загалом поняттям

«мотивація» психолого-педагогічна наука визначає процес набуття певними видами діяльності особистісного значення, створюючи стійкий інтерес до них, перетворюючи зовнішні їхні цілі у внутрішні особистісні потреби [60, с. 123].

Як зазначає Н. Нагорна [155, с. 111], особистісно-професійні потреби дієво стимулюють професійну підготовку майбутнього вчителя. Розвиток та задоволення потреб сприяє, за В. Луговим [173, с. 81–82], розвитку особистісних новоутворень (переживання, мислення, товариськість, творча уява) під впливом здібностей людини. Готовність до розв'язання доступних виховних завдань із формування в учнів громадянської відповідальності, є джерелом становлення розвитку освітньо-громадянської компетентності педагога, компонентний склад якої суттєво впливає на становлення та розвиток освітньо-професійних потреб, активізуючи процес підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності.

Водночас, констатувальні експериментальні дослідження П. Вербицької [36, с. 15], В. Цини [263, с. 118], вказують на загалом низьку мотивацію сучасної молоді до участі у просуспільних процесах, низький рівень сформованості досвіду особистісно-соціальних відносин, що є свідченням існування проблеми зниження духовності, суспільної моралі, культури поведінки певної частини студентської молоді внаслідок відсутності цілісної системи її соціалізації, духовного розвитку та недостатньої реалізації значного потенціалу розвитку громадянської освіти як інтегрованої галузі у ЗВО [158].

Для вивчення стану мотивації майбутніх учителів щодо виявів громадянської активності нами здійснено їхнє анкетування за рефлексивним опитувальником-мотиватором (див. додаток Б), за яким з'ясовано рівень інтересу студентів до громадянської активності, існування потреби у розвитку громадянської компетентності, мотиви саморозвитку і творчості в суспільно-значущій діяльності та ціннісні ставлення у прагненні до громадянської активності у освітньо-професійній діяльності. Ключовими показниками тут були середні оцінки за зазначеними чотирма групами

мотивів, яким визначається рівень вмотивованості і зацікавленості студентів громадянсько-активною діяльністю.

У таблиці 2.2 наведені результати аналізу вмотивованості майбутніх учителів випускових курсів бакалаврату.

Таблиця 2.2

Складники вияву громадянської активності студентів 4 курсу

Показники вмотивованості студентів щодо виявів громадянської активності	Кількість опитаних	%
Інтереси	62	34,8
Потреби	37	20,8
Мотиви	48	27,0
Ціннісні ставлення	31	17,4
Всього	178	100

Як бачимо провідним чинником громадянської активності студентства є їхні інтереси (середній показник 4,6 балів). Другим за значущістю стали мотиви креативної суспільно-значущої діяльності (середній показник – 4,3 бали). Третіми, за рейтингом, стали потреби опанування майбутніми вчителями громадянською компетентністю (середній показник – 4,2 бали). Найменш значущим чинником вияву прагнень студентів до громадянської активності у освітньо-професійній діяльності стали ціннісні ставлення (середній показник 3,7 балів).

Опитування майбутніх учителів виявило наступні оцінки їхньої мотивації до громадянської активності: 34,8% студентів висловили свою зацікавленість громадянською діяльністю; 27,0% засвідчили вмотивованість власним саморозвитком та креативністю у суспільно-значущій діяльності; 20,8% респондентів висловили потребу в розвитку громадянської компетентності, орієнтації на результати просуспільної діяльності та задоволенні потреб у громадянській освіті; і лише 17,4% опитаних проявили

ціннісні ставлення до громадянської активності та підготовки до формування в учнів громадянської відповідальності.

На недостатній рівень сформованості мотиваційної складової громадянської активності вказує недооцінювання майбутніми учителями можливості підготовки до формування в учнів громадянської відповідальності та навчання вирішувати завдання громадянської освіти учнівської молоді. Студенти здебільшого фрагментарно або ситуативно виявляли зацікавленість виявами громадянської активності, а прагнення до розвитку власної громадянської компетентності та спрямованість на результативну просуспільну діяльність були нестійкими, такими, що не завжди співвідносилися з власними особистісними можливостями за відсутності свідомого прагнення до виявів громадянської активності.

Для підвищення ефективності стимулювання громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці необхідним вважаємо обґрунтування навчального матеріалу із навчання студентів реалізації змістової лінії шкільних навчальних програм щодо формування в учнів громадянської відповідальності та розробку необхідного для цього навчально-методичного забезпечення.

Аналіз сучасного стану громадянського виховання студентської молоді під час вивчення професійно-педагогічних навчальних дисциплін, ґрунтовне вивчення змісту освітніх програм та навчально-методичної літератури, результати опитувань вказують на те, що ціннісні орієнтації, знання і практичні вміння сучасної студентської молоді, рівень її підготовленості до відповідальної участі у житті громадянського суспільства не відповідають запитам та вимогам освітніх програм. Важливого значення у такій суперечливій ситуації набуває формування громадянської активності студентської молоді, стимулювання її дієвої участі у просуспільних проєктах, забезпечення свідомого ставлення до прийняття відповідальних рішень та успішної адаптації до змін у громадянському суспільстві.

В процесі проектування змісту та організаційно-методичного забезпечення формування громадянської активності молоді П. Вербицька [36, с. 27] вказує на необхідність врахування вікових та індивідуальних особливостей здобувачів освіти, специфіку їхньої мотиваційної сфери в період навчання. Врахування психолого-педагогічних особливостей студентської молоді сприяє реалізації суб'єкт-суб'єктного підходу до проектування оптимального змісту та вибору ефективних методів і форм організації формування громадянської активності майбутніх учителів.

Ефективними засобами стимулювання студентів до професійно-ціннісних громадянських орієнтацій вважаємо:

- усвідомлення суспільно-громадянської значущості майбутньої професійної діяльності вчителя, сучасних вимог до його громадянських якостей під час опанування всіх навчальних дисциплін;
- формування громадянських ціннісних орієнтацій, пов'язаних із майбутньою професійно-педагогічною діяльністю;
- формування у студентства вмінь та потреби самостійної роботи з методичною літературою з громадянського виховання учнів та творчого застосування здобутих знань у практичній освітній діяльності;
- створення умов для самовиховання, самовдосконалення та стимулювання громадянської активності;
- формування впевненості студентів у майбутній комунікативно-професійній діяльності засобами активізації розвитку громадянських якостей;
- створення ситуацій успіху студентів шляхом реалізації їхньої громадянської активності на високому рівні;
- мотивація до виявів громадянської активності шляхом формування у студентів установки на неї у власній освітньо-професійній діяльності;
- вироблення знань, умінь та навичок із володіння сучасними педагогічними технологіями формування в учнів громадянської відповідальності та їхнього творчого застосування у майбутньому.

Скерованість освітньо-професійної діяльності ідеологічними та буденними мотивами впливає, як зазначає В. Комісаров [100, с. 84], на формування зі студентів спільноти людей, котрі братимуть участь у формуванні державних та громадських установ та організацій, впливатимуть на визначення та реалізацію державної політики в галузі освіти.

Згідно концепції функціональної автономії Г. Олпорта, в ході професійної підготовки майбутніх учителів початкові мотиви їхньої освітньо-професійної діяльності можуть суттєво змінюватися. Зміст освітньої діяльності з підготовки до формування в учнів громадянської відповідальності студентами перших навчальних курсів здебільшого опановується засобами зовнішніх вимог викладачів, за мотивами отримання позитивно-бажаних оцінок. З часом, за умов особистісної орієнтації змісту такої підготовки, зовнішня освітня мотивація може трансформуватися в мету діяльності майбутнього вчителя щодо громадянського виховання учнівської молоді, перетворюючи зовнішню мотивацію цієї підготовки у внутрішню. Зі зміною початкових мотивів освітньої діяльності, спрямованість студентів на набуття готовності до громадянського виховання учнів може стабільно підсилюватися.

Стимулювання громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці забезпечується механізмом цілепокладання через усвідомлення майбутніми вчителями ідеально-суб'єктивного образу бажаного втілення підготовки до формування в учнів громадянської відповідальності у об'єктивно-реальні результати майбутньої професійно-педагогічної діяльності. Уявна деталізація часових меж, засобів та способів громадянського виховання учнів, які мотивують майбутніх учителів до реалізації бажаних потреб в конкретних умовах професійно-педагогічної підготовки педагогічного ЗВО, обумовлює, за Д. Колесовим [99, с. 71] втілення цієї освітньої мети в реальність.

Дієвим засобом стимулювання підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності Стратегією розвитку громадянської освіти на період до 2030 року [232, с. 6] проголошено визнання

зкладами формальної освіти всіх рівнів результатів самоосвітньої діяльності здобувачів освіти, здобутих у неформальній та інформальній громадянській освіті через участь та практику.

Базові принципи освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини спрямовані на навчання студентів визначенню власної громадянської позиції, прийняттю виважених просуспільних рішень, їхню мотивацію на активну участь у політичному та громадянському житті країни [153, с. 10], на розвиток ціннісно-орієнтованих знань для підготовки майбутніх учителів до активної життєдіяльності в умовах демократичного плюралізму [170, с. 10].

Серед методів, засобів та форм організації формування громадянської компетентності майбутніх учителів, як зазначає І. Непорадна [159, с. 71], пріоритет повинні мати ті з них, що сприяють формуванню здатності до вирішення складних життєвих проблем, прийняття відповідальних та виважених рішень, враховуючи альтернативні думки, що стане в нагоді у їхній майбутній професійно-педагогічній діяльності.

Формуванню у студентів самостійності і змістової навчально-дослідницької мотивації сприятиме, на думку І. Зязюна [80], подолання «школярства» у методиці навчання, начотництва у викладанні та формалізму у засвоєнні студентами знань. Як зазначає П. Вербицька [36, с. 13], цілеспрямоване формування системи мотивів та потреб забезпечується реалізацією громадянського виховання молоді з урахуванням провідного виду діяльності та соціальної ситуації розвитку.

Стійкій мотивації громадянської самоактивності майбутніх учителів у професійній підготовці сприяє вивчення ними змістового модулю «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій», яким забезпечується стимулювання багатоаспектного вияву їхньої громадянської самоактивності у вигляді поглядів, почуттів, переконань, вчинків та відносин, ставлення особистості до

суспільства, себе та інших осіб на засадах етично-моральних принципів та готовності додержуватися просупільних норм та правил.

Під час семінарсько-практичних занять студентам пропонується виконання ряду проблемно-пошукових завдань:

- проаналізувавши шкільну програму навчального предмету за фахом визначити зміст формування в учнів 5-9 класів громадянської відповідальності;

- виявити навчальний матеріал із формування громадянської відповідальності учнів у змісті шкільних підручників;

- використовуючи посібник Навчання демократії [154], розробити фрагмент уроку з шкільного предмету за фахом із розкриттям методики формування громадянської відповідальності учнів;

- скласти тестові завдання на виявлення в учнів знань щодо громадянських якостей людини;

- з використанням посібника Навчаємо демократії [153] розробити систему виховних заходів, спрямованих на формування в учнів 5-9 класів громадянської відповідальності;

використовуючи посібник Освіта для демократичного громадянства [170] скласти чи підібрати навчальний матеріал для інтерактивного опанування учнями нормами громадянського суспільства, накопичення просупільного досвіду з ціннісного ставлення до цих норм.

Метою вивчення змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій» є не лише підготовка майбутнього вчителя до організації громадянського виховання школярів, відповідно до завдань змістової лінії «громадянська відповідальність» у шкільних навчальних предметах, а й виховання громадянина-патріота, особистість якого поєднує в собі громадянську зрілість, моральність, патріотизм, самоактивність і професійну компетентність, потребу у самовдосконаленні та креативність, розвинуте

почуття громадянської відповідальності та обов'язку перед Батьківщиною і суспільством.

Мотивація студентів формується методами бесіди та постановки практичних завдань із активізації опорних знань із тижнів громадянської освіти, які є традиційними в ЗЗСО і в яких студенти беруть участь як школярі. Наставничо-інструктивне інформування студентів передбачає повідомлення обсягів та термінів виконання завдань за розробленим планом дій. Користуючись сучасними посібниками з громадянської освіти для ЗЗСО [72; 153], студенти, опановуючи навчальний матеріал змістового модуля, набувають досвіду відповідальної громадянської поведінки, системи просуспільних цінностей, моральних та правових традицій та норм поведінки, оскільки в системі фахової підготовки до викладання шкільних навчальних предметів готовність до формування в учнів громадянської відповідальності виступає однією з провідних змістових ліній.

Підготовка вчителів з питань громадянської освіти включає поєднання інноваційних форм стимулювання громадянської активності майбутніх учителів:

- індуктивне навчання під час постановки ситуаційних завдань, виконання яких завершується певними узагальненнями та висновками;
- активне навчання через дії із практичного застосування опанованого теоретичного матеріалу;
- релевантне навчання зосередженням освітньої діяльності навколо реальних подій освітнього простору ЗЗСО або навколишнього соціального середовища;
- співробітництво через заохочення до спільного навчання та роботи в групах;
- інтерактивне навчання через дебати та дискусії;
- критичне навчання для розвитку полемічних умінь та самостійності мислення;

- співучасть та особистий внесок в організацію свого навчання шляхом розвитку дискусійних тем, дослідницьку діяльність, самооцінювання своїх навчальних досягнень та колеґ [170, с. 28].

Проведення шкільного тижня громадянської освіти включає щоденне проведення таких масових та групових заходів: урочиста громадянська лінійка, виховні години «Подорож Україною», «Полікультурність та толерантність», ігровий прес-клуб «Від екології до родини», загальношкільний проєкт «Азбука Полтави: вулиця Пилипа Орлика», профілактична бесіда «Відповідальність неповнолітніх з скоєння правопорушень», проєкт учнівського самоврядування «Крок вперед», фотоконкурс «Громадяни мого міста».

В ході підготовки заходів, які проводитимуться впродовж тижня, для студентів необхідно підібрати випереджувальні індивідуальні та групові завдання. Згідно із принципом студентоцентризму майбутні вчителі самостійно обирають захід для підготовки та проведення. На формування громадянської активності здобувачів освіти, за програмними результатами навчання, визначеними освітньо-професійною програмою спеціальності, спрямовані підготовка заходів, їхнє проведення та самоаналіз. Наприклад, підготовка урочистої громадянської лінійки сприяє формуванню комунікаційних стратегій у спілкуванні з усіма залученими до її проведення особами, дотриманню норм відповідально-етичного спілкування із залученими до її проведення фахівцями відділу рідкісних видань бібліотеки університету, які презентують раритетні видання, наприклад Конституції України різних років видання.

Стимулювання комунікативної та пізнавально-громадянської активності майбутніх учителів є ефективним за умови використання інтерактивних технологій навчання, якими створюється, за словами Н. Леонової [122, с. 2], мотивація з орієнтацією на кінцевий результат. В науковій літературі інтерактивні технології діляться на тренінгові, комунікативні, ігрові та проєктні [84].

Тренінгові педагогічні технології включають виконання майбутніми вчителями навчальних дій із самостійного виявлення громадянської активності у типових та нестандартних умовах динамічної освітньо-професійної діяльності із використанням методів стимулювання взаємодії студентів. Студенти усвідомлюють власні освітньо-професійні можливості особистісно-громадянського зростання, мотивуються до формування в учнів громадянської відповідальності та просупільних цінностей. Провідними завданнями тренінгів є усвідомлення та прийняття свого громадянського «Я».

Використання комунікативних інтерактивних педагогічних технологій у підготовці майбутніх учителів нами зреалізовується такими способами активізації громадянських знань та виявів активності цього виду: лекціями-діалогами з аудиторією, аналітичними лекціями конкретних ситуацій життя громадянського суспільства, лекціями-консультаціями.

Закріпленню та поглибленню на практиці теоретичних знань із громадянського виховання, отриманих під час лекцій, творчому їх застосуванню у розв'язанні значущих для суспільства проблем сприяє ігровий характер навчання студентів реалізації змістової лінії «громадянська відповідальність» у шкільній освіті. До ігрових методів, якими формується громадянсько-комунікативна компетентність студентів під час навчання психолого-педагогічних і фахових дисциплін, нами віднесені ділові ігри з імітації різних аспектів громадянського життя та взаємодії суспільства («Моя громадянська позиція», «Вектори розвитку громадянського суспільства» та ін.) рольові ігри «Беремо участь у громадянських проєктах», «Етикет створення власного громадянського іміджу» та ін.).

Дієвим у формуванні громадянської активності студентів є метод проєктів, який сприяє активному саморозвиткові майбутніх педагогів на засадах оптимальної організації самостійної освітньої діяльності [257, с. 17]. Використовуючи під час виконання проєктних завдань із громадянським спрямуванням різні джерела інформації, студенти вчаться представляти та аргументувати свою громадянську позицію у вирішенні проблем

просуспільних проєктних завдань, набувають здатності застосування теоретичних знань формування в учнів громадянської відповідальності на практиці

Методична допомога студентству полягає у подоланні труднощів та попередженні помилок під час корекції ходу самостійної організаційно-підготовчої роботи шляхом спрямування майбутніх учителів на підбір проєктних завдань із підготовки та проведення обраного заходу, які поглиблюють раніше набуті теоретичні знання з формування в учнів громадянської відповідальності, Студенти орієнтуються на використання сучасних засобів унаочнення, наприклад, інфографіки, якою перед здобувачами освіти відкриваються, за Л. Бондаренко [24, с. 78], можливості опанування навчальним матеріалом за домінантним у них типом інтелекту.

Використання тренінгових, комунікативних, ігрових та проєктних інтерактивних технологій навчання забезпечує активізацію підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, стимулює до самостійного індивідуального вибору, самовизначення й самореалізації у застосуванні найбільш прийнятних для них способів опрацювання та практичного використання опанованого навчального матеріалу.

Корисним для стимулювання громадянської активності майбутніх учителів є впровадження таких форм організації підготовки до проведення заходів із формування в учнів громадянської відповідальності:

- індивідуальна розробка сценаріїв проведення урочних та позаурочних заходів із реалізації змістової лінії «громадянська відповідальність», підбираючи та створюючи наочні презентації з використанням посібника Живемо в демократії [72], робота студента з викладачем для перевірки знань за змістовим модулем;

- робота студентів у парах із виконання творчих завдань із розробки заходів та наочних засобів (презентацій, тек демонстраційних карток) формування в учнів громадянської відповідальності;

- групове навчання студентами один одного, обговорюючи проблемні ситуації, що виникають, аналізуючи фрагменти відвіданих уроків, присвячені формуванню громадянської відповідальності учнів [159, с. 71–72].

Використання активних форм організації підготовки до проведення заходів із формування в учнів громадянської відповідальності навчає студентів демократичності, критичному мисленню, прийняттю відповідальних рішень, маючи можливість висловити свою позицію та можливість до зміни своєї точки зору. Кооперативно- та інтегративно-зорієнтоване навчання майбутніх учителів формуванню в учнів громадянської відповідальності сприяє кращій їхній підготовці, ніж використання фронтальної форми організації навчання, гнучкіше, враховує індивідуальні потреби студентів [72, с. 9].

Під час формування громадянської відповідальності ефективним є використання навчальних вправ та ігор із проведення інтерв'ю з експертами, участь у пленарних дискусіях, інтерпретація зображень [154], сприяючи зацікавленості майбутніх учителів самоосвітньою діяльністю з формування громадянської відповідальності, спрямованості на опанування навичками професійно-громадянської самостійності, поглибленню зовнішньої та внутрішньої мотивації громадянської поведінки та інноваційної активності студентства.

Симулювання громадянської активності у професійній підготовці є неможливою без включення майбутніх учителів до позааудиторної освітньої діяльності, в якій опановуються різні стратегії громадянської поведінки на освітньо-професійному так і життєво-побутовому рівнях. Часткове повторення в позааудиторній освітній діяльності ситуацій, типових для майбутньої освітньо-професійної діяльності, сприяє, як зазначає І. Когут [97] навчання знаходженню правильних рішень у міжособистісній взаємодії. Інтегрування змісту громадянського виховання в позааудиторну навчально-виховну діяльність спрямована на формування мотивації та пізнавального

інтересу майбутніх учителів до активної участі у житті громадянського суспільства.

Дієвої підтримки з боку викладачів потребує проведення конкурсів постерів та світлин громадянського спрямування, які можуть проводитися на сторінках сайтів кафедр у фейсбуку та інстаграм. Результати проведення в соцмережах відкритих голосувань визначитимуть переможців.

Контрольно-оцінний етап проведення заходів із громадянського виховання для студентів різних курсів передбачає залучення до аналізу результатів їхнього проведення значної кількості осіб (викладачі, студенти, відвідувачі сторінок сайту кафедри у соцмережах). Жваве обговорення результатів проведення заходів громадянського спрямування може ефективно здійснюватися у вайбер-чатах академгруп студентів. Все це дає змогу оцінити з максимальною об'єктивністю виявлену студентами активність із формування громадянської відповідальності здобувачів освіти та зорієнтувати студентство на підготовку аналогічних заходів із учнями ЗЗСО під час виробничої педагогічної практики в майбутньому.

Закріплення та набуття досвіду громадянської самоактивності студентів, сформованих інтересів та мотивів набуття готовності до формування в учнів громадянської відповідальності відбувається під час проходження ними виробничої педагогічної практики шляхом комплексного практичного власного громадянсько-професійного самовдосконалення. Студенти з'ясовують, за програмами виробничих практик, що підготовка та проведення позаурочних виховних заходів із громадянського виховання є одним із обов'язкових завдань практики. Належній мотивації здобувачів освіти на виконання завдань підготовки до формування в учнів громадянської відповідальності сприяє усвідомлення того, що теми змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій» пов'язані безпосередньо зі змістом виробничої педагогічної практики та майбутньою професійно-педагогічною

діяльністю. Тільки в ході практики студент має можливість проаналізувати ступінь відповідності власних громадянських якостей із професією вчителя.

Отже, позааудиторна робота та педагогічна практика виступають дієвим стимулом громадянської активності студентів, надаючи їй професійного забарвлення, сприяють формуванню активної громадянської позиції та позитивній мотивації з поглибленого опанування компетентностями з формування в учнів громадянської відповідальності. Така організація системного виховання суттєво впливає на формування у майбутніх учителів стійких ціннісних орієнтацій і переконань, якими здійснюється раціональне поєднання інтересів громадянського суспільства з особистими інтересами, здатності до усвідомлення відповідальності за власний вибір, толерантності та мотивації до просупільної діяльності.

В ході практичної реалізації обґрунтованих заходів стимулювання громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці студенти набувають практичних умінь із конструктивної взаємодії з людьми, соціально-громадянської комунікації, здатності до досягнення компромісів, здійснення свідомого вибору та прийняття відповідальних рішень, участі у просупільних проєктах ЗВО та територіальних громад.

Рівень готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності характеризується їхньою мотиваційно-ціннісною спрямованістю, виявами якої є ставлення до суспільно-значущої діяльності як до особистісної цінності, потреба у громадянсько-активному самовираженні, зацікавленість та інтерес до активної участі у громадянській освітньо-професійній діяльності, самостійність у визначенні змісту і форм вияву громадянської активності, прагнення до участі в наукових заходах (конференції, конкурси студентських наукових робіт) із громадянською спрямованістю.

Висновки до другого розділу

Встановлено, що освітня практика та психолого-педагогічна наука розробляють методологічні підходи щодо громадянської освіти, приділяють суттєву увагу обґрунтуванню необхідності та формуванню громадянської відповідальності учнівської молоді, розуміючи під методологією систему принципів, ідей та побудов із пояснення становлення та прогнозування певних особистісних змін.

Визнано доцільним використання різних концептуальних підходів до розвитку громадянської зрілості особистості, які, не дивлячись на складність їхнього приведення до спільного знаменника можуть синергетично застосовуватися на засадах інтегративного підходу: психодинамічна концепція розвитку особистості, аналітична теорія особистості К. Г. Юнга, «его»-теорія особистості Е. Еріксона, гуманістична теорія особистості Е. Фромма, соціокультурна теорія особистості К. Хорні, диспозиційна теорія особистості Г. Олпорта, біхевіористичний підхід у формування громадянської зрілості, когнітивна теорія особистості Дж Келлі, гуманістичний напрям у теорії особистості А. Маслоу, феноменологічний напрям у теорії особистості К. Роджерса.

Термін навчання школярів у основній школі визначено як певна адаптація, пристосування учнів до виконання нормативних вимог громадянського суспільства, самостійної суспільно-значущої діяльності, за притаманними для суспільства особистісними якостями, приведення їхніх особистісних потреб у відповідність до потреб соціального довкілля, формування здатності до складнощів адаптації до вимог громадянського суспільства.

Дослідно-експериментальна перевірка застосування традиційних підходів до формування громадянської відповідальності учнів засвідчила їхню недостатню ефективність, виявивши негативну тенденцію у зниженні відмінного та дуже доброго рівнів її сформованості в учнів основної школи.

Визначено перевірені практикою ЗЗСО педагогічні технології, за якими здійснюється реалізація структурних концепцій розвитку громадянської зрілості особистості, уточнення результативності та взаємовпливу формування складових громадянської відповідальності учнів: технологія педагогіки співробітництва, концепція громадянської освіти за технологією її інтеграції, технологія викладання начальних дисциплін, що формує людину, технологія Дальтон-план Х. Паркхерст та технологія громадського огляду освітніх досягнень.

Результати впровадження зазначених п'яти педагогічних технологій формування громадянської відповідальності учнів показали незначну динаміку збільшення її показників серед учнів експериментальних класів та збереження, як і під час констатувального експерименту, негативної тенденції в контрольних класах, що пояснюється недостатньою присутністю у практиці громадянського виховання учнів основної школи дієвих педагогічних технологій з адаптації особистості учня до нормативних вимог громадянського суспільства.

Позитивної динаміки сформованості громадянської відповідальності учнів основної школи нам вдалося досягти завдяки опосередкованому впливові на формування її складових використаних п'яти педагогічних технологій. Несуттєве зростання на 1,4% якості розвитку громадянської відповідальності учнів експериментальних класів, за результатами дослідної роботи, та відчутне її зниження у контрольних класах на 7,2%, нами пояснюється недостатністю застосування у процесі шкільного предметного навчання видів індивідуальної просуспільної діяльності.

Спроектовано модель підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи, яка є, в проведеному нами дослідженні, засобом обґрунтування та впровадження в освітній процес концептуальних засад, змісту, етапів, методів, організаційних форм і засобів підготовки та психолого-педагогічного діагностування готовності цього виду.

До концептуально-цільового компоненту моделі методики входять наукові засади (мета, методологічні підходи і принципи формування в учнів громадянської відповідальності та підготовки майбутніх учителів до виховної діяльності цього виду). Метою функціонування моделі визначено формування готовності майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі. Методологічними основами побудови моделі методики підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі визначені: інтегративний підхід (передбачає синергетичне використання системи обґрунтованих методологічних підходів, за концептуальними засадами яких здійснено проектування моделі), компетентнісний (орієнтується на врахування особистісних якостей майбутніх учителів, які визначатимуть їхню самореалізацію у мінливому освітньому просторі освітнього закладу), діяльнісний (спрямовує набуті майбутніми учителями теоретичні знання і вміння із формування в учнів громадянської відповідальності на їхнє практичне використання), особистісно орієнтований (спрямовує підготовку майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності на доцільне застосування різних концептуальних підходів до розвитку особистості), системний (обумовлює цілісну інтеграцію формування компонентного складу готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності).

Обґрунтовані дві групи принципів функціонування спроектованої моделі: Принципи формування громадянської відповідальності (персоналізації, персоніфікації, менталізації, цілепокладання, рефлексії) та принципи підготовки майбутніх учителів («навчання через участь», принцип наскрізного підходу у громадянському вихованні учнів у всіх видах та на всіх рівнях освіти, принцип поступального формування громадянської відповідальності).

Змістовим компонентом моделі визначені структурні компоненти громадянської відповідальності, навчальні дисципліни професійної підготовки, які забезпечують підготовку до формування в учнів громадянської

відповідальності, до змісту яких може інтегруватися авторський змістовий модуль «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій».

Процесуальний компонент моделі розкриває етапи адаптації, індивідуалізації та інтеграції, методи, форми організації та засоби підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі.

Діагностувально-результативний компонент моделі описує технології виявлення набутих майбутніми вчителями якісних рівнів готовності до формування в учнів громадянської відповідальності на високому, дуже доброму та доброму рівнях, які представлено критеріями її оцінювання: пізнавально-інтелектуальний, мотиваційно-емоційний, поведінково-вольовий та духовно-моральний. Результуюча складова моделі визначає набуття майбутніми вчителями готовності до формування в учнів громадянської відповідальності не нижче ніж на якісних відмінному, дуже доброму та доброму рівнях.

Доведено, що підготовка майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі потребує конкретизації організаційно-педагогічних умов впровадження розробленої моделі: розвиток мотивації громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці; поетапна підготовка майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів: 1) адаптація першокурсників до громадянських цінностей і просуспільних вимог; 2) індивідуалізація професійної підготовки студентів 2-3 курсів до формування в учнів громадянської відповідальності; 3) інтеграція підготовки майбутніх учителів шляхом формування у студентів 4 курсу індивідуального професійно-педагогічного стилю формування в учнів громадянської відповідальності; інтеграція методики формування в учнів громадянської відповідальності до професійно-орієнтованих дисциплін через запровадження до змісту підготовки майбутніх учителів змістового модуля «Формування

громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій».

Дослідно-експериментальним шляхом виявлено недостатній рівень сформованості мотиваційної складової громадянської активності майбутніх учителів, що потребує обґрунтування змісту навчального матеріалу із підготовки до реалізації змістової лінії шкільних навчальних програм «громадянська відповідальність» у вигляді авторського змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій» та методів стимулювання до професійно-ціннісних громадянських орієнтацій.

Для здійснення стимулювання громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці обґрунтовано: інноваційні методи (індуктивне, активне, релевантне, інтерактивне (тренінги, комунікації, проекти, ігри), критичне навчання, співробітництво та співучасть), аудиторні (індивідуальні, парні та групові розробки сценаріїв заходів для проведення тижнів громадянської освіти для ЗЗСО, навчальні та виробничі педагогічні практики) та позааудиторні (конкурси, написання студентських наукових робіт, участь у науково-практичних конференціях) форми опанування різних стратегій вияву громадянської активності.

Результати, представлені в другому розділі дисертації, опубліковані в працях автора: 39, 42, 45, 46.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ МОДЕЛІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ДО ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

3.1. Організація й результати констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи

Дослідно-експериментальна робота була спрямована на перевірку результативності моделі підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. Програма педагогічного експерименту включала:

- визначення мети та завдань експериментального дослідження;
- обґрунтування термінів та місця проведення дослідно-експериментальної роботи;
- відбір майбутніх учителів до контрольних та експериментальних груп за вимогами до експериментальних педагогічних досліджень;
- визначити об'єктивні методики дослідження готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі за пізнавально-інтелектуальним, мотиваційно-емоційним, поведінково-вольовим та духовно-моральним критеріями;
- підібрати методи визначення достовірності отриманих даних дослідно-експериментальної роботи.

Впровадження програми педагогічного експерименту здійснювалося шляхом розв'язання таких завдань:

- вивчення стану дослідженості проблеми підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи;
- описати сутність, показники, критерії та рівні готовності цього виду;
- здійснити аналіз освітньо-професійних програм підготовки майбутніх учителів спеціальності 014 Середня освіта (За предметними спеціальностями)

для визначення навчальних дисциплін, спрямованих на набуття студентами готовності до формування громадянської відповідальності учнів основної школи;

- спроектувати модель підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи та здійснити дослідно-експериментальну перевірку її ефективності;

- відстежити дослідно-експериментальним шляхом динаміку змін показників та рівнів готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в результаті запровадження розробленої моделі підготовки та дати якісну та кількісну інтерпретацію одержаним результатам;

- впровадити в практику роботи педагогічних вишів України методичних рекомендацій, сформульованих за наслідками проведеної дослідно-експериментальної роботи.

Педагогічний експеримент здійснювався впродовж 2018-2022р. за трьома етапами: констатувальний, формувальний та контрольний експеримент. В ході констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи у 2018-2019 рр. було здійснено вивчення психолого-педагогічних основ підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів. Здійснено всебічне вивчення практичного педагогічного досвіду підготовки цього виду під час викладання професійно-орієнтованих дисциплін. Були уточнені визначення провідних понять дослідження та з'ясовано стан проблеми підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі. Було обґрунтовано критерії, показники та рівні готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи та діагностовано вхідний рівень її сформованості у студентів контрольних та експериментальних груп.

В ході констатувального експерименту було використано такі методи теоретичного дослідження: аналіз та порівняння філософської та психолого-

педагогічної літератури з формування громадянської відповідальності учнівської та студентської молоді, аналіз та синтез методологічних підходів у практичному досвіді підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи під час професійної підготовки студентів. Діагностика сформованості в учнів громадянської відповідальності та готовності студентів до педагогічної діяльності цього виду включали під час проведення констатувального експерименту анкетування, опитування, інтерв'ю та бесіди. З числа обсерваційних методів дослідження використовувалися активні та пасивні спостереження, а серед прогностичних методів слід відзначити використання методів експертного оцінювання та узагальнення незалежних характеристик. Для аналітико-статистичної обробки отриманих під час констатувального експерименту даних застосовувалися методи математичної статистики: порівняння середніх величин з метою представлення досліджуваних явищ у кількісних показниках та χ^2 -критерій Пірсона для доведення достовірності отриманих результатів.

Нами була визначена статистично-значуща кількість майбутніх учителів бакалаврату для участі в педагогічному експерименті. Встановлення репрезентативної вибірки нами здійснено на основі визначення обсягу генеральної сукупності – щорічної обсягу підготовки майбутніх учителів у педагогічних вишах України [239, с. 253]. 20 педагогічних ЗВО країни щорічно здійснюють набір приблизно 20000 майбутніх учителів за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти.

Для визначення достатньої та необхідної кількості студентів-учасників педагогічного експерименту обчислимо мінімально можливу їхню кількість для репрезентації всієї генеральної сукупності майбутніх учителів за формулою 3.1:

$$n(\text{вибірка}) = \frac{N(\text{генеральна сукупність})}{0,0025 \cdot N + 1}, \quad (3.1)$$

де n – обсяг вибіркової сукупності (вибірки);

N – обсяг генеральної сукупності [239, с. 255].

Підставивши в формулу (3.1) числові значення відповідних показників, отримаємо наступний результат:

$$n = \frac{20000}{0,0025 \cdot 20000 + 1} = 392$$

Отже, кількість майбутніх учителів, які взяли участь у педагогічному експерименті (всього 415 осіб) відповідає обчисленому обсягу вибірки, є репрезентативною за обсягом вибірки та достатньою для визнання результатів педагогічного експерименту як вірогідних та обґрунтованих.

У констатувальному експерименті взяли участь 415 студентів випускового 4 курсу бакалаврату та 35 викладачів-експертів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Криворізького державного педагогічного університету, Кременецької обласної гуманітарної педагогічної академії ім. Тараса Шевченка і 34 вчителі ЗЗСО Полтавської області – слухачі курсів підвищення кваліфікації Полтавської академії неперервної освіти імені М. В. Остроградського.

Не порушуючи традиційний процес професійної підготовки майбутніх учителів, констатувальний педагогічний експеримент став дієвим засобом вивчення реального стану формування їхньої готовності до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі.

Для проведення констатувального експерименту були обґрунтовані рівні сформованості готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності у процесі навчання дисциплін професійно-педагогічної підготовки за пізнавально-інтелектуальним, мотиваційно-емоційним, поведінково-вольовим та духовно-моральним критеріями.

Визначення рівнів готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за пізнавально-інтелектуальним критерієм

здійснено нами за наведеними у підрозділі 1.3 двома опитувальниками з виявлення рівнів розвитку гносеологічних та когнітивних компетентностей у галузі громадянського виховання.

Опитування з виявлення гносеологічних компетентностей у галузі формування громадянської відповідальності учнів показало, що 64,5% майбутніх учителів вважають їх актуальними для сучасної шкільної освіти. 38,7% студентів дали правильне визначення поняттю «громадянська відповідальність», 33,6% – майже правильне, а 27,7% – визначення з помилками.

75,6% опитаних студентів не змогли правильно схарактеризувати систему роботи з формування громадянської відповідальності учнів основної школи, а решта майбутніх учителів не змогли з достатньою повнотою врахувати всі її складові. В питаннях практичного застосування методів, прийомів і організаційних форм формування громадянської відповідальності учнів основної школи студентам здебільшого не вистачає теоретичної підготовленості.

Майже третина студентів (33,9%) вказали на суттєво-недостатню підготовленість до формування громадянської відповідальності учнів ЗЗСО, 45,3% вважають себе частково підготовленими, і тільки 10,8% студентів висловили впевненість щодо своєї підготовленості до педагогічної діяльності цього виду.

За висловлюваннями 86,3% майбутніх учителів їм бракує теоретичних та методичних знань із означеного напрямку громадянського виховання учнів.

Перевірка знань майбутніх учителів за опитувальником із виявлення рівня розвитку когнітивних компетентностей у галузі формування в учнів громадянської відповідальності (див. підрозділ 1.3) засвідчила, що 98,6% майбутніх учителів серед нормативних документів, якими регламентується освітня діяльність учителя з формування в учнів громадянської відповідальності, визначають лише Конституцію України [104] та Конвенцію ООН про права дитини [102]. До числа принципів організації виховної роботи

з формування в учнів громадянської відповідальності студентами були віднесені: гуманізм, виховна та гуманістична спрямованість освіти, партнерство, діалогізація і толерантність, демократичність, взаєморозуміння. Найдоцільнішими засобами традиційної педагогіки для формування в учнів громадянської відповідальності майбутні вчителі визначили громадянське суспільство, засоби масової інформації, участь у значущих для суспільства проєктах та волонтерському русі. Водночас студенти не змогли назвати жодного прізвища сучасних дослідників проблеми формування в учнів громадянської відповідальності, досвід яких заслуговує на поширення. Серед інноваційних технологій формування в учнів громадянської відповідальності студенти здебільшого визначали інтерактивні методи («мікрофон», диспут, мозковий штурм, «акваріум» та дебати), метод проєктів та дослідницько-пошукову роботу. Не всі, а тільки 84,5% студентів змогли визначити основні напрями організації виховної роботи з формування в учнів громадянської відповідальності: виховання почуття обов'язку (18%), патріотичне виховання (33,9%), духовно-моральне виховання (61,4%), гуманістичне виховання (21,4%).

До ефективних педагогічних технологій формування в учнів громадянської відповідальності 94,3% майбутніх учителів віднесли виховні класні години, масові заходи з відзначення державних свят, зустрічі з відомими особистостями, робота над суспільно-значущими для громади проєктами і дослідженнями, відвідування в позаурочний час музеїв, місць громадського значення, проведення екскурсій, походів по визначних місцях.

83,6% студентів змогли описати критерії, за якими доцільно виявляти рівні сформованості громадянської відповідальності учнів: вияви патріотичних почуттів (16,3%); обізнаність щодо своїх громадянських прав та обов'язків; ставлення до національних традицій та символів (45,6%); толерантні та колективістські відносини (26,8%); повага до особистості людини (28,6%).

Рівень самооцінювання майбутніми вчителями власної готовності до формування в учнів громадянської відповідальності було визначено за модифікованою нами методикою Дембо-Рубінштейна [139] (див. додаток В). У таблиці 3.1 представлено результати вивчення рівнів готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за пізнавально-інтелектуальним критерієм.

Таблиця 3.1

Рівень готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за пізнавально-інтелектуальним критерієм внаслідок опитування студентів на констатувальному етапі дослідження (4 курс бакалаврату)

Рівень	Кількість студентів	% від числа студентів
Відмінний (75-90 балів)	53	12,8
Дуже добрий (61-76 балів)	76	18,3
Добрий (46-60 балів)	87	21,0
Достатній (16-45 балів)	111	26,7
Задовільний (90-100 балів)	88	21,2
Всього	415	100

Самооцінки та опитування майбутніх учителів щодо сформованості гносеологічних та когнітивних компетентностей у галузі громадянського виховання та були доповнені аналізом планів роботи кураторів академічних груп, спостереженнями за професійно-педагогічною підготовкою в ході відвідування занять начальних дисциплін, позааудиторних заходів, вивченням навчально-методичного забезпечення. Застосовані нами методи засвідчили недостатню готовність студентів та необхідність покращення стану їхньої підготовки до формування в учнів громадянської відповідальності за пізнавально-інтелектуальним критерієм.

За даними, отриманими від 35 викладачів-експертів (див. додаток Д), 18,6% майбутніх учителів виявили задовільний рівень готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, за пізнавально-інтелектуальним критерієм, виявляючи поверхневі та фрагментарні знання з її формування, нездатність до самостійного, без зовнішньої допомоги застосування їх на практиці. Ці студенти зазнавали певних труднощів у впровадженні методик формування громадянської відповідальності у практичну діяльність, фрагментарно виявляли потребу у набутті нових знань та вмінь.

Експерти-респонденти вказали на достатній рівень готовності цього виду у 23,3% майбутніх учителів, які виявили фрагментарні уявлення про діяльність із формування в учнів громадянської відповідальності за низького вияву ініціативності у освітньо-професійній діяльності, епізодично проявляли відповідальність у ставленні до виконання завдань із громадянського виховання учнів.

За оцінками експертів-викладачів 24,3% студентів-випускників бакалаврату показали добрий рівень готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, демонструючи недостатньо ґрунтовні знання з громадянського виховання та підготовленість із формування в учнів громадянської відповідальності, не зовсім уміле їхнє використання на практиці, здатність до впровадження методик формування громадянської відповідальності тільки за аналогією, що характеризується шаблонністю дій.

Майже п'ята частина майбутніх учителів (20,2%) виявили, на думку експертів-викладачів, дуже добрий рівень готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, показавши міцні знання з громадянського виховання учнів, володіння уміннями щодо прогнозування діяльності з громадянської освіти, продемонстрували обізнаність та зорієнтованість на впровадження методик формування в учнів громадянської відповідальності у майбутній професійно-педагогічній діяльності, але зазнаючи певних труднощів у ході застосування набутих знань і вмінь на практиці.

І тільки 13,6% майбутніх педагогів, за спостереженнями експертів-викладачів, набули готовності до формування в учнів громадянської відповідальності на відмінному рівні, яка визначається володінням майбутніми учителями глибокими знаннями з громадянського виховання, міцними інтелектуально-активними вміннями з прогнозування діяльності з формування в учнів громадянської відповідальності, високою обізнаністю та зорієнтованістю на впровадження педагогічних технологій формування в учнів громадянської відповідальності у майбутній професійно-педагогічній діяльності.

Констатувальну діагностику рівнів сформованості готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, за мотиваційно-емоційним критерієм, було здійснено за представленою в підрозділі 1.3 методикою оцінювання професійної діяльності педагога К. Замфір у нашій модифікації, основою якої є концепція щодо внутрішньої та зовнішньої мотивації діяльності [147] (див. додаток Е).

Читаючи 7 тверджень, які характеризують мотиви освітньо-професійної діяльності, студенти давали оцінку їхній значущості для себе за п'ятибальною шкалою. Рівень вияву внутрішніх (ВМ), зовнішніх позитивних (ЗПМ) та зовнішніх негативних (ЗНМ) мотивів освітньої діяльності з опанування методикою формування в учнів громадянської відповідальності визначався за кількістю балів за певні відповіді, шляхом співвідношення набраних сум балів за кожним із трьох видів мотивів.

Результати оцінювання сформованості у студентів мотивації до формування в учнів громадянської відповідальності за мотиваційно-емоційним критерієм представлено в таблиці 3.2. Діагностичні заходи сприяли виявленню того, що більшість студентів (30,1%) проявили достатній рівень мотиваційно-емоційного компоненту готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, який характеризується спрямованістю на, здебільшого, споглядальну, малоініціативну виховну діяльність, виявляючи

Таблиця 3.2

Рівень готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за мотиваційно-емоційним критерієм внаслідок самооцінювання студентів на констатувальному етапі дослідження (4 курс бакалаврату)

Рівень	Кількість студентів	% від числа студентів
Відмінний (ВМ> ЗПМ> ЗНМ)	49	11,8
Дуже добрий (ВМ = ЗПМ> ЗНМ)	70	16,9
Добрий (ВМ = ЗПМ=ЗНМ)	96	23,1
Достатній (ВМ= ЗПМ< ЗНМ)	125	30,1
Задовільний (ВМ< ЗПМ= ЗНМ)	75	18,1
Всього	415	100

епізодичний інтерес до формування в учнів громадянської відповідальності, не завжди виявляючи здатність до контролю свого емоційного стану.

За даними, отриманими від 35 викладачів-експертів (див. додаток Д), 13,1% майбутніх учителів виявили задовільний рівень готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, за мотиваційно-емоційним критерієм, виявляючи недостатню вмотивованість до навчання, поодинокі вияви зацікавленості педагогічною діяльністю з формування в учнів громадянської відповідальності та маючи певні труднощі у контролі за своїм емоційним станом.

Експерти-респонденти вказали на достатній рівень готовності цього виду у 26,7% майбутніх учителів, які виявили спрямованість на здебільшого споглядальну, малоініціативну виховну діяльність, виявляючи епізодичний інтерес до формування в учнів громадянської відповідальності, не завжди проявляючи здатність до контролю свого емоційного стану.

За оцінками експертів-викладачів 28,7% студентів-випускників бакалаврату показали добрий рівень готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, демонструючи зорієнтованість на ситуативну, залежну від обставин виховну діяльність, маючи нестійкий інтерес та мало усвідомлюючи потребу щодо опанування знаннями і вміннями з формування в учнів громадянської відповідальності, не у всіх ситуаціях уміючи контролювати свій емоційний стан.

16,9% майбутніх учителів виявили, на думку експертів-викладачів, дуже добрий рівень готовності до формування в учнів громадянської відповідальності за мотиваційно-емоційним критерієм, показавши переважно позитивну мотиваційну спрямованість та усвідомлюючи необхідність і бажання щодо набуття здатності формування в учнів громадянської відповідальності, зацікавленість у сформованості в учнів національної свідомості, почуття громадянського обов'язку, здатність до постійного контролю своїх емоційних станів.

І лише 12,2% майбутніх педагогів, за спостереженнями експертів-викладачів, набули готовності до формування в учнів громадянської відповідальності на відмінному рівні, який визначається постійною, цілеспрямованою мотиваційною спрямованістю на успішне формування в учнів громадянської відповідальності, усвідомленням потреби у сформованості в них планетарної свідомості та почуття патріотизму.

Констатувальна діагностика рівня готовності майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності за поведінково-вольовим критерієм здійснювалося за описаними в підрозділі 1.3 анкетою «Визначення спрямованості поведінки» В. Смейкла, М. Кучер (див. додаток Ж) та Діагностикою типових способів поведінки в конфліктних ситуаціях К. Томаса (див. додаток З) [195].

Обираючи з трьох варіантів розв'язків 27 освітньо-професійних ситуацій два, які найбільшою та найменшою мірою відповідають точці зору майбутніх учителів, обстежувані виявляли рівні своєї освітньо-професійної поведінки за

трьома видами спрямованості (просуспільною, на взаємодію та на себе): відмінний рівень (46-57 балів); дуже добрий рівень (23-34 бали); достатній рівень (11-22 бали); задовільний рівень (1-10 балів).

Вольовий компонент готовності майбутніх учителів до подолання перешкод у формуванні в учнів громадянської відповідальності вимірювався нами за Діагностикою типових способів поведінки в конфліктних ситуаціях К. Томаса. Студенти обирали один із двох варіантів відповіді на 30 альтернативних суджень, які характеризували їхню потенційно-можливу поведінку у конфліктній ситуації за п'ятьма стилями, що враховувалося під час обрахування результатів опитування. Рівень вияву стилів поведінки визначався за такою сумарною шкалою набраних балів: до 4 балів – задовільний рівень; 5-6 балів – достатній рівень; 7-8 балів – добрий рівень; 9-10 балів – дуже добрий рівень; 11-12 балів – відмінний рівень.

Результати діагностування рівнів сформованості готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за поведінково-вольовим критерієм наведені у таблиці 3.3. Лише 7% студентів виявили відмінний рівень просуспільної спрямованості поведінки, яка характеризується зосередженістю на підготовці до формування в учнів громадянської відповідальності, коли особисті інтереси відходять на другий план під час виконання суспільно-значущих проєктів і завдань. Спрямованість поведінки більшості студентів (38,8%) визначається достатнім рівнем, за яким вони реагують на потреби навколишніх людей, прагнучи досягти власні цілі освітньо-професійної діяльності та не завжди враховуючи інтереси всіх учасників освітнього процесу.

Аналогічно невисокою (6,5%) була кількість майбутніх учителів, які виявили відмінний рівень здатності пояснення способів поведінки у конфліктних ситуаціях, для яких домінуючим стилем стало спіробітництво, пошук компромісів у задоволенні просуспільних та власних інтересів і потреб. Як і в попередньому випадку, більшість майбутніх учителів (37,1%) виявили

достатній рівень відкритості поведінки та готовності до вольового подолання освітньо-професійних перешкод, який характеризується задоволенням

Таблиця 3.3

Рівень готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за поведінково-вольовим критерієм внаслідок опитування та самооцінювання студентів на констатувальному етапі дослідження (4 курс бакалаврату)

Рівень	Показники оцінювання				Середнє значення, (%)
	Спрямованість поведінки		Способи поведінки в конфліктних ситуаціях		
	Кількість студентів	% від числа студентів	Кількість студентів	% від числа студентів	
Відмінний (75-90 балів)	29	7,0	25	6,0	6,5
Дуже добрий (61-76 балів)	46	11,1	33	8,0	9,5
Добрий (46-60 балів)	96	23,1	103	24,8	24,0
Достатній (16-45 балів)	161	38,8	154	37,1	38,0
Задовільний (90-100 балів)	83	20,0	100	24,1	22,0
Всього	415	100	415	100	100

власних освітньо-професійних інтересів, частково враховуючи цілі та інтереси інших учасників освітнього процесу та уникаючи взаємодії до кращих часів у разі усвідомлення марності прикладання своїх зусиль.

Опитування 35 викладачів-експертів (див. додаток Д) виявило у 18,4% майбутніх учителів задовільний рівень готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, за поведінково-вольовим критерієм, вказуючи на поодинокі факти прояву прагнення студентів до самоаналізу й самооцінки своєї діяльності з формування в учнів громадянської відповідальності. Налагодження стосунків таких студентів із учасниками

освітнього процесу характеризувалися експертами певними труднощами та епізодичними випадками виникнення конфліктних ситуацій.

Достатній рівень готовності цього виду експерти-респонденти визначили у 33,4% (більшості) майбутніх учителів, які характеризувалися заниженою суб'єктивною оцінкою своєї діяльності з формування в учнів громадянської відповідальності, закритістю поведінки та випадками виникнення епізодичних конфліктних ситуацій, маючи недостатнє усвідомлення необхідності самовдосконалення в питаннях громадянського виховання учнів.

28,3% студентів-випускників бакалаврату показали, за оцінками експертів-викладачів, добрий рівень готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, демонструючи здатність суб'єктивно, здебільшого завищено, оцінювати свою діяльність із формування в учнів громадянської відповідальності. Стосунки з учасниками освітнього процесу характеризувалися експертами як нестійкі за характером, але безконфліктні. Ці студенти були не здатні до вияву зосередженості уваги впродовж тривалого часу.

Приблизно десята частина майбутніх учителів (11,1%) виявили, на думку експертів-викладачів, дуже добрий рівень готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, виявивши здатність до правильного оцінювання своєї виховної діяльності з формування відповідально-громадянської активності учнів. На думку експертів ці студенти уміло контролюють свій стан і стан вихованців, доброзичливо та неконфліктно ставляться до всіх учасників освітнього процесу, демонструють відкритість поведінки та готовність до вибору способів подолання життєвих перешкод.

Найменша кількість (8,8%) майбутніх педагогів, за спостереженнями експертів-викладачів, виявили підготовленість до формування в учнів громадянської відповідальності на відмінному рівні, який визначається правильністю і точністю оцінювання своєї поведінки і відповідально-громадянською поведінку своїх вихованців. Студенти цього рівня

підготовленості є неконфліктними у відносинах із учасниками освітнього процесу, виявляють уміння і прагнення до самовдосконалення у питаннях формування громадянської відповідальності учнів.

Діагностування рівня підготовленості майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі, за духовно-моральним критерієм, передбачало вимірювання самоусвідомлення майбутніми вчителями власної готовності до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО як носіями суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності. Для цього нами було використано методику «Комунікативні й організаторські здібності» В. Синявського та В. Федоришина [195] (див. додаток И). Відповідаючи на 20 альтернативних запитань на виявлення комунікативних та 20 питань із діагностики організаторських здібностей, студенти набирали бали, сума яких визначала їхню підготовленість за п'ятьма рівнями: відмінний, дуже добрий, добрий, достатній і задовільний.

Дані оцінювання рівня готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, за духовно-моральним критерієм, представлені в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Рівень готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за духовно-моральним критерієм внаслідок опитування студентів на констатувальному етапі дослідження (4 курс бакалаврату)

Рівень	Кількість студентів	% від числа студентів
Відмінний (17-20 балів)	33	8,0
Дуже добрий (13-16 балів)	74	17,8
Добрий (9-12 балів)	95	22,9
Достатній (5-8 балів)	125	30,1
Задовільний (1-4 бали)	88	21,2
Всього	415	100

Одержані результати вказують на опанування відмінним рівнем готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, за духовно-моральним критерієм, найменшої кількості майбутніх учителів – 8,0%. Водночас, опитування 35 викладачів-експертів (див. додаток Д) виявило цей рівень у дещо меншій кількості (6,3%) студентів, які характеризуються самоусвідомленням власної готовності до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО, виступають носіями суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності.

Дуже добрим рівнем готовності, за духовно-моральним критерієм, володіють 17,8% студентів. Дещо менше студентів цього рівня було визначено експертами-викладачами – 14,2%. Ці здобувачі освіти продемонстрували готовність до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО, здатність до опанування та передачі іншим суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності.

Добрим рівнем духовно-моральної готовності опанували 22,9% студентів, які виявляли позитивне ставлення до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО, виступали носіями суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності. Майже таку саму кількість студентів на цьому рівні було визначено й експертами – 22,0%.

Готовність майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за духовно-моральним критерієм на достатньому рівні проявила, під час опитування, найбільша кількість студентів – 30,1%. Ще більшу кількість (34,3%) студентів цього рівня було виявлено експертами, які вказали на здатність майбутніх учителів цієї категорії до усвідомлення необхідності власної готовності до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО, епізодично виступаючи носіями суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності.

Найнижчий – задовільний рівень готовності, за духовно-моральним критерієм, виявили 21,8% студентів, які проявили під час опитування часткове

усвідомлення власної готовності до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО, розуміння необхідності бути носіями суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності. Експертами-викладачами таких майбутніх учителів було виявлено трохи більше – 23,2%.

Результати констатувального експерименту нами зведені в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Рівні готовності студентів 4 курсу бакалаврату до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі внаслідок опитування та самооцінювання студентів за результатами констатувального експерименту

Критерії готовності	Рівні готовності, %				
	Відмінний	Дуже добрий	Добрий	Достатній	Задовільний
Пізнавально-інтелектуальний	12,8	18,3	21,0	26,7	21,2
Мотиваційно-емоційний	11,8	16,9	23,1	30,1	18,1
Поведінково-вольовий	6,5	9,5	24,0	38,1	22,0
Духовно-моральний	8,0	17,8	22,9	30,1	21,2
Середній рівень сформованості	9,8	15,6	22,8	31,2	20,6

Констатувальні опитування та самооцінювання студентів засвідчили наявність у більшості майбутніх учителів достатнього рівня готовності до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності і лише у 9,8% з них володіння нею на відмінному рівні.

За даними, отриманими від 35 викладачів-експертів (див. додаток Д), 10,2% майбутніх учителів мають відмінний рівень готовності до формування громадянської відповідальності учнів, 16,2% – дуже добрий, 25,8% – добрий, 29,5% – достатній і 18,3% – задовільний, що не суттєво відрізняється від самооцінок та опитувань студентів.

Для визначення причин переваги в готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі достатнього рівня її вияву нами було вивчено освітньо-професійні програми підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальностями 014 Середня освіта (За предметними спеціальностями). Проаналізовані освітньо-професійні програми підготовки бакалаврів у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка, Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка, Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка, Криворізькому державному педагогічному університеті та в Кременецькій обласній гуманітарній педагогічній академії ім. Тараса Шевченка не мають у своєму змісті освітні компоненти, спрямовані на формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі. Це дозволяє нам зробити висновок щодо відсутності систематичного поетапного формування у майбутніх учителів готовності цього виду під час вивчення професійно-орієнтованих навчальних дисциплін.

Проведене в підрозділі 2.2 теоретичне обґрунтування організаційно-педагогічних умов ефективної підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі вимагало дослідного підтвердження достовірності впливу визначених нами умов на формування готовності цього виду. З цією метою було проведено соціологічне опитування здобувачів вищої педагогічної освіти та вчителів-предметників, результати якого представлені в таблиці 3.6.

Одержані внаслідок анкетування дані засвідчують, що провідною організаційно-педагогічною умовою ефективної підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі є поетапність цієї підготовки. За це висловилися найбільша кількість студентів (40,0%) та вчителів (31,1%). Другою, за значущістю умовою, опитувані студенти (30,2%) та вчителі (26,6%) визначили

Таблиця 3.6

Орієнтовні організаційно-педагогічні умови ефективної підготовки до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі студентів і вчителів-предметників

Організаційно-педагогічні умови	Студенти		Вчителі	
	Абсолютне число	%	Абсолютне число	%
Розвиток мотивації громадянської активності здобувачів у професійній підготовці	125	30,2	9	26,6
Поетапна підготовка майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів	166	40,0	11	31,1
Інтеграція методики формування в учнів громадянської відповідальності до професійно-орієнтованих дисциплін через запровадження до змісту професійної підготовки змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій»	124	29,8	15	24,3
Всього	415	100	35	100

розвиток мотивації громадянської активності здобувачів у професійній підготовці. Третьою важливою умовою підготовки до формування в учнів громадянської відповідальності 29,8% студентів і 24,3% вчителів назвали Інтеграцію методики формування в учнів громадянської відповідальності до професійно-орієнтованих дисциплін шляхом запровадження до змісту професійної підготовки змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій». Це стало підтвердженням актуальності, обґрунтованого нами у підрозділі 2.2 компонентного складу педагогічних умов підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі.

Аналіз дослідно експериментальних даних щодо вивчення стану готовності майбутніх учителів та значущості педагогічних умов формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі

підтверджує результати проведеного нами теоретичного дослідження та дає змогу оцінити рівень і стан цієї підготовки та зробити наступні висновки:

- готовність половини студентів (51,8%) до формування в учнів громадянської відповідальності перебуває на найнижчих – недостатньому та задовільному рівнях;

- підвищення ефективності підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи потребує обґрунтування змісту навчального матеріалу та розробки навчально-методичного супроводу з цієї підготовки у змісті професійно-орієнтованих навчальних дисциплін.

Констатувальне дослідження стану традиційної підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі підтвердило актуальність розв'язання проблеми дослідження за розробленою авторською моделлю цієї підготовки. Виходячи з сучасних тенденцій розвитку галузі освітніх та педагогічних наук, дієвості впливу готовності майбутніх учителів із формування громадянської відповідальності на якість базової середньої освіти учнів ЗЗСО та недостатнього рівня цієї готовності у випускників бакалаврату, розкриємо далі результати дослідно-експериментальної перевірки ефективності обґрунтованої у підрозділі 2.2 моделі підготовки вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі.

3.2. Програма та результати формувального етапу дослідно-експериментальної роботи

Формувальний етап педагогічного експерименту мав за мету перевірку ефективності моделі підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі. Згідно програми формувального експерименту було здійснено комплексні

впливи всіх компонентів досліджуваної моделі на підготовку студентів до формування в учнів громадянської відповідальності: концептуально-цільового, змістового, процесуального, діагностувально-результативного та організаційно-педагогічних умов успішності підготовки цього виду: розвиток стійкої мотивації громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці; поетапний процес їхньої підготовки до формування громадянської відповідальності учнів; упровадження до змісту професійної підготовки майбутніх учителів змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій» (див. додаток Л).

Проведення у 2019-2022 р.р. формувального етапу педагогічного експерименту було спрямовано на виконання ряду дослідницьких завдань:

- розробити модель підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі та педагогічних умов її успішного впровадження;

- обґрунтувати та апробувати педагогічну систему підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів та стимулювання громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці;

- провести аналіз освітньо-професійних програм, навчальних планів і програм професійно-орієнтованих навчальних дисциплін підготовки майбутніх учителів для розробки та впровадження змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій»;

- здійснити поетапне впровадження моделі підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі;

- визначити експериментальним шляхом особливості формування громадянської відповідальності учнів основної школи;

- в ході проведення формувального експерименту здійснити діагностику рівнів підготовленості майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності;

- провести якісний та кількісний аналіз результатів формувального експерименту, узагальнити та систематизувати дані дослідно-експериментальної перевірки ефективності моделі підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі.

Критеріями ефективності впровадження спроектованої моделі підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі були визначені пізнавально-інтелектуальний, мотиваційно-емоційний, поведінково-вольовий та духовно-моральний компоненти цієї готовності.

В ході формувального етапу експерименту нами були використані такі основні методи дослідження: вивчення навчально-нормативної документації підготовки майбутніх учителів; дослідно-експериментальне впровадження авторського змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій» та моделі підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі; методи діагностики (опитування, інтерв'ю, бесіда); обсерваційні методи активного і пасивного спостереження; прогностичні методики експертного оцінювання та незалежних характеристик; методи статистичної обробки та узагальнення даних емпіричного дослідження.

Згідно розглянутих у підрозділі 3.1 вимог до масової перевірки ефективності педагогічних новацій (Гончаренко, 2007, 2008; Титаренко, 2019), нами була визначена статистично-значуща кількість майбутніх учителів контрольних та експериментальних груп. У формувальному експериментальному дослідженні взяли участь 415 студентів (209 в контрольній і 206 в експериментальній групах) і 33 викладачі Полтавського

національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Криворізького державного педагогічного університету, Кременецької обласної гуманітарної педагогічної академії ім. Тараса Шевченка.

Дослідно-експериментальна робота суттєво змінювала традиційну підготовку майбутніх учителів до громадянського виховання учнів, що стало дієвою підставою для вивчення стану формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі за спроектованою моделлю.

Під час формувального експерименту підготовка майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі відбувалася шляхом включення до змісту професійно-орієнтованих навчальних дисциплін («Педагогіка», «Педагогічні технології», «Методика навчання технологій», «Методика профільного навчання і креслення», «Теорія і методика технологічної освіти», «Методика навчання технологій у старшій (профільній) школі», «Історія трудового навчання та технологій», «Основи теорії технологічної освіти», «Методика трудового навчання, технологій та креслення») авторського змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій» із використанням ігр-драматизації, соціодрам, методів аналізу морально-етичних соціальних ситуацій, «відкритої трибуни», «мозкового штурму», інтелектуальних аукціонів, соціально-психологічні тренінги, рольові та ділові ситуаційні ігри, навчальні дискусії та диспути, наукові конференції здобувачів освіти, створення ситуацій новизни та зацікавленості, впровадження проєктів із громадянською спрямованістю.

Під час першого етапу адаптації до вимог підготовки студенті щодо формування в учнів громадянської відповідальності на перших двох курсах відбувалося пристосування до навчання виконанню нормативних вимог

громадянського суспільства, самостійної суспільно-значущої діяльності, за притаманними для суспільства особистісними якостями, приведення особистісних потреб учнів у відповідність до потреб соціального довкілля, формування здатності до складнощів адаптації до вимог громадянського суспільства. Під час навчання курсам «Педагогіка», «Основи педагогічної майстерності» та «Методика виховної роботи» під стимулювально-орієнтаційним впливом викладачів здійснювалося загальне опанування студентством проблематикою громадянського виховання учнівської молоді та формування базових знань і вмінь виховної діяльності

В ході другого етапу індивідуалізації підготовки майбутні вчителі 3 курсу опанували виконання типових завдань та узагальнених способів формування громадянської відповідальності учнів засобами суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників освітнього процесу. Спільно із викладачами студенти адаптували до власних освітньо-особистісних можливостей індивідуальний темп навчання. У свою чергу, вже сформовані важливі для формування в учнів громадянської відповідальності індивідуальні особистісно-професійні якості, надавали зворотніх впливів на процес такої підготовки та виступали рівнозначно-дієвими чинниками освітнього простору ЗВО. Опанування на другому етапі змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій», який був включений до змісту професійно-орієнтованих дисциплін, забезпечило розширення та поглиблення знань і умінь майбутніх учителів у сфері формування в учнів громадянської відповідальності, закріплювало мотивацію на здійснення виховної роботи та стимулювало вияви самоактивності студентів за цим її напрямом.

Під час завершального третього етапу інтеграції студенти 4 курсів навчалися формуванню в учнів громадянської відповідальності на основі об'єкт-суб'єктної взаємодії з викладачами, за особисто обраною індивідуальною освітньо-професійною траєкторією. Викладачі навчальних дисциплін та види навчальних завдань із підготовки до формування в учнів

громадянської відповідальності обиралися студентами самостійно з ряду запропонованих, а форми і методи здійснення цієї підготовки обиралися на підставі саморегуляції студентами своєї професійної підготовки, у якій важливу роль було відведено значущим для формування громадянської відповідальності якостям особистості. Під час виробничої педагогічної практики, практико-розвивальний напрямок якої забезпечував набуття досвіду самовдосконалення студентів та закріплення набутих знань та вмінь із формування громадянської відповідальності учнів, у майбутніх учителів розвивалися і закріплювалися просуспільні мотиви поведінки та інтереси шляхом взаємовпливу освітнього простору ЗЗСО та індивідуальності особистості учня.

У 2022 році в ході контрольного етапу педагогічного експерименту, використовуючи методики психолого-педагогічної діагностики виявлення готовності майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі, було визначено рівні набуття студентами готовності цього виду за пізнавально-інтелектуальним, мотиваційно-емоційним, поведінково-вольовим та духовно-моральним критеріями.

Визначення рівня готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, за пізнавально-інтелектуальним критерієм, було здійснено за представленими у підрозділі 1.3 двома опитувальниками з виявлення рівнів розвитку гносеологічних та когнітивних компетентностей у галузі громадянського виховання.

У таблиці 3.7 представлені результати підсумкової діагностики сформованості у майбутніх учителів-випускників бакалаврату гносеологічної компетентності з формування в учнів громадянської відповідальності, проведеної по завершенні формувального експерименту.

Вивчення гносеологічної компетентності студентів вказує на те, що запровадження моделі підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі

Таблиця 3.7

Вияви гносеологічної складової пізнавально-інтелектуального критерію готовності студентів 4 курсу до формування в учнів громадянської відповідальності на контрольному етапі експерименту

Показники гносеологічної компетентості	Експериментальна група		Контрольна група	
	Абсолютне число респондентів	%	Абсолютне число респондентів	%
Визнання актуальності формування в учнів громадянської відповідальності	179	86,9	140	67,0
Правильність визначення поняття «громадянська відповідальність»	164	79,6	88	42,1
Правильність характеристики системи роботи ЗЗСО з формування громадянської відповідальності учнів	150	72,8	56	26,8
Впевненість студентів у своїй готовності до формування учнів громадянської відповідальності	131	63,6	31	14,8
Визнання студентами достатності теоретичних і методичних знань із громадянського виховання учнів	141	68,4	35	16,7

виявило в експериментальних групах на 19,9% більше студентів, у порівнянні з контрольними групами, які вважають формування в учнів громадянської відповідальності актуальним для сучасної шкільної освіти. Також на 37,5% більше здобувачів педагогічної освіти в експериментальних групах дали правильне визначення поняттю «громадянська відповідальність», збільшення студентів, які змогли правильно схарактеризувати складові системи роботи з формування громадянської відповідальності учнів основної школи, склало 46%.

Впровадження в експериментальних групах змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій», який був включений до змісту професійно-орієнтованих дисциплін, сприяло збільшенню на 48,8% числа студентів, які висловили впевненість у своїй готовності до формування учнів

громадянської відповідальності та на 51,7% кількості студентів, що визнали достатність набутих ними теоретичних і методичних знань із громадянського виховання учнів.

У таблиці 3.8 наведені результати підсумкової діагностики сформованості у майбутніх учителів-випускників бакалаврату когнітивної компетентності з формування в учнів громадянської відповідальності, проведеної по завершенні формувального експерименту.

Таблиця 3.8

Вияви когнітивної складової пізнавально-інтелектуального критерію готовності студентів 4 курсу до формування в учнів громадянської відповідальності на контрольному етапі експерименту

Показники когнітивної компетентності	Експериментальна група		Контрольна група	
	Абсолютне число респондентів	%	Абсолютне число респондентів	%
Обізнаність із нормативними документами, якими регламентується діяльність учителя з формування громадянської відповідальності учнів	67	32,5	36	17,0
Розуміння основних напрямів виховної роботи з громадянського виховання учнів	191	92,7	174	83,1
Знання ефективних педагогічних технологій формування громадянської відповідальності	204	99,0	191	91,3
Обізнаність щодо критеріїв виявлення рівнів сформованості громадянської відповідальності учнів	192	93,2	172	82,3

Впровадження моделі підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів сприяло виявленню в експериментальних групах, відносно контрольних груп, збільшення на 15,5% числа студентів, які добре обізнані з нормативними документами, що регламентують діяльність учителя з формування громадянської відповідальності учнів. Також відбулося збільшення на 9,6% числа студентів

експериментальних груп, які проявили розуміння основних напрямів виховної роботи з громадянського виховання учнів, а збільшення кількості студентів, які виявили знання ефективних педагогічних технологій формування громадянської відповідальності учні, відбулося на 7,7%.

Реалізація діагностувально-результативного компонента моделі підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі забезпечила збільшення на 10,9% числа студентів експериментальних груп, у порівнянні з контрольними групами, які є обізнаними з критеріями виявлення рівнів сформованості громадянської відповідальності учнів.

Вважаючи самооцінювання майбутніми вчителями рівня власної готовності до формування в учнів громадянської відповідальності важливим показником її сформованості, ми здійснили дослідження рівня цієї готовності за пізнавально-інтелектуальним критерієм, використовуючи модифіковану нами методику Дембо-Рубінштейна (див. додаток В). У таблиці 3.9 наведені результати дослідження рівня готовності майбутніх учителів, які брали участь у формуальному експерименті, до формування в учнів громадянської відповідальності за пізнавально-інтелектуальним критерієм.

Опитування майбутніх вчителів щодо самооцінювання рівня власної готовності до формування в учнів громадянської відповідальності засвідчило відмінний рівень її вияву у 20,4% студентів експериментальних груп і у майже на третину менше (13,9%) серед опитаних студентів контрольних груп. Переважна кількість здобувачів експериментальних груп набули дуже доброго (27,7%) та доброго (25,2%) рівнів, що свідчить про домінування в них адекватного оцінювання своєї готовності до формування в учнів громадянської відповідальності. Разом із тим, маючи дещо занижений рівень домагань щодо готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, ці студенти не завжди могли правильно оцінити свою підготовку (її результати), не проявляли чутливість до зауважень та порад інших учасників освітнього процесу.

Таблиця 3.9

Сформованість у студентів 4 курсу готовності до формування в учнів громадянської відповідальності за пізнавально-інтелектуальним критерієм під час контрольного експерименту

Рівень готовності	Майбутні вчителі				Викладачі-експерти			
	Експериментальна група		Контрольна група		Експериментальна група		Контрольна група	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Відмінний (75-90 балів)	42	20,4	29	13,9	7	21,2	4	12,1
Дуже добрий (61-76 балів)	57	27,7	43	20,6	10	30,3	7	21,3
Добрий (46-60 балів)	52	25,2	46	22,0	9	27,3	8	24,2
Достатній (16-45 балів)	41	19,9	54	25,8	6	18,2	8	24,2
Задовільний (90-100 балів)	14	6,8	37	17,7	1	3,0	6	18,2
Всього	206	100	209	100	33	100	33	100

Більшість же студентів контрольних груп (25,8%) піднялися в самооцінюванні своєї підготовленості не вище достатнього рівня. Їхніми домінантними виявами були брак прагнень до підготовки з формування громадянської відповідальності учнів унаслідок впевненості, що це є малозначущим видом освітньої діяльності. У цих студентів також існували вияви невпевненості у власних можливостях і «захисна» невпевненість.

Порівняння в ході контрольного експерименту, представлених у додатку М.1 результатів, отриманих студентами контрольної та експериментальної груп стосовно статистичних розбіжностей за критерієм згоди χ^2 Пірсона засвідчує, що за пізнавально-інтелектуальним критерієм готовності експериментальні і контрольні групи є суттєво відмінними, що стало свідченням ефективності впровадження моделі та організаційно-педагогічних умов підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності під час вивчення професійно-орієнтованих дисциплін.

За оцінками 33 експертів-викладачів (див. таблицю 3.9), серед студентів експериментальних груп було на 9,1% більше тих, хто виявив готовність до формування в учнів громадянської відповідальності, за показниками пізнавально-інтелектуального критерію, на відмінному рівні, вирізняючись володінням глибокими знаннями з громадянського виховання, міцними інтелектуально-активними вміннями з прогнозування цієї діяльності. На думку експертів більшість студентів експериментальних груп (30,3%) виявили дуже добрий рівень готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, показавши міцні знання з громадянського виховання учнів, володіння вміннями щодо прогнозування діяльності з громадянської освіти, продемонстрували обізнаність та зорієнтованість на впровадження методик формування в учнів громадянської відповідальності у майбутній професійно-педагогічній діяльності.

На результативність впровадження авторської моделі підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, за пізнавально-інтелектуальним критерієм, вказує і той факт, що експертами було визначено майже шестикратне зменшення студентів експериментальних груп (3,0%) у порівнянні з контрольними (18,2%), які досягли найнижчого – задовільного рівня готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, що характеризується поверхневими та фрагментарними знання з її формування, нездатністю здобувачів освіти до самостійного, без зовнішньої допомоги застосування їх на практиці.

Контрольну діагностику рівнів готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, за мотиваційно-емоційним критерієм, було здійснено за представленою в підрозділі 1.3 методикою оцінювання професійної діяльності педагога К. Замфір у нашій модифікації, спрямованої на виявлення у студентів внутрішніх (ВМ), зовнішніх позитивних (ЗПМ) та зовнішніх негативних (ЗНМ) мотивів освітньої діяльності з опанування методикою формування в учнів громадянської відповідальності (див. додаток Е). Результати оцінювання

сформованості у студентів контрольних та експериментальних груп мотивації до формування в учнів громадянської відповідальності за мотиваційно-емоційним критерієм представлено в таблиці 3.10.

Більшість студентів експериментальних груп (29,1%) виявили добрий рівень мотиваційно-емоційного компоненту готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, виявляючи зорієнтованість на ситуативну, залежну від обставин виховну діяльність, маючи нестійкий інтерес та не завжди усвідомлюючи потребу щодо опанування знаннями і вміннями з формування в учнів громадянської відповідальності, не завжди вмiючи

Таблиця 3.10

Рівень готовності студентів 4 курсу до формування в учнів громадянської відповідальності за мотиваційно-емоційним критерієм під час контрольного експерименту

Рівень готовності	Майбутні вчителі				Викладачі-експерти			
	Експериментальна група		Контрольна група		Експериментальна група		Контрольна група	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Відмінний (ВМ > ЗПМ > ЗНМ)	37	18,0	25	12,0	7	21,2	4	12,1
Дуже добрий (ВМ = ЗПМ > ЗНМ)	50	24,3	33	15,8	9	27,3	6	18,2
Добрий (ВМ = ЗПМ = ЗНМ)	60	29,1	52	24,8	10	30,2	8	24,2
Достатній (ВМ = ЗПМ < ЗНМ)	41	19,9	67	32,1	5	15,2	9	27,3
Задовільний (ВМ < ЗПМ = ЗНМ)	18	8,7	32	15,3	2	6,1	6	18,2
Всього	206	100	209	100	33	100	33	100

контролювати свій емоційний стан. В контрольних же групах більшість (32,1%) склали студенти із виявами достатнього рівня готовності цього виду, що характеризується спрямованістю на, споглядальну, малоініціативну

виховну діяльність, виявляючи епізодичний інтерес до формування в учнів громадянської відповідальності, не завжди проявляючи здатність до контролю свого емоційного стану. Як позитивне слід відзначити збільшення на третину кількості студентів експериментальних груп (18,0%), якими було виявлено відмінний рівень досліджуваної готовності, у порівнянні з контрольними групами (12,0%). Ці студенти вирізнялися постійною, цілеспрямованою мотиваційною спрямованістю на успішне формування в учнів громадянської відповідальності, усвідомленням потреби у сформованості в них планетарної свідомості та почуття патріотизму.

Переконливим свідченням ефективності запропонованої моделі підготовки стало суттєве зменшення на 6,6% числа студентів експериментальних груп, порівняно з контрольними групами, на найнижчому – задовільному рівні готовності до формування в учнів громадянської відповідальності за мотиваційно-емоційним критерієм.

Порівняння в ході контрольного експерименту, представлених у додатку М.2, результатів, отриманих студентами контрольних та експериментальних груп стосовно статистичних розбіжностей за критерієм згоди χ^2 Пірсона засвідчує, що за мотиваційно-емоційним критерієм готовності студентів до формування в учнів громадянської відповідальності експериментальні і контрольні групи суттєво відрізнялися, що зумовлено впровадженням моделі та організаційно-педагогічних умов підготовки цього виду під час вивчення професійно-орієнтованих дисциплін.

За даними, отриманими від 33 викладачів-експертів (див. таблицю 3.10), 21,2% майбутніх учителів експериментальних груп проявили відмінний рівень готовності до формування громадянської відповідальності учнів, за мотиваційно-емоційним критерієм, і майже вдвічі менше (12,1%) цей рівень було виявлено серед студентів контрольних груп. На думку експертів найбільша кількість студентів експериментальних груп (30,2%) мають добрий рівень готовності, що свідчить про домінування серед них зорієнтованості на ситуативну, залежну від обставин виховну діяльність, прояви нестійкого

інтересу та малу усвідомленість потреби в опануванні знаннями і вміннями з формування в учнів громадянської відповідальності у вигляді їхньої готовності до участі у просуспільній діяльності та житті суспільства, не у всіх ситуаціях ці студенти уміло контролювали свій емоційний стан.

Більшість же студентів контрольних груп (27,3%), за даними спостережень експертів, не піднялися вище достатнього рівня. Для них домінантними були вияви спрямованості на, споглядальну, малоініціативну виховну діяльність, епізодичного інтересу до формування в учнів громадянської відповідальності, яка характеризується сформованістю в них гуманістичної моралі, потреби у спілкуванні та почуття колективізму, у поєднанні з не завжди здатністю до контролю свого емоційного стану.

Найнижчий рівень готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, за мотиваційно-емоційним критерієм, експерти відзначили у 6,1% студентів експериментальних і у втричі більшої їх кількості (18,2%) в контрольних групах, що є свідченням ефективності запровадженої моделі підготовки цього виду.

Вивчення рівня готовності майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності за поведінково-вольовим критерієм здійснювалося нами за представленою у додатку Ж анкетною В. Смейкла і М. Кучер «Визначення спрямованості поведінки», якою виявлялося ставлення студентів до виконання обов'язків, просуспільних вимог і завдань, внутрішнього прийняття або неприйняття позицій інших людей, ступеню гуманності, а також за представленою у додатку З Діагностикою типових способів поведінки в конфліктних ситуаціях Т. Томаса, спрямовану на оцінювання готовності майбутніх учителів до подолання перешкод у формуванні в учнів громадянської відповідальності. У таблиці 3.11 представлені результати вивчення сформованості готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за поведінково-вольовим критерієм наприкінці контрольного експерименту.

Таблиця 3.11

Рівень готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за поведінково-вольовим критерієм під час контрольного експерименту

Рівень	Показники самооцінювання майбутніми вчителями									Викладачі-експерти				
	Спрямованість поведінки				Способи поведінки в конфліктних ситуаціях				Середнє значення, (%)		Експериментальна група		Контрольна група	
	Експериментальна група		Контрольна група		Експериментальна група		Контрольна група		Експериментальна група	Контрольна група	Абс.	%	Абс.	%
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	%	%				
Відмінний (75-90 балів)	30	14,6	17	8,1	21	10,2	12	5,7	12,4	6,9	5	15,2	3	9,1
Дуже добрий (61-76 балів)	50	24,3	25	12,0	42	20,4	18	8,6	22,4	10,3	8	24,2	4	12,1
Добрий (46-60 балів)	61	29,6	51	24,4	60	29,1	42	20,1	29,4	22,3	11	33,3	9	27,3
Достатній (16-45 балів)	38	18,4	71	34,0	48	23,3	83	39,8	20,8	36,8	6	18,2	11	33,3
Задовільний (90-100 балів)	27	13,4	45	21,5	35	17,0	54	25,8	15,0	23,7	3	9,1	6	18,2
Всього	206	100	209	100	206	100	209	100	100	100	33	100	33	100

Як бачимо, в експериментальних групах відмінний рівень просупільної спрямованості поведінки проявили 14,6% студентів, а в контрольних групах таких студентів було суттєво менше – 8,1%. Це сталося завдяки впровадженню до змісту професійно-орієнтованих дисциплін змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій». У порівнянні з констатувальним експериментом спрямованість поведінки більшості студентів експериментальних груп (29,6%) піднялася з достатнього до доброго рівня, характеризуючись здатністю суб'єктивно, здебільшого завищено, оцінювати свою діяльність із формування в учнів громадянської відповідальності, стосунки з учасниками освітнього процесу є нестійкими за характером, але безконфліктними, студенти не завжди здатні до вияву зосередженості уваги впродовж тривалого часу. У контрольних же групах спрямованість поведінки більшості студентів, як і під час констатувального експерименту, залишилася на достатньому рівні (34,0%).

Майже подвійне перебільшення діагностовано серед студентів експериментальних груп (10,2), у порівнянні з контрольними групами (5,7%), за сформованістю здатності до пояснення способів поведінки у конфліктних ситуаціях. Як і в попередньому випадку більшість студентів експериментальних груп (29,1%) проявили добрий рівень відкритості поведінки та готовності до вольового подолання освітньо-професійних труднощів, характеризуючись поєднанням задоволення власних освітньо-професійних інтересів із цілями та інтересами інших учасників освітнього процесу. В контрольних групах більшість студентів (39,8%) залишилися, як і під час констатувального експерименту, на достатньому рівні здатності до пояснення способів поведінки у конфліктних ситуаціях.

Цю тенденцію, але з дещо кращими показниками, було підтверджено і під час опитування 33 викладачів-експертів, які відзначили відмінний рівень готовності до формування в учнів громадянської відповідальності, за поведінково-вольовим критерієм, у 15,2% майбутніх учителів

експериментальних груп і у 9,1% студентів контрольних груп. Експертна діагностика цих студентів засвідчила їхню здатність до правильного і точного оцінювання своєї поведінки і відповідально-громадянської поведінки своїх вихованців, неконфліктність у відносинах із учасниками освітнього процесу, виявлення умінь і прагнень до самовдосконалення у питаннях формування громадянської відповідальності учнів. Рівень готовності цього виду у більшості студентів експериментальних груп (33,3%), як і під час самооцінювання студентів, було відзначено експертами на доброму рівні. Така сама кількість більшості студентів (33,3%) була виявлена серед студентів контрольних груп на нижчому – достатньому рівні готовності.

Порівняння під час контрольного експерименту, представлених у додатку М.3, результатів, отриманих студентами контрольних та експериментальних груп стосовно статистичних розбіжностей за критерієм згоди χ^2 Пірсона засвідчує, що за поведінково-вольовим критерієм готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності експериментальні і контрольні групи суттєво відрізнялися, що зумовлено впровадженням організаційно-педагогічних умов та моделі підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності під час вивчення професійно-орієнтованих дисциплін.

Контрольний зріз рівня готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за духовно-моральним критерієм передбачав вимірювання самоусвідомлення майбутніми вчителями власної готовності до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО як носіями суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності за методикою «Комунікативні й організаторські здібності» В. Синявського та В. Федоришина (див. додаток І).

Результати оцінювання рівня готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, за духовно-моральним критерієм, представлені в таблиці 3.12.

Здобуті результати вказують на володіння високим рівнем готовності

Таблиця 3.12

Рівень готовності студентів 4 курсу до формування в учнів
громадянської відповідальності за духовно-моральним критерієм під час
контрольного експерименту

Рівень готовності	Майбутні вчителі				Викладачі-експерти			
	Експериментальна група		Контрольна група		Експериментальна група		Контрольна група	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Відмінний (17-20 балів)	33	16,0	16	7,7	6	18,2	3	9,1
Дуже добрий (13-16 балів)	46	22,3	33	15,8	8	24,2	6	18,2
Добрий (9-12 балів)	67	32,5	50	23,9	10	30,3	8	24,2
Достатній (5-8 балів)	44	21,4	72	34,4	6	18,2	10	30,3
Задовільний (1-4 бали)	16	7,8	38	18,2	3	9,1	6	18,2
Всього	206	100	209	100	33	100	33	100

майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності майже вдвічі більшої кількості студентів (16,0%) експериментальних груп у порівнянні з контрольними групами (7,7%). Опитування 33 викладачів-експертів виявив цей рівень у дещо більшої кількості студентів експериментальних (18,2%) та контрольних (9,1%) груп які є носіями суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності. Більшість же студентів експериментальних груп (32,5%) виявили добрий рівень готовності цього виду, за духовно-моральним критерієм, який визначається розповсюдженням громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО. Більшість студентів контрольних груп (34,4%) опанували готовністю до формування в учнів громадянської відповідальності на нижчому достатньому рівні. На думку експертів серед студентів експериментальних груп було вдвічі менше осіб із найнижчим задовільним рівнем готовності (9,1%), ніж у контрольних групах (18,2%).

Порівняння під час контрольного експерименту, представлених у додатку М.4, результатів, отриманих студентами контрольних та експериментальних груп стосовно статистичних розбіжностей за критерієм згоди χ^2 Пірсона засвідчує, що за духовно-моральним критерієм готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності експериментальні і контрольні групи суттєво відрізнялися, що зумовлено впровадженням організаційно-педагогічних умов та моделі підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності під час вивчення професійно-орієнтованих дисциплін.

Результати формувального та контрольного експериментів представлені у зведеній таблиці 3.13.

Таблиця 3.13

Рівні сформованості компонентів готовності студентів 4 курсу бакалаврату до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності за результатами контрольного експерименту

Компоненти готовності	Рівні сформованості, %									
	Експериментальна група					Контрольна група				
	Відмінний	Дуже добрий	Добрий	Достатній	Задовільний	Відмінний	Дуже добрий	Добрий	Достатній	Задовільний
Пізнавально-інтелектуальний	20,4	27,7	25,2	19,9	6,8	13,9	20,6	22,0	25,8	17,7
Мотиваційно-емоційний	18,0	24,3	29,1	19,9	8,7	12,0	15,8	24,8	32,1	15,3
Поведінково-вольовий	12,4	22,4	29,4	20,8	15,0	6,9	10,3	22,3	36,8	23,7
Духовно-моральний	16,0	22,3	32,5	21,4	7,8	7,7	15,8	23,9	34,4	18,2
Середній рівень готовності	16,7	24,2	29,1	20,5	9,5	10,1	15,6	23,3	32,3	18,7

За результатами контрольного експерименту встановлено, що більшість майбутніх учителів експериментальних груп досягли доброго (29,1%) та дуже доброго (24,2%) рівнів готовності до формування в учнів громадянської

відповідальності і лише 9,5% з них виявили готовність на найнижчому задовільному рівні. У контрольних групах, як і під час констатувального експерименту, найбільша частка студентів проявили добрий (23,3%) та достатній (32,3%) рівні сформованості складових готовності цього виду і лише 10,1% з них набули готовності до формування в учнів громадянської відповідальності на відмінному рівні.

На рисунку 3.1 представлено загальну динаміку змін готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності внаслідок дослідно-експериментального впровадження моделі підготовки студентів до педагогічної діяльності цього виду.

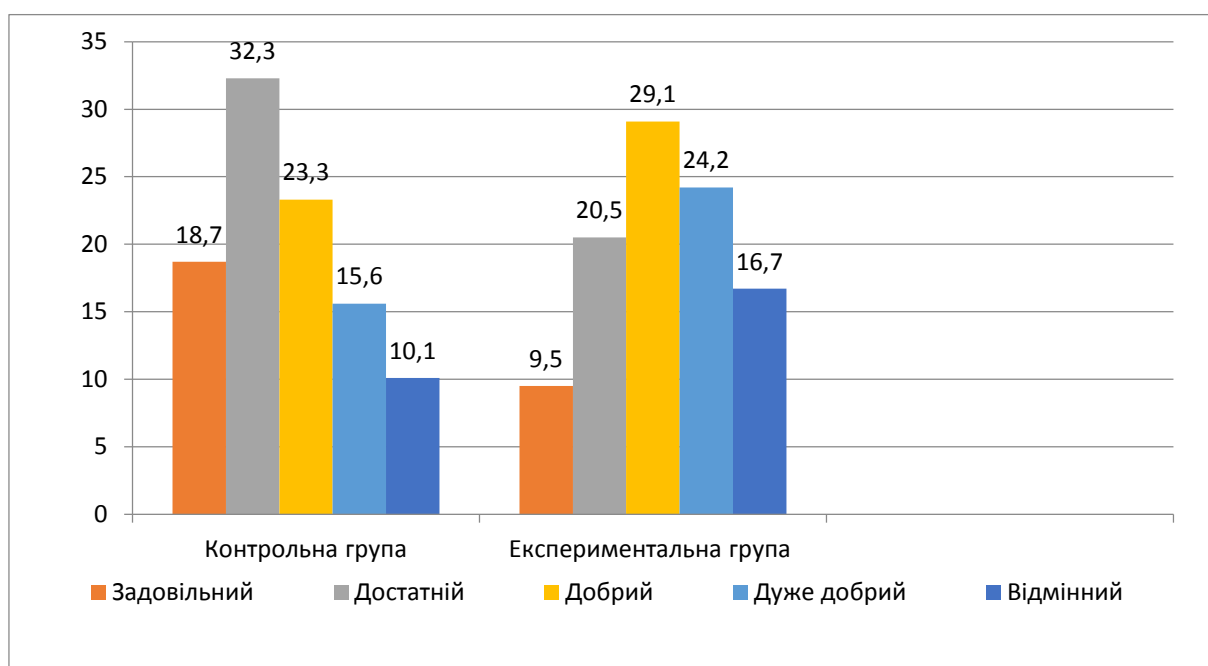

Рис.3.1. Динаміка змін в структурі експериментальної і контрольної груп за рівнем готовності майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності (%) в процесі експериментального дослідження

З метою перевірки відсутності або наявності статистичних відмінностей у оцінюванні готовності майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі, нами були використані, за методом χ^2 (критерієм згоди Пірсона) (див додаток Н), представлені у таблиці 3.13 середні значення виявів цієї готовності.

Статистична перевірка визначила суттєву розбіжність у оцінках рівнів готовності майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі. Суттєво значуща такої розбіжності зумовлена експериментальними факторами, що дає підстави для визнання дієвого зв'язку між рівнем готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності і впровадженою моделлю підготовки студентів.

За результатами констатувального та формувального і контрольного експериментів нами здійснено розрахунок приросту рівнів готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності за чотирма критеріями її вияву, яким у таблиці 3.14 проілюстровано динаміку змін рівнів готовності цього виду внаслідок упровадження моделі підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі.

Таблиця 3.14

Динаміка сформованості рівнів готовності майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі

Рівні	Констатувальний експеримент		Контрольний експеримент					
			Контрольна група			Експериментальна група		
	415	%	209	%	Приріст, %	206	%	Приріст, %
Пізнавально-інтелектуальний критерій								
Відмінний (75-90 балів)	53	12,8	29	13,9	+1,1	42	20,4	+7,6
Дуже добрий (61-76 балів)	76	18,3	43	20,6	+2,3	57	27,7	+9,4
Добрий (46-60 балів)	87	21,0	46	22,0	+1,0	52	25,2	+4,2
Достатній (16-45 балів)	111	26,7	54	25,8	-0,9	41	19,9	-6,8

Задовільний (90-100 балів)	88	21,2	37	17,7	-3,5	14	6,8	-14,4
Мотиваційно-емоційний критерій								
Відмінний (BM>ЗПМ>ЗНМ)	49	11,8	25	12,0	+0,2	37	18,0	+6,2
Дуже добрий (BM = ЗПМ>ЗНМ)	70	16,9	33	15,8	-1,1	50	24,3	+7,4
Добрий (BM = ЗПМ=ЗНМ)	96	23,1	52	24,8	+1,7	60	29,1	+6,0
Достатній (BM=ЗПМ<ЗНМ)	125	30,1	67	32,1	+2,0	41	19,9	-10,2
Задовільний (BM<ЗПМ=ЗНМ)	75	18,1	32	15,3	-2,8	18	8,7	-9,4
Поведінково-вольовий критерій								
Відмінний (75-90 балів)	27	6,5	15	6,9	+0,4	26	12,4	+5,9
Дуже добрий (61-76 балів)	40	9,5	22	10,3	+0,8	46	22,4	+12,9
Добрий (46-60 балів)	99	24,0	47	22,3	-1,7	60	29,4	+5,4
Достатній (16-45 балів)	157	38,0	76	36,8	-1,2	43	20,8	-17,2
Задовільний (90-100 балів)	92	22,0	49	23,7	+1,7	31	15,0	-7,0
Духовно-моральний критерій								
Відмінний (17-20 балів)	33	8,0	16	7,7	-0,3	33	16,0	+8,0
Дуже добрий (13-16 балів)	74	17,8	33	15,8	-2,0	46	22,3	+4,5
Добрий (9-12 балів)	95	22,9	50	23,9	+1,0	67	32,5	+9,6
Достатній (5-8 балів)	125	30,1	72	34,4	+4,3	44	21,4	-8,7
Задовільний (1-4 бали)	88	21,2	38	18,2	-3,0	16	7,8	-13,4

Аналіз отриманих результатів дослідження вказує на несуттєвий (+0,2–1,1%) приріст кількості студентів контрольних груп, у порівнянні з

констатувальним етапом дослідження, із виявами відмінного рівню складових готовності до формування в учнів громадянської відповідальності. Незначними були зміни і на інших рівнях (від +0,9 до +4,3%).

Разом із тим, у експериментальних групах відбулося суттєве збільшення кількості здобувачів із високим (зростання у межах 5,9–7,6%), дуже добрим (+4,5–12,9%) та добрим (+4,2–9,6%) рівнями готовності до формування в учнів громадянської відповідальності. Таке зростання відбулося завдяки істотному зменшенню кількості майбутніх учителів із виявами нижчих – достатнього (–6,8–17,2%) та задовільного (–7,0–14,4%) рівнів досліджуваної готовності.

Найбільш значущі позитивні зміни в експериментальних групах відбулися за поведінково-вольовим критерієм готовності до формування в учнів громадянської відповідальності. Ці студенти виявили належну готовність до організації практичної відповідально-громадянської активності учнів. Їхнє ставлення до виконання обов'язків, просупільних вимог і завдань, ступінь гуманності, відкритості поведінки та готовності до вибору способів подолання життєвих перешкод відзначалися здатністю до внутрішнього прийняття або неприйняття позицій інших людей.

Другими, за динаміко збільшення майбутніх учителів із якісно-позитивними рівнями готовності (відмінним, дуже добрим та добрим) до формування в учнів громадянської відповідальності, були вияви за духовно-моральним критерієм готовності цього виду. Це ми пояснюємо самоусвідомленням майбутніми вчителями експериментальних груп власної підготовленості до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО як носіїв суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності внаслідок опанування авторським змістовим модулем «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій».

Третім, за динамікою позитивних змін, показником ефективності моделі підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності, став пізнавально-інтелектуальний критерій вияву готовності

цього вид. Це є ознакою домінування психолого-педагогічної, загально-професійної і фахово-предметної підготовки у розв'язанні завдань громадянської освіти. Можна сказати, що вияви готовності майбутніх учителів до організації практичної відповідально-громадянської активності учнів, певною мірою переважають над мотивами та зацікавленістю виявами власної громадянської активності, життєвими прагненнями та планами.

Найменш динамічні зміни були відмічені серед майбутніх учителів експериментальних груп за мотиваційно-емоційним критерієм, який передбачає сформованість особистісних мотивів, переживань, почуттєвих станів та ставлень у прийнятті особистістю загальноприйнятих суспільних норм і правил, громадянських цінностей, які цілісно реалізуються у професійно-педагогічній діяльності вчителя.

За результатами проведеного дослідження можна говорити про підтвердження гіпотези, що підготовка майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі буде ефективною за дотримання таких організаційно-педагогічних умов: розвиток мотивації громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці; поетапне підготовка майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів; упровадження у професійну підготовку майбутніх учителів змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій».

Висновки до третього розділу

У розділі описано особливості організації, хід та результати педагогічного експерименту, з'ясовано динаміку змін у готовності майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі, що сталися в результаті впровадження розробленої дослідно-експериментальної моделі цієї підготовки.

Дослідно-експериментальна перевірка ефективності моделі підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі здійснювалася впродовж 2018-2022 років на базі п'яти педагогічних вишів України і Полтавської академії неперервної освіти імені М. В. Остроградського зі здобувачами першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Ефективному здійсненню педагогічної діяльності та відстеженню отриманих результатів сприяв кількісний склад вибірки з 415 студентів експериментальних (206 осіб) і контрольних (209 осіб) груп, яка репрезентує генеральну сукупність середнього щорічного набору на навчання майбутніх учителів в Україні.

Здійснений у 2018-2019 навчальному році констатувальний експеримент був спрямований на визначення вхідних рівнів готовності майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в умовах традиційного навчально-виховного процесу за пізнавально-інтелектуальним, мотиваційно-емоційним, поведінково-вольовим та духовно-моральним критеріями. Найбільша кількість студентів проявили готовність досліджуваного виду, за всіма чотирма критеріями, на достатньому рівні, середній рівень вияву якого склав 31,2%. Ці студенти, маючи фрагментарні уявлення про діяльність із формування в учнів громадянської відповідальності, виявляли малоініціативний, епізодичний інтерес до діяльності цього виду, недостатньо усвідомлювали необхідність самовдосконалення у сфері громадянського виховання учнів, епізодично виступали носіями суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки і діяльності. Водночас, в середньому лише 9,8% студентів проявили в ході констатувального експерименту готовність формування в учнів громадянської відповідальності на найвищому – відмінному рівні.

Дещо вищі, але несуттєво відмінні від отриманих нами даних, оцінки готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності були надані 35 викладачами-експертами.

Причину переваги в готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі достатнього рівня її вияву ми пояснюємо відсутністю у змісті освітньо-професійних програм підготовки бакалаврів вишів України освітніх компонентів, спрямованих на формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі, що суттєво ускладнює систематичність поетапного формування у майбутніх учителів готовності цього виду під час вивчення професійно-орієнтованих навчальних дисциплін.

В ході констатувального експерименту, за методом соціологічного опитування здобувачів вищої педагогічної освіти та 35 вчителів-предметників, було отримано дослідне підтвердження достовірності впливу визначених нами трьох груп організаційно-педагогічних умов ефективної підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі: розвиток мотивації громадянської активності здобувачів у професійній підготовці; поетапна підготовка майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів; інтеграція методики формування в учнів громадянської відповідальності до професійно-орієнтованих дисциплін через запровадження до змісту професійної підготовки змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій».

Практична реалізація спроектованої моделі здійснювалася під час формувального педагогічного експерименту (2019-2022 роки) на засадах її поетапного впровадження. На першому етапі адаптації до вимог підготовки до формування в учнів громадянської відповідальності на перших двох курсах відбувалося пристосування майбутніх учителів до навчання виконанню нормативних вимог громадянського суспільства, самостійної суспільно-значущої діяльності, опанування студентством проблематикою громадянського виховання учнівської молоді та формування базових знань і вмінь виховної діяльності під час навчання курсам «Педагогіка», «Основи педагогічної майстерності» та «Методика виховної роботи».

В ході другого етапу індивідуалізації підготовки майбутні вчителі 3 курсу опанували виконання типових завдань та узагальнених способів формування громадянської відповідальності учнів засобами суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників освітнього процесу, адаптуючи індивідуальний темп навчання до власних освітньо-особистісних можливостей шляхом опанування змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій», який був включений до змісту професійно-орієнтованих дисциплін. Водночас, вже сформовані важливі для формування в учнів громадянської відповідальності індивідуальні особистісно-професійні якості, надавали зворотніх впливів на процес такої підготовки та виступали рівнозначно-дієвими чинниками освітнього простору ЗВО.

На третьому етапу інтеграції студенти четвертого курсів навчалися формуванню в учнів громадянської відповідальності на основі об'єкт-суб'єктної взаємодії з викладачами, за особисто обраною індивідуальною освітньо-професійною траєкторією, самостійно вибирали, із запропонованого змісту, форми і методів здійснення цієї підготовки, на підставі саморегуляції своєї професійної підготовки, у якій важливу роль було відведено значущим для формування громадянської відповідальності якостям особистості. Під час виробничої педагогічної практики відбувалося набуття досвіду самовдосконалення студентів та закріплення набутих знань та вмінь із формування громадянської відповідальності учнів взаємовпливу освітнього простору ЗЗСО та індивідуальності особистості учнів.

Контрольний етап педагогічного експерименту (2022 рік) передбачав, за допомогою відібраних та модифікованих методик психолога педагогічної діагностики, виявлення суттєвості змін за окремими критеріями готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі, які відбулися внаслідок упровадження розробленої моделі підготовки.

Дослідно-експериментальна робота з підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів виявила динамічно-позитивні зміни в експериментальних групах, у порівнянні з контрольними групами. Число студентів, що показали за пізнавально-інтелектуальним критерієм відмінний рівень збільшилась в експериментальних групах, порівняно з констатувальним етапом дослідження, на 7,6%, за дуже добрим – на 9,4 % та добрим – на 4,2% (в контрольній групі – відповідно на 1,1, 2,3 та 1,0 %).

Кількість майбутніх учителів, які в ході контрольного експерименту виявили відмінний рівень, за мотиваційно-емоційним критерієм, збільшилась на 6,2%, на дуже доброму – на 7,4% та доброму – на 6,0%, що було зумовлене зменшенням числа студентів на 10,2% на доступному та на 9,4% – на задовільному рівнях. У контрольних групах відмінний рівень, за цим критерієм готовності, зріс не суттєво на 0,2%, на дуже доброму рівні сталося незначне зменшення на 1,1%, а на доброму рівні зростання відбулося в межах 1,7%.

Відмінний рівень в експериментальних групах за поведінково-вольовим критерієм, у порівнянні з констатувальним експериментом, проявили на 5,9% більше майбутніх учителів, дуже дорий – на 12,9% і добрий – на 5,4%. У контрольних групах встановлено несуттєве збільшення числа студентів на 0,4% – на відмінному, на 0,8% – на дуже доброму та зменшення на 1,7% – на доброму рівні.

Розподіл майбутніх учителів за духовно-моральним критерієм виявив збільшення в експериментальних групах відмінного рівня на 8,0%, дуже доброго – на 4,5% та доброго – на 9,6%. У контрольних групах відбулося незначне зменшення числа студентів на відмінному рівні – на 0,3%, на дуже доброму – на 2,0%, а на доброму рівні сталося несуттєве збільшення числа студентів на 1,0%.

Перевірка достовірності отриманих результатів контрольного експерименту за χ^2 -критерієм Пірсона показала суттєву значущість

розбіжностей між середніми значеннями рівнів готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі, що підтверджує дієвість взаємозв'язку та суттєву якісно-позитивну залежність між упровадженням розробленої моделі підготовки і обґрунтованих організаційно-педагогічних умов та збільшенням рівнів готовності цього виду у майбутніх учителів, що вказує на їхню ефективність і доцільність застосування в педагогічних ЗВО.

Представлені в третьому розділі дисертації результати дослідження опубліковані в працях автора: 47, 48, 49, 53.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне обґрунтування та дослідно-експериментальну перевірку моделі підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі. Досягнення мети і завдань дослідження уможливили формулювання загальних висновків.

1. Вивчення стану розробки проблеми підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів в теорії і практиці вітчизняної і зарубіжної освіти та педагогічної науки виявило її актуальність під час вивчення професійно-орієнтованих навчальних дисциплін, обумовлену відсутністю в у їхньому змісті спрямованості на систематичне, поетапне формування у майбутніх учителів готовності цього виду. За даними констатувального експерименту, тільки у 9,8% випускників бакалаврату було виявлено відмінний рівень готовності до формування громадянської відповідальності учнів.

В дисертації уточнено сутність базових понять дослідження «громадянськість», «відповідальність», «громадянська відповідальність», як складових компонентів змісту понятійного конструкту «підготовка майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи».

Підготовка майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи визначено як педагогічну (методичну та технологічну) діяльність зі спеціально організованого та цілеспрямованого оволодіння системою професійно-педагогічних знань, умінь, навичок та особистісних якостей, як складових поетапного розвитку особистісно-професійної зрілості, якою забезпечується здатність проєктувати та реалізовувати процес виховання в учнів складових особистісних якостей громадянської відповідальності як ключової компетентності в ході соціально-гуманітарної, психолого-педагогічної, фундаментальної і практичної підготовки у педагогічних ЗВО.

2. Розроблено методику діагностики процесу і результатів підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності. За методологічними засадами діяльнісного, особистісно зорієнтованого, системного та компетентнісного підходів здійснено обґрунтування чотирьох критеріїв готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності: пізнавально-інтелектуальний, мотиваційно-емоційний, поведінково-вольовий та духовно-моральний. Для аналізу рівнів готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності були використані позитивні оцінки її показників (відмінний, дуже добрий, добрий, задовільний та достатній), за якими національною шкалою ЗВО України оцінюється успішність підготовки студентів.

Вплив підготовленості майбутніх учителів на формування в учнів компонентів громадянської відповідальності запропоновано оцінювати за діагностикою рівнів сформованості складових громадянської відповідальності школярів.

3. Визначено психолого-педагогічні основи підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. Обґрунтовано шляхи пояснення та прогнозування теоретичних основ формування громадянської відповідальності за структурними концепціями розвитку громадянської зрілості особистості: психодинамічна теорія особистості З. Фрейда, гуманістичний напрям теорії особистості А. Маслоу та феноменологічний напрям теорії особистості К. Роджерса. Методологічні засади перевірених практикою концепцій громадянської зрілості особистості гарантують досягнення позитивних освітніх результатів за педагогічними технологіями підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності, які розглядаються як проекти навчально-виховних систем.

Розкрито особливості формування громадянської відповідальності учнів основної школи. Успішність опанування учнівською молоддю громадянськими компетентностями та вміннями обумовлено підготовкою

педагогічних працівників до використання технологій громадянської освіти у сферах формальної, інформальної та неформальної освіти. Доведено, що формування громадянської компетентності учнівської молоді потребує розробки способів управління її громадянською соціалізацією, підготовки педагогічних працівників до здійснення громадянської освіти, розвитку та реалізації громадянської компетентності учнів.

Визначено перевірені практикою ЗЗСО педагогічні технології, за якими здійснюється реалізація структурних концепцій розвитку громадянської зрілості особистості, уточнення результативності та взаємовпливу формування складових громадянської відповідальності учнів: технологія педагогіки співробітництва, концепція громадянської освіти за технологією її інтеграції, технологія викладання начальних дисциплін, що формує людину, технологія Дальтон-план Х. Паркхерст та технологія громадського огляду освітніх досягнень. Використаних цих п'яти педагогічних технологій забезпечило несуттєве зростання на 1,4% якості розвитку громадянської відповідальності учнів експериментальних класів, за результатами дослідної роботи, та відчутне її зниження у контрольних класах на 7,2%, що пояснюється нами недостатністю застосування у процесі шкільного предметного навчання видів індивідуальної просупільної діяльності.

З метою стимулювання громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці обґрунтовано інноваційні методи (індуктивне, активне, релевантне, інтерактивне (тренінги, комунікації, проекти, ігри), критичне навчання, співробітництво та співучасть), аудиторні (індивідуальні, парні та групові розробки сценаріїв заходів для проведення тижнів громадянської освіти для ЗЗСО, навчальні та виробничі педагогічні практики) та позааудиторні (конкурси, написання студентських наукових робіт, участь у науково-практичних конференціях) форми опанування різних стратегій вияву громадянської активності.

4. Розроблено модель підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі в

єдності концептуально-цільового, змістового, процесуального та діагностувально-результативного компонентів. Обґрунтовано мету, методологічні підходи, принципи формування громадянської відповідальності у здобувачів освіти та підготовки майбутніх учителів. Розкрито змістові структурні компоненти громадянської відповідальності та перелік навчальних дисциплін професійної підготовки, яким забезпечується підготовка майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі, до змісту яких інтегрований змістовий модуль «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій», який розкриває основні складові діяльності вчителя з цього виду. Описано особливості впровадження методів, форм організації та засобів навчання під час етапів адаптації, індивідуалізації та інтеграції у підготовці майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності. Розкрито особливості використання засобів діагностування рівнів вияву готовності цього виду у майбутніх учителів за критеріями її сформованості: пізнавально-інтелектуальним, мотиваційно-емоційним, поведінково-вольовим та духовно-моральним.

Обґрунтовано та експериментально перевірено ефективність моделі підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі. Доведено, що ефективна підготовка майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності в педагогічних ЗВО потребує впровадження таких організаційно-педагогічних умов: розвиток мотивації громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці; поетапна підготовка майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів; упровадженням у професійну підготовку майбутніх учителів змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій».

Порівняння результатів контрольного та констатувального експериментів визначило в експериментальних групах дієво-позитивні

динамічні зміни: чисельність майбутніх учителів із відмінним рівнем вияву готовності до формування в учнів громадянської відповідальності збільшилася на 6,9%, на дуже доброму – на 8,6%, на доброму – на 6,3% , а на найнижчих – достатньому та задовільному рівнях ця динаміка була негативною, внаслідок зменшення кількості студентів, відповідно на 10,7% та 11,1%.

Статистичний аналіз результатів контрольного експерименту за методом χ^2 (критерієм згоди Пірсона) вказує на істотну значущість отриманих експериментальних даних та доцільність упровадження спроектованої моделі підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі на підставі поетапного формування дієвої мотивації громадянської активності майбутніх учителів у професійній підготовці за змістовим модулем «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій».

Результати контрольного експерименту вказали на істотну спільність у самооцінюванні студентами експериментальних, контрольних груп та експертів-викладачів щодо рівнів готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі та вказує на наступні перспективні напрями подальших наукових розвідок: підготовка студентів до формування в учнів ключових компетентностей за іншими змістовими лініями; особливості організації самостійної роботи студентів із формування громадянської зрілості учнівської молоді; організаційно-педагогічні умови змішаної підготовки майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдулина А. О. *Общепедагогическая подготовка учителя в системе педагогического образования: пособ. для студ. пед. спец. высш. учеб. завед.* Москва: Просвещение, 1990. 141 с.
2. Абульханова-Славская К. А. *Стратегия жизни.* Москва: Мысль, 1991. 196 с.
3. Амонашвили Ш. А. *Баллада о воспитании. Истинное воспитание Ребёнка – в воспитании самих себя.* URL: https://www.bachelor.kz/cms/uploads/files/Amonashvili_Sh_A__Ballada_o_vospitani.pdf.
4. Ананьев Б. Г. *Человек как предмет познания.* Санкт-Петербург: Питер, 2001. 288 с.
5. Андриенко Е. В. *Психолого-педагогические основы формирования профессиональной зрелости учителя: дис... докт. пед. наук.: 13.00.08.* Новосибирск, 2002. 410 с.
6. Андрощук І. В. *Методика виховної роботи: навчальний посібник.* Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. 320 с.
7. Андрощук І. В. *Підготовка майбутніх вчителів трудового навчання та технологій до педагогічної взаємодії у професійній діяльності: теорія і методика : монографія.* Хмельницький : ФОП Цюпак А.А., 2017. 455 с.
8. Андрощук І. *Форми підготовки майбутніх вчителів трудового навчання та технологій до педагогічної взаємодії у професійній діяльності. Обрії : науково-методичний журнал.* 2017. № 2 (45). С. 23–26.
9. Антипова В. М. *Компетентностный подход к организации дополнительного педагогического образования в университете. Педагогика.* 2006. №8. С.57–62.
10. Баловсяк Н. К. *Ключові компетенції у структурі моделі спеціаліста. Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Педагогіка та психологія.* Чернівці: Рута, 2004 . Вип. 210. С. 7–19.

11. Баранова С. В. Соціально-психологічна характеристика відповідальності особистості. *Психологічна культура особистості в умовах глобального світу*: монографія / За заг. ред. В. В. Третяченко. Луганськ: Світлиця, 2006. С. 49–96.
12. Барановская Л. А. Формирование ответственности у студентов в процессе учебной деятельности: автореф. дис... канд. пед. наук. Красноярск, 1996. 19 с.
13. Беспалько В. П. Критерии подготовки специалиста. *Вестник высшей школы*. 1988. № 1. С. 3–11.
14. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. Москва: Педагогика, 1989. 192 с.
15. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник. Київ: «Либідь», 2008. 848 с.
16. Бех І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання. *Початкова школа*. 1994. № 9–10. С. 4–8.
17. Бодалёв А. А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. Москва: Флинта, 1998. 168 с.
18. Бойко А. М. Упровадження педагогічної інноватики в практику виховання: монографія. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2011. 384 с.
19. Бойцун І. Є., Негодяєва С. А. Дитяча література: навч. посіб. Луганськ: Ноулідж, 2011. 252 с.
20. Болотина Т. В., Певцова Е. А., Миков П. В., Суслов А. Б. Права человека. 10 класс: учебник. Москва: Русское слово, 2007. 224 с.
21. Большая советская энциклопедия: электронный ресурс: URL: <http://bse.sci-lib.com/> (дата звернення: 05.11.2020).
22. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. Версия 2007 года. URL: <http://www.КМ.ru>.
23. Бондар С. П., Момот Л. Л., Головка Н. І. Перспективні педагогічні технології в шкільній освіті: навчальний посібник. Рівне: ВЛАДОС, 2003. 245 с.

24. Бондаренко Л. Г. Підготовка студентів-філологів до використання інфографіки на уроках української літератури. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Педагогічні науки*. 2018. Вип. 2, ч. 2. С. 76–82.
25. Бондаренко Ю. Загальна модель шкільного навчання української літератури. Рівне, 2017. 398 с.
26. Боришевський М. Й. Розвиток громадянської спрямованості особистості / М. Й. Боришевський, Т. М. Яблонська, В. В. Антоненко та ін. / За загальною редакцією М. Й. Боришевського. Київ: 2007. 186 с.
27. Боришевський М. Й. Розвиток саморегуляції поведінки школяра: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. Київ, 1992. 77 с.
28. Бороненко Т. А. Теоретическая модель методической системы подготовки учителя информатики: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.02. Санкт-Петербург: РГПУ, 1997. 335 с.
29. Борытко В. Слостёнин В., Колесникова И. Диагностическая деятельность педагога. Москва: Изд. Центр «Академия», 2006. 288 с.
30. Бражнич О. Г. Педагогічні умови диференційованого навчання учнів загальноосвітньої школи: дис... канд. пед. наук. Кривий Ріг, 2001. 238 с.
31. Браун С. Совершенствование души / Пер. с англ. Киев: Софія, 2004. 384 с.
32. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. 340 с.
33. Василенко О. М. Етапи розвитку соціальної відповідальності школярів у мікросередовищі. *Педагогіка та психологія*: збірник наукових праць. Вип. 55. Харків, 2016. С. 3–13.
34. Васильєв В. В. Структурно-функціональна модель педагогічного процесу формування професійного потенціалу державних службовців системи соціального захисту населення. *Наукові записки НаУКМА*. Т.84. 2008. С.6–10.
35. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.

36. Вербицька П. В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах: дис... докт. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2010. 40 с.

37. Вишнякова С. М. Профессиональное образование: словарь: ключевые понятия, термины, актуальная лексика. Москва: НМЦ СПО, 1999. 538 с.

38. Вовк О. І. Формування професійної компетентності майбутніх філологів. Вісник Черкаського університету. 2012. №15 (228). С. 20–24.

39. Волик І. А. Педагогічні технології формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі. *Актуальні проблеми технологічної, професійної освіти, культурології та дизайну*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 40-річчя факультету технологій та дизайну Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (9-10 жовтня 2018 року) / За ред. проф. В.П. Титаренко, А.Ю. Цини; Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка, каф. теорії та методики технологічної освіти. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2018. С. 103–108.

40. Волик І. А., Цина В.І. Структура та особливості формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Педагогічні науки*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. С. 10–14.

41. Волик І. А. Концептуальні засади формування громадянської відповідальності. *Дидактика*: часопис: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Педагогічна освіта в Україні: пошуки, стратегія, перспективи розвитку», 20-21 листопада 2018 року / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В.Г. Короленка. Полтава, 2019. № 19. С. 34–37.

42. Волик І. А., Цина В.І. Розвиток громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інформаційно-комунікаційних технологій. *Цифрова компетентність сучасного вчителя нової української школи*: зб. тез доповідей учасників всеукр.наук.-практ.семінару (Київ, 12 березня 2019 р.) /

За заг.ред., О. В. Овчарук. Київ: Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України, 2019. С. 18–19.

43. Волик І., Цина В. Концептуальні засади формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Інформаційні технології в культурі, мистецтві, освіті, науці, економіці та бізнесі*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. / М-во освіти і науки України; М-во культури України; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Ч.1. Київ: Видавничий центр КНУКіМ, 2019. Ч.2. С. 27–29.

44. Волик І. Проблеми формування громадянської відповідальності підростаючого покоління. Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава: Астроя, 2019. С. 222–224.

45. Волик І., Дорошенко Є., Цина В. Формування громадянської відповідальності учнівської молоді засобами сучасних інноваційних педагогічних технологій. *Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи*: тези доп. X міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 7-8 листопада 2019 р.). Хмельницький: ХНУ, 2019. С. 122–123.

46. Волик І., Дорошенко Є., Цина В. Інноваційні педагогічні технології формування громадянської відповідальності школярів основної школи. *Педагогічні науки*. Полтава, 2019. С. 32–36.

47. Волик І.А. Актуальні проблеми формування громадянської відповідальності молоді. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка*; редкол.: Ю. Д. Москаленко (голов. ред.) та ін. Полтава: Астроя, 2020. С. 185–186.

48. Волик І. А., Цина В.І., Захаров В. С., Цина А. Ю., Савченко А. Г. Педагогічні технології розвитку духовної зрілості майбутніх учителів. *Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору*: спеціальний тематичний випуск. № 2. Книга 2. Том II (87), 2020. С. 277–291.

49. Волик І. Психолого-педагогічні основи розвитку духовної зрілості майбутніх учителів. *Дидаascal: часопис: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Університетська освіта в Україні у контексті інтеграції до європейського освітнього простору»*, 17–18 листопада 2020 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 21. С. 178–179.

50. Волик І. Цина В. Змістова характеристика поняття формування громадянської відповідальності школяра *Дидаascal: часопис: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Трансформації вищої педагогічної освіти: світовий і український контекст»*, 16–17 лист. 2021 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 22. С. 257–261.

51. Волик І., Цина В. Психолого-педагогічні основи підготовки майбутніх учителів-філологів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Молодь і ринок. Щомісячний науково-педагогічний журнал*. Дрогобич, 2022. № 2 (200) лютий. С. 72–77.

52. Волик І., Цина В. Діагностика готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка*; редкол.: Т. М. Барболіна (голов. ред.) та ін. Полтава: Астроя, 2022. С. 144–145.

53. Волик І. А. Дослідно-експериментальна перевірка ефективності моделі поетапної підготовки май-бутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Витоки педагогічної майстерності*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка. 2022. Вип. 29. С. 70–76.

54. Ганжа О. В. Формування соціально-професійної зрілості майбутнього вчителя історії у навчально-виховному середовищі: дис... канд. пед. наук: 13.00.04. Кіровоград, 2011. 225 с.

55. Гильбух Ю. З. Тест-опросник личностной зрелости. Киев: Научно-практический центр «Психодиагностика и дифференцированное обучение», 1994. 23 с.
56. Голіна І. В., Кияшко Л. О. Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. № 771. Серія: Психологія. Вип. 38. 2007. С. 54–58.
57. Гончаренко С. Методологічні засади побудови педагогічної теорії. *Шлях освіти*. 2007. № 2. С. 2–10.
58. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям. Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с.
59. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Київ: КММ, 2019. 208 с.
60. Григоренко Т. Організаційно-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів-філологів в умовах освітньо-комунікативного середовища закладів вищої освіти. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. Вип. 4. 2020. С. 120–127.
61. Гудзовская А. А. Социально-психологическое исследование социальной зрелости: дис... канд. психол. наук: спец.: 19.00.05 «Социальная психология». Самара, 1998. 234 с.
62. Гусева Т. Н. Формирование гражданской зрелости учащейся молодёжи: автореф. дис... канд. филос. наук: 24.00.01. Москва, 1991. 20 с.
63. Данилюк С. С. Сутність компетентнісного підходу у формуванні професійної компетентності майбутніх філологів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2012. №3 (21). С. 410–417.
64. 25 видатних українських педагогів. Підручник / За ред. А. М. Бойко. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2016. 370 с.
65. Деденев О. Ю., Цина А. Ю. Методи формування громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*.

Bun. 12 (168) / Нац. ун-т «Черн. колегіум» ім. Т. Г. Шевченка; голов. ред. М. О. Носко. Чернігів: НУЧК, 2021. С. 101–105. (Серія: Педагогічні науки).

66. Державний стандарт базової середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898> (дата звернення: 15.12.2020).

67. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти / Постанова Кабінету міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL: <http://zakon2/rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF> (дата звернення: 10.12.2020).

68. Довідник користувача Європейської кредитно-трансферної системи (ЄКТС). Київ; Львів: НУ «Львівська політехніка», 2009. 64 с.

69. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятори психо-політичного повсякдення). Київ: Либідь, 2001. 334 с.

70. Дрозд О. В. Методика виховної роботи в ситуаціях шкільного життя: навч.-метод. посіб. Миколаїв: СПД Румянцева Г.В., 2021. 112 с.

71. Емельянова М. А. Становление профессиональной зрелости социального педагога в образовательном процессе вуза: дисс. ... д-ра пед. наук: 13.00.08. Оренбург, 2004. 378 с.

72. Живемо в демократії: плани уроків з питань Освіти для демократичного громадянства та Освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів / за ред. укр. версії Н. Г. Протасова; за ред. Р. Голлоб, Т. Хадделстон, П. Крапф. Київ: НАДУ, 2009. 212 с.

73. Житник Н. В. Шляхи формування у студентів позитивної мотивації до навчальної діяльності. *Науковий вісник Миколаївського державного університету*: збірник наукових праць. Вип. 20: Педагогічні науки. Том 1 / За заг. ред. В. Д. Будака, О. М. Пехоти. Миколаїв: МДУ, 2008. С. 182–190.

74. Завалевський Ю. І. Формування громадянської спрямованості старшокласників у виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів: дис... канд. пед. наук. Київ, 2003. 199 с.

75. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Науковий ред. С. Ю. Ніколаєва. Київ: Ленвіт, 2003. 273 с.

76. Закон України «Про вищу освіту». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 10.10.2021).

77. Закон України «Про освіту»: від 5 вересня 2017 року, № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2145-19> (дата звернення: 06.06.2019).

78. Зарубіжна література 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: https://imzo.gov.ua/osvita/zagalno-serednya-osvita-2/navchalni-prohramy-5-9-klassy-naskrizni-zmistovi-liniji/zarubizhna_literatura-naskrizni-zmistovi-liniji/ (дата звернення: 11.10.2020).

79. Зеер. Э. Ф. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход: учебное пособие. Москва: Московский психолого-социальный институт, 2005. 216 с.

80. Зязюн І. А. Процеси модернізації сучасної педагогічної освіти в Україні. *Професійна освіта: педагогіка і психологія: польсько-український журнал* / За ред. Т. Левовацького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. Ченстохова, Київ: АІД, 2006. VIII. С. 105–115.

81. Иконникова С. Н., В. Г. Лисовский. На пороге гражданской зрелости: об активной жизненной позиции молодого человека. Ленинград: Лениздат, 1982. 172 с.

82. Ильин Е. Мотивация и мотивы: учебное пособие. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 512 с.

83. Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі: практич. посіб. / [Тім Лорман, Джоан Деспелер, Девід Харні]; пер. з англ. Київ: СПД-ФО Парацин І. С., 2010. 296 с.

84. Інтерактивні технології: теорія та методика / Пометун О. І., Побірченко Н. С., Коберник Г. І., Комар О. А., Торчинська Т. А. Умань – Київ: [б. в.]. 2008. 95 с.
85. Калашник Л. С., Се Фей. Досвід формування громадянської компетентності майбутніх вчителів у ЗВО КНР. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Серія: Педагогічні науки. № 1 (157). 2019. С. 61–66.
86. Калинин В. К. Волевая регуляция деятельности: автореф. дис. ...д-ра психол. наук: 19.00.01. Тбилиси, 1989. 38 с.
87. Канке В. А. Этика ответственности. Теория морали будущего. Санкт-Петербург: Логос, 2003. 352 с.
88. Качак Т. Дитяча література в незалежній Україні: тенденції розвитку, яскраві постаті, знакові тексти. *Бібліотечка «Дивослова»*. 2015. № 4. 64 с.
89. Качак Т. Українська література для дітей та юнацтва: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2016. 352 с. (Серія «Альм-матер»).
90. Кільдеров Д. Е. Форми, методи та засоби інтегрованого навчання. *International Academy Journal. Web of Scholar*. 2(20), Vol. 4, February 2018. P. 39–45.
91. Кисла О. Ф., Коваль В. О. Підготовка майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності молодших школярів. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 24. Т. 1. 2020. С. 184–188.
92. Коберник О. М. Моніторинг якості виховання учнів у загальноосвітньому навчальному закладі. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Випуск 51, 2014. С. 165–173.
93. Коберник О., Сидоренко В. Концепція технологічної освіти учнів загальноосвітніх навчальних закладів України (проект). *Трудова підготовка в закладах освіти*. 2010. № 6. С. 3–11.
94. Кобзев М. С. Профессионально-педагогическая направленность в системе подготовки молодого специалиста. *Советская педагогика*. 1983. № 3. С. 90–93.

95. Коваленко Е. Э. Методика профессионального обучения: учебник для инженеров-педагогов, преподавателей спецдисциплин системы проф.-техн. и высш. образований. Харьков: Штрих, 2003. 480 с.

96. Ковальчук В. Ю. Вибір методів педагогічного стимулювання учіння студентів в умовах модульної організації навчання (на матеріалі викладання природничих дисциплін в педагогічних вузах): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1994. 21 с.

97. Когут І. В. Виховний та навчальний потенціал самостійної та позааудиторної роботи у вишах України. *Вісник психології і педагогіки* [Електронний ресурс]: збірник наук. праць / Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка. Випуск 9. Київ, 2012. URL: http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_9

98. Козырева Е. И. Педагогические условия повышения уровня педагогической культуры сельского учителя: автореф. дис... канд. пед. наук. Омск, 1999. 20 с.

99. Колесов Д. В. Целостность и целеполагание. Феномен «тупикового успеха». *Мир психологии*. 2004. № 4. С. 70–78.

100. Комісаров В. Громадянське суспільство: виднокола істини чи форма політичної маніпуляції. *Психологія і суспільство*. 2007. № 1. С. 81–85.

101. Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи: монографія / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. Я. Савченко; під заг. ред. О. В. Овчарук. Київ: «К.І.С.», 2004. 112 с.

102. Конвенція ООН про права дитини. Київ: ТМ Прінт Ікс Прес, 1999. 32 с.

103. Кондрашова Л. В., Лаврентьєва О. О., Зеленкова Н. І. Методика організації виховної роботи в сучасній школі: навчальний посібник. Кривий Ріг: КДПУ, 2008 187 с.

104. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. Київ: Преса України, 1997. 79 с.
105. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (проект). URL: <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302> (дата звернення 02.11.2020).
106. Концепція «Нова українська школа» / Упоряд. Л. Гриневич, О. Єлькін та ін.; заг. ред. М. Грищенко.). Київ, 2016. 35 с. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення 11.12.2019).
107. Корицька Г. Використання веб-квест технології у навчанні учнів української мови на засадах діяльнісного підходу. Інформаційні технології і засоби навчання. 2018. Т. 65. №3. С. 66–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2018_65_3_8
108. Коростіль Л.А. Самоосвіта особистості як соціальне та педагогічне явище. *Педагогічні науки : зб. наук. праць*. Суми: Видавництво СумДПУ, 2009. №1. С. 138–145.
109. Короткий словник психологічних термінів / уклад. Г. Г. Петренко та ін.; Академія пожежної безпеки України. Харків: [б.в.], 2003. 184 с.
110. Костів О., Сколоздра-Шепітко О. Методика викладання української мови: навчально-методичний посібник для студентів українського відділення філологічного факультету. Львів, 2018. 202 с.
111. Кочарян І. О. Типологічні та структурні особливості особистісного симптомокомплексу відповідальності: автореф. дис. канд. психол. наук: спец.: 19.00.01. Харків, 2010. 24 с.
112. Кочергин А. Н. Моделирование мышления. Москва: Наука, 1969. 96 с.
113. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ “Академія”, 2010.
114. Кузь В. Г. Нова освітня парадигма – нові освітні технології. *Педагогіка і психологія*. Вісник НАПН України. 2011. № 2 . С. 28–35.

115. Кульбабська О. В., Кардашук. О. В. Крок у професію. Методика викладання української мови: навч. посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. 256 с.
116. Курач М. С. Теоретичні і методичні засади навчання художнього проектування майбутніх учителів технологій: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02. Київ, 2016. 468 с.
117. Курок В. П. Теоретичні засади відбору змісту навчання майбутніх учителів технологій. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи*: зб. наукових праць. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 52. С. 147–152.
118. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике. Таллин: Валгус, 1980. 330 с.
119. Левківський М. В. Історія педагогіки: навч.-метод. посіб. Київ: «Центр учбової літератури», 2016. 380 с.
120. Левина М. М. Технологии профессионального педагогического образования: учеб. пособие. Москва: Изд. центр «Академия», 2001. 272 с.
121. Левченко Т. І. Розвиток освіти та особистості в різних педагогічних системах: монографія. Вінниця: „Нова Книга”, 2002. 512с.
122. Леонова Н. С. Інтерактивні технології навчання як засіб реалізації творчих здібностей учнів. *Педагогічна майстерня*. 2013. № 4(28). С. 2–7.
123. Локшина О.І. Контроль та оцінка успішності учнів у школах Західної Європи. Київ: КМІУВ ім. Б. Грінченка, 2002. 52 с.
124. Любашенко О. В. Методи стимулювання навчально-пізнавальної діяльності студентів університетів (на матеріалі вивчення гуманітарних дисциплін): автореф. дис. ... канд. пед. наук: Київ, 1997. 33 с.
125. Магдич Т.П. Підготовка вчителів-словесників до формування громадянської компетентності учнів ліцею. *Формування базових компетентностей у закладах вищої освіти*: матеріали науково-практичної конференції, 26-27 лютого 2020 року, м. Житомир, 2020. С. 45–48.

126. Макаренко А. С. Воспитание гражданина. / Сост. Р. М. Баскина, М. Д. Виноградова. Москва: Просвещение, 1988. 304 с.
127. Макаренко А. С. Книга для батьків. Київ: Рад. школа, 1980. 327 с.
128. Макаренко А. С. Методика виховної роботи. Київ: Рад. школа, 1990. 336 с.
129. Малафійк І. В. Дидактика: навчальний посібник Київ: Кондор, 2009. 406 с.
130. Мамон О.В. Використання AR-технологій в освітньому процесі. Право і суспільство: актуальні питання і перспективи розвитку: матер. V Міжн. наук.-практ. конф. (Полтава, 10 грудня 2020 року). Полтава : ФОП Смірнов А. Л., 2020. С. 217–219.
131. Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація: навчальний посібник для університетів. Київ: Академія, 2012. 285 с.
132. Марцинюк М. Особливості управління навчально-виховним процесом у закладах II рівня акредитації. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні основи фізичного виховання і спорту*. 2003. №17. С. 57–63.
133. Маслоу А. Мотивация и личность. *Психология личности* / под ред. Д. Я. Райгородского. Хрестоматия. Самара : БАХРАХ-М, 1999. Т. I. С. 319–416.
134. Матіос Н. В. Підготовка майбутнього вчителя початкових класів до громадянського виховання: кваліфікаційна робота. Чернівці: [б.в.], 2021. 108 с.
135. Мелецинек А. Инженерная педагогика. Практика передачи технических знаний. Москва: МАДИ (ТУ), 1998. 185 с.
136. Мелешко В. Літературна Полтавщина: від давнини і до сьогодні *Обласні організації Національної спілки письменників України*. Київ, 2006. С. 183–196.
137. Методика навчання української мови в ДВНЗ та середніх освітніх закладах. Кредитно-модульний курс: навч.-метод. посіб. / Потапенко О. І.,

Потапенко Г. І., Кожуховська Л. П. та ін.; за заг. ред. О. І. Потапенка. Київ: Міленіум, 2006. 332 с.

138. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман та ін.; за ред. М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2005. 400 с.

139. Методика самооцінки й рівня домагань Дембо-Рубінштейн. URL: <https://vcf.vn.ua/metodika-samoocinki-j-rivnya-domagan-dembo-rubinshtejn/> (дата звернення 13.08.2021).

140. Мироненко Т. П. Формування громадянської зрілості у майбутніх учителів: автореф. дис. канд. пед. наук: спец.: 13.00.04. Одеса, 2001. 20 с.

141. Митяева А. М. Содержание многоуровневого высшего образования в условиях реализации компетентностной модели. Педагогика. 2008. № 8. С. 57–65.

142. Мишишин І. Національна ідея та реформування освіти в Україні. *Вісник Львівського університету*. 2008. Т. 23. С. 3–9.

143. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: навч. посіб. 4-те вид., допов. Київ: Кондор, 2007. 656 с.

144. Мокляк В. М. Академічна свобода студентів як запорука якісної підготовки випускника-професіонала. *Сучасні тенденції розвитку дизайну та декоративно-прикладної творчості у процесі реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді в рамках обласного молодіжного проекту “Полтавщина-Великодня”*: матеріали конференції 28 квітня, 2 травня 2016 р. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2016. С. 73–78.

145. Мокляк В. М. Виховний потенціал студентського самоврядування в університетах України (XIX – початок XX століття). *Ресурсно-орієнтоване навчання в «3D»: доступність, діалог, динаміка*: матер. конф. Полтава: ПУЕТ, 2021. С. 143–146.

146. Мороз О. Г. Педагогіка і психологія вищої школи: підручник. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. 267 с.

147. Мотивація професійної діяльності (методика К. Замфір в модифікації А. Реана). URL: http://ni.biz.ua/17/17_12/17_128905_motivatsiya-professionalnoy-deyatelnosti-metodika-k-zamfir-v-modifikatsii-a-reana.html (дата звернення 15.08.2021).

148. Мруга М. Р. Структурно-функціональна модель професійної компетентності майбутнього лікаря як основа діагностування його фахових якостей: автореф. дис. ...канд. пед. н.: 13.00.04. Київ, 2007. 20 с.

149. Муздыбаев К. Психология ответственности / Под ред. В. Семенова. Ленинград: Наука, 1983. 240 с.

150. Муравьев Е. М., В. Д. Симоненко. Общие основы методики преподавания технологии. Брянск: ИЦ БГПУ, 2000. 235 с.

151. Мюнклер Х. Гражданская компетентность. URL: [http://www.academy, go.ru/Site/GrObsh/Publications/Munkler1.shtml](http://www.academy.go.ru/Site/GrObsh/Publications/Munkler1.shtml) (дата звернення 98.06.2021).

152. Набатова Л. В., Гайнєєв Э. Р. Творческо-конструкторская деятельность студентов как средство формирования критического мышления. *Среднее профессиональное образование*. 2009. №8. С. 22–24.

153. Навчаємо демократії: базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для вчителів / пер. з англ. та адапт. Л. І. Парашенко ; за ред. Р. Голлоб, П. Крапф, О. Олафсдоттір, В. Вайдінгер. Київ: Основа, 2018. 164 с.

154. Навчання демократії: збірник практичних занять з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини / пер. з англ. Н. Г. Протасова ; за ред. Р. Голлоб, П. Крапф. Київ: Основа, 2016. 100 с.

155. Нагорна Н. О. Формування проєктно-технологічної компетентності майбутніх учителів трудового навчання у процесі вивчення основ проєктування і моделювання: дис... канд. пед. наук. Полтава, 2021. 290 с.

156. Наукові основи методики літератури: навч.-метод. посібник / За ред. проф. Н. Й. Волошиної. Київ: Ленвіт, 2002. 344 с.

157. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. *Педагогічна газета*, 2001. № 7 (85).
158. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. URL: <http://osvita.ua/legislation/other/36322/> (дата звернення 12.02.2020).
159. Непорадна І. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів через призму демократичного громадянства. *Вища школа*. 2019. № 5 (188). С. 70–74.
160. Ніколенко О.М. Література у вимірі часу: монографія. Київ: Грамота, 2017.
161. Нова українська школа / Інститут модернізації змісту освіти. URL: <https://imzo.gov.ua/osvita/zagalno-serednya-osvita-2/nova-ukrajinska-shkola/> (дата звернення 04.04.2020).
162. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. 2016. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola_compressed.pdf (дата звернення 08.07.2021).
163. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах / Укл.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Т. 3. Київ: «Аконіт», 2003. 862 с.
164. Новиков Д. А. Теория управления организационными системами. 2-е изд. Москва: Физматлит, 2007. 112 с.
165. Огренич Н. М. Педагогічні умови формування соціальної відповідальності учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт. Миколаїв: ОППО, 2005. 144 с.
166. Ожегов С. И. Словарь русского языка. Москва: Советская энциклопедия, 1973. 847 с.
167. Оксфордский толковый словарь по психологии / под ред. А. Ребера: в 2-х тт: Т.1. / Пер. с англ. Чеботарёва Е.Ю. Москва: Вече АСТ, 2003. 592 с. URL: <https://www.psyoffice.ru/6-487-formirovanie.htm> (дата звернення 13.11.2020).

168. Олпорт Г. Становление личности: избранные труды. Москва: Смысл, 2002. 461 с.
169. Організація самостійної роботи студентів в умовах інтенсифікації навчання: навчальний посібник / А. М. Алексюк, А. А. Аюрзанайн, П. І. Підкасистий, В. А. Козаков та ін. Київ: ІСДО, 1993. 336 с.
170. Освіта для демократичного громадянства: посіб. для підготов. вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини / пер. з англ. та адапт. Л. М. Ващенко; за ред. Е. Хаддлестона. Київ: НАДУ, 2009. 92 с.
171. Освітні технології / За заг. ред. О. М. Пехоти. Київ: А.С.К., 2001. 256 с.
172. Основы вузовской педагогики / Под ред. Н. В. Кузьминой. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1972. 311 с.
173. Особистісно орієнтовані технології навчання і виховання у вищих навчальних закладах: колективна монографія / В. Андрущенко, Н. Дівинська, Б. Корольов та ін.; за заг ред. В. Андрущенка, В. Лугового]. Київ: Педагогічна думка, 2008. 256 с.
174. Остапенко Н. М., Симоненко Т. В., Руденко В. М. Технологія сучасного уроку рідної мови: навчальний посібник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2012. 246 с.
175. Павлик Н. Сутність і методи духовно-моральної самоактуалізації майбутнього педагога: метод. рек. Київ: Логос, 2013. 48 с.
176. Павлова І. Українська православна проповідь: семантико-функційні потенції слова. *Співвідношення семантики і структури в системі мовних одиниць* : колективна монографія / за ред. М. І. Степаненка. Полтава, 2018. С. 206–247.
177. Пантюк Т. Громадянська освіта та виховання як необхідні складові загальної культури особистості. *Молодь і ринок*. 2007. № 8. С. 65–68.

178. Пасічник Є. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах: навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти. Київ: Ленвіт, 2000. 384 с.
179. Педагогіка вищої школи: навчальний посібник / Авт. кол-в: Курлянд З. Н., Хмелюк Р. І., Яворська Г. Х. та ін. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2005. 399 с.
180. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: учебник / Под ред. С. А. Смирнова. Москва: Академия, 2007. 512 с.
181. Педагогіка: підручник / За ред. І.Ф. Прокопенка. Харків: «Фоліо». 2015. 572 с.
182. Педагогическое наследие / Я. А. Коменский, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци; сост. В. М. Кларин, А. Н. Джурицкий. Москва: Педагогика, 1989. 416 с.
183. Педагогічна майстерність: підручник / За ред. І. А. Зязюна. Київ: СПД Богданова А. М., 2008. 376 с.
184. Петренко Л. М. Актуальні питання української національної системи виховання у науково-педагогічній спадщині Г. Ващенко. Збірник наукових праць «Педагогічні науки». Херсон: ХДУ, 2019. Вип. LXXXVI. С. 54–59.
185. Петренко Л. М. Григорій Ващенко: духовно-моральне виховання та освіта молоді: монографія. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. 410 с.
186. Петровський А. В., Ярошевський М. Г. Психология. Москва: Академия, 2002. 512 с.
187. Пехота О. М. Индивидуализация профессионально-педагогической подготовки учителя: монография / Под общ. ред. И. А. Зязюна. Киев: Высшая школа, 1997. С. 43–59.
188. Підласий П. І. Продуктивний педагог. Настільна книга вчителя. Харків: Вид. група «Основа», 2010. 360 с.

189. Пиаже Ж. Речь и мышление ребёнка. Москва: Педагогика-Пресс, 1994. 526 с.
190. Пискарева И. Е. Формирование готовности студентов педагогического вуза к инновационной деятельности: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Кострома, 1999. 150 с.
191. Пискунов А. И. Профессионально-педагогическая подготовка будущего учителя. *Советская педагогика*. 1985. № 12. С. 42–47.
192. Платонов К. К. Структура и развитие личности / Отв. ред. проф. А. Д. Глоточкин. Москва: «Наука», 1986. 256 с.
193. Плахотный А. Ф. Проблема социальной ответственности (Социологический аспект проблемы). Харьков: Изд-во при Харьковском университете ИО «Высшая школа», 1981. 256 с.
194. Плекач К. А. Діагностика вихованості громадянської відповідальності учнів ліцеїв. URL: <https://uchika.in.ua/pekach-katerina-afanasiyivna-vihovannya-gromadyansekojyi-vidpov.html?page=5> (дата звернення: 13.08.2021).
195. Пляка Л. В., Огарь С. В. Психодіагностичний комплекс з вивчення особистості студента: практичний посібник. Харків: НФаУ, 2016. 124 с.
196. Подлесная Ю. Е. Гражданская компетентность в современном обществе: политологические аспекты формирования и развития: автореф. ... дис. канд. полит. наук. Москва, 2006. 20 с.
197. Подоляк Л. Г., Юрченко В. І. Психологія вищої школи: навч. посіб. для магістрантів і аспірантів. Київ: ТОВ „Філ-студія”, 2006. 320с.
198. Про затвердження Концепції розвитку педагогічної освіти. Наказ МОН України № 776 від 16 липня 2018 року. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-koncepciyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti> (дата звернення: 07.10.2020).
199. Про методичні рекомендації щодо запровадження Європейської кредитно-трансферної системи та її ключових документів у вищих навчальних

зкладах / Лист МОН № 1/9-119 від 26.02.10 року. URL: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/6810/ (дата звернення: 20.03.2022).

200. Про національну доктрину розвитку освіти. Указ президента України № 347/2002 від 17 квітня 2002 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> (дата звернення: 18.03.2019).

201. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження Кабінету міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80> (дата звернення: 07.12.2020).

202. Професійний стандарт за професією «Вчитель закладу загальної середньої освіти», затв. Наказом № 3736 Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 23.12.2020 року. URL: https://rada.info/upload/users_files/41868892/77dd4226add8e617afd9889da11634d8.pdf (дата звернення: 06.09.2021)

203. Прядеин В. П. Комплексное исследование ответственности как системного качества личности: автореф. дис... д-ра. псих. наук. Новосибирск, 1999. 41 с.

204. Психология и педагогика: учебное пособие / Под ред. К. А. Альбухановой, Н. Васиной, Л. Лаптевой, В. Сластенина. Москва: Изд-во «Совершенство», 1998. 320 с.

205. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / [Н. О. Гончарова, В. А. Лаврінченко, Н. О. Чайкіна та ін.] ; за ред. К. В. Седих. Полтава: Астрія, 2018. 342 с.

206. Психология. Словарь / Под общей редакцией А. Петровского. Москва: Политиздат, 1990. 494 с.

207. Пушкар Т. М. Моделювання як теоретичний метод розробки педагогічної технології підготовки вчителів філологічного профілю. Підходи А. С. Макаренка до використання педагогічного моделювання. *Витоки*

педагогічної майстерності. Серія : Педагогічні науки. 2013. Вип. 11. С. 273–278. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpm_2013_11_62

208. Рагозін М. П. Демократія від А до Я: словник-довідник. Донецьк: Донбас, 2002. 203 с.

209. Реан А. А. Психология и педагогика. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 432 с.

210. Реан А. А. Психология личности. Санкт-Петербург: Питер, 2016. 288 с.

211. Робоча програма навчальної дисципліни «Педагогіка» підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти з освітньої програми «Середня освіта (Географія)» за спеціальністю 014 Середня освіта 014.07 Середня освіта (Географія). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2021. 27 с.

212. Рубінштейн С. Л. Человек и мир. *Проблемы общей психологии*. Москва: Педагогика, 1973. С. 255–385.

213. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник. Київ: АртЕк, 2001. 392 с.

214. Савчин М. В. Вікова психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2006. 360 с. URL: <http://studentam.net.ua/content/category>

215. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки. Київ: Україна-Віта. 1996. 130 с.

216. Селевко Г. К. Технологический подход в образовании. *Школьные технологии*. 2004. № 4. С. 22–34.

217. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. Москва: НИИ школьных технологий, 2006. Т. 1. 816 с. (Серия «Энциклопедия образовательных технологий»).

218. Семенов О. Українська лінгводидактика: навч. посіб. Суми: Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2018. 224 с.

219. Семиченко В. А. Концепция целостности и её реализация в профессиональной подготовке будущих учителей: дис. ...докт. психол. наук: 19.00.07. КГПИ им. М. П. Драгоманова. Киев, 1992. 432 с.
220. Семиченко В. А. Пріоритети професійної підготовки: діяльнісний чи особистісний підхід? *Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи*. Київ: ВІПОЛ, 2000. С. 176–203.
221. Сербенська О. Голос і звуки рідної мови. Львів, 2020. 280 с.
222. Сидоренко В. К. Актуальні проблеми підготовки вчителів трудового навчання в світлі реформування освіти в Україні. *Трудова підготовка в закладах освіти*. 2004. № 2. С. 41–44.
223. Сікора Я. Б. Структурно-функціональна модель формування професійної компетентності майбутнього вчителя інформатики. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2009. Вип. 47. С. 171–175.
224. Сисоєва С. О. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті. Київ: ВІПОЛ, 2001. 502 с.
225. Ситченко А. Методика навчання української літератури в загальноосвітніх закладах: навч. посіб. для студентів-філологів. Київ: Ленвіт, 2011.
226. Словник української мови: електронний ресурс. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 10.12.2020).
227. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості: автореф. дис. ...докт. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2005. 32 с.
228. Спірін О. М. Мета та завдання фахової підготовки вчителя інформатики за кредитно-модульною системою/ URL : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/ITZN/em3/content/07somsmsc.htm> (дата звернення: 06.10.2019).
229. Степаненко М. І. Політичне сьогодення української мови: монографія. Харків: Видавець Іванченко І. С., 2017. 616 с.

230. Стешенко В. В. Визначення системи інтегрованих курсів фахової підготовки майбутнього вчителя трудового навчання. *Трудова підготовка в закладах освіти*. 2005. № 4. С. 52–55.
231. Столяренко О. Б. Психологія особистості: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
232. Стратегія розвитку громадянської освіти на період до 2030 року (проект). URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-strategiyi-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-na-period-do-2030-roku-ta-plan-zahodiv-shodo-yiyi-realizaciyi> (дата звернення: 07.11.2020).
233. Суворова Н. Т., Королькова Е. С. Гражданское образование: новая концепция и новый учебник. *Преподавание истории и обществознания*. 2002. № 4. С. 27–32.
234. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 1. 654 с.
235. Сущенко А. В. Гуманізація педагогічної діяльності вчителя: наук.-метод. посіб. Запоріжжя: Прем'єр, 2003. 222 с.
236. Танько Т. П. Теорія та практика музично-педагогічної підготовки майбутніх вихователів дошкільних закладів у педагогічних університетах: дис. ...докт. пед. наук: 13.00.04. Харків: ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 2004. 503 с.
237. Тард Г. *Юридична енциклопедія: у 6 т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшущенко та ін.* Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6. С. 20.
238. Теорія і методика навчання технологій: навчальний посібник / І. В. Андрощук, О. М. Коберник, А. Цина та ін. / за заг. ред. О. М. Коберника. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2015. 474 с.
239. Титаренко О. О. Основи наукових досліджень. Полтава: ТОВ «Сімон», 2019. 348 с.
240. Токмань Г. Методика навчання української літератури в середній школі: підручник. Київ: Академія, 2013.

241. Толковый словарь русского языка Ефремовой: электронный ресурс. URL: <https://www.efremova.info/> (дата звернення: 09.12.2020).

242. Толковый словарь Ушакова: электронный ресурс. URL: <https://ushakovdictionary.ru/> (дата звернення: 15.08.2020).

243. Толмачова І. Г. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів засобами медіа. *Соціально-педагогічні засади формування громадянської відповідальності у студентів*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 11-12 квітня 2019 р.). Київ: Київський електромеханічний коледж, 2019. С. 41–44.

244. Українська література 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://imzo.gov.ua/osvita/zagalno-serednya-osvita-2/navchalni-prohramy-5-9-klassy-naskrizni-zmistovi-liniji/ukrainska-literatura-naskrizni-zmistovi-liniji/> (дата звернення: 07.11.2021).

245. Українська мова 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://imzo.gov.ua/osvita/zagalno-serednya-osvita-2/navchalni-prohramy-5-9-klassy-naskrizni-zmistovi-liniji/ukrajinska-mova/> (дата звернення: 04.10.2020).

246. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. Київ: Знання 2007. 494 с.

247. Ушинский К.Д. Собрание сочинений: в 11 т. Москва–Ленінград: АПН СССР, 1948-1952. Т. 2: Педагогические статьи. 1857-1861 гг. 1948. 655 с.

248. Фазан В. Формування духовності і моралі молоді в педагогічній спадщині Г. Ващенко. *Диаскал: часопис кафедри педагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка*. Полтава, 2015. № 15. С. 42–44.

249. Фазан В., Терещук О. Формування морально-духовних цінностей в системі сучасного виховання на прикладі пастирського служіння. *Педагогічні науки: науковий журнал*. Вип. 75–76. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2020. С. 15–20.

250. Фаріон І. Мова – краса і сила: суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст. Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. 211 с.
251. Философский энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. Москва: Наука, 2003. 564 с.
252. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. Київ: Українська радянська енциклопедія. 1986. 798 с.
253. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів. Черкаси: Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради, 2014. 44 с.
254. Фромм Э. Душа человека: сб-к. / Общ. ред. П. С. Гуревича. Москва: Республика, 1992. 429 с.
255. Фромм Э. Психоанализ и этика. Москва: Республика, 1990. 430 с.
256. Фромм Э. Человеческая ситуация / Пер. с англ. под ред. Д. А. Леонтьева. Москва: Смысл, 1994. 238 с.
257. Фунтікова О. О. Сучасний погляд на використання методу проектів в організації самостійної роботи студентів поза аудиторією у вищій школі. *Педагогіка, психологія та медикобіологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2003. № 11. С. 17–24.
258. Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 65–91.
259. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 607с.
260. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень: навчальний посібник. Київ: Слово, 2003. 240 с.
261. Цина А. Ю. Інформаційно-комунікативні технології підвищення рівня мотивації особистості у професійній підготовці майбутніх учителів технологій. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*: збірник наукових праць. Луганськ: Вид-во ЛНУ імені Тараса

Шевченка, № 22 (209), листопад, 2010. Частина III. С. 338–347. (Серія педагогічні науки).

262. Цына В. И. Диагностика уровней личностно-профессиональной зрелости будущих педагогов. *Современный научный вестник: серия «Педагогические науки»*. № 42 (238). 2014. С. 65–72.

263. Цина В. І. Теорія і методика особистісно-професійного розвитку майбутнього вчителя: дис... д-ра пед. наук: 13.00.04. Полтавський національний. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2016. 558 с.

264. Цина В. І. Формування громадянської зрілості старшокласників засобами інноваційних педагогічних технологій. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка. 2017. № 70. С. 12–19.

265. Чорна К. Громадянське виховання – загальна потреба України. *Освіта України*. 2000. № 51. С. 3–5.

266. Шахрай В. М. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум*. 2008. 2(25). С. 123–134.

267. Шевців З. М. Основи інклюзивної педагогіки: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 248 с.

268. Шевчук Л. Критерії визначення рівнів професійної компетентності викладачів професійної школи. *Педагог професійної школи: зб. наук. пр.*; редкол.: Н. Г. Ничкало (голова) та ін. Київ: Наук. світ, 2002. Вип. VI. С. 40–44.

269. Шипович М. В. Структурно-функціональна модель формування готовності майбутніх учителів початкових класів до самоосвітньої діяльності URL: mp2.umo.edu.ua/wpcontent/uploads/2012/04/Шипович.pdf (дата звернення: 13.08.2021).

270. Шуляр В. Сучасний урок української літератури: теорія, методика, технологія: монографія. Миколаїв, 2016. 876 с.

271. Щербак І. В. Виховуємо майбутнього громадянина: навчально-методичний посібник. Миколаїв: Видавець Ганна Гінкул, 2005. 72 с.

272. Энциклопедия профессионального образования: в 3 т. / Под. ред. С. Я. Батышева. Москва: АПО, 1999.

273. Эриксон Э. Детство и общество. Санкт-Петербург: «Ювенита», 1996. 590 с.
274. Юнг К. Г. Аналитическая психология. Москва: Рефа, 1995. 309 с.
275. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени. Москва: Прогресс, 1993. 310 с.
276. Юрійчук Н. Д. Формування комунікативної компетентності майбутнього вчителя-філолога. URL: <https://visnyk.chnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/Yuriichuk-N.pdf> (дата звернення: 13.09.2020).
277. Ягупов В. В. Педагогіка: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2002. 560 с.
278. Ялалов Ф. Г. Деятельностно-компетентностный поход к практикоориентированному образованию. *Интернет-журнал «Эйдос»*. 2007. 15 января. URL: <http://eidos.ru/404.htm> (дата звернення: 10.11.2021).
279. Ящук С. М. Теоретико-методичні засади професійної підготовки магістрів технологічної освіти у вищих педагогічних навчальних закладах: дис... д-ра пед. наук: 13.00.04; 13.00.02. Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2016. 521 с.
280. Aktiver votre rtssource numer ique: електронний ресурс. URL: <http://grand-robert.lerobert.com/> (дата звернення: 08.10.2021).
281. Bandura A. Social Learning and Personality Development. New-York, 1964. 286 p.
282. Bloom B. S. Taxonomy of Educational Objectives. New York, 1971. P. 11–29.
283. Kohlberg L. Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach». *Moral Development and Behavior: Theory, Research and Social Issues*. Holt. New-York: Rinehart and Winston, 1976 P. 31–53.
284. Living Democracy. Навчання демократії (Vol. VI). URL: <https://www.livingdemocracy.com.ua/textbooks/volume-6/> (дата звернення: 10.03.2021).

285. Oxford English Dictionary: электронный ресурс. URL: <http://www.oed.com/> (дата звернення: 12.06.2020).
286. Rogers C. R. On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy. Boston: Houghton Mifflin, 1961. 328 p.
287. Silber K. H. Some implications of the history of educational technology were all in this together. *Educational Media Yearbook*. Littleton: Colorado Libraries Unlimited, 1981. P. 21.
288. Volyk I. A., Tsina V. I. Innovative Pedagogical Technologies for Forming Civic Responsibility for 7-8 Grade Students. *Emergence of public development: financial and legal aspects*: monograph /Yu. Pasichnyk and etc.: ed. by Doctor of Economic Sciences, Prof. Pasichnyk Yu.: Collective monograph. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2019. P. 705–714.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник для діагностування рівнів сформованості складників громадянської відповідальності здобувачів освіти

№ п/п	Питання	1 бал -не погоджую-ся зовсім	2 бали – важко визначити	3бали – погоджу-юся част-ково	4бали- цілком погод-жуюся
1	Я маю міцну приналежність до певної спільноти				
2	Я часто обговорюю і думаю про те, як впливають політичні, соціальні, місцеві чи національ-ні проблеми на спільноту				
3	Я беру участь у політичних або соціальних заходах, щоб поліп-шити спільноту				
4	Я відповідаю за допомогу у вдосконаленні спільноти				
5	Маю прагнення брати участь у житті громади, навіть якщо це важка і складна робота				
6	Я усвідомлюю важливі потреби в спільноті				
7	Я відчуваю особисте зобов'я-зання певним чином здійснюва-ти особистий внесок у життя спільноти				
8	Я знаю, що можна зробити для задоволення важливих потреб громади				
9	Надання послуг громаді - це те, за що я віддаю перевагу тим, хто це робить				
10	У мене дуже багато особистих контактів з людьми в громаді				
11	Закликати інших людей є те, за що я особисто несу відповідальність				
12	Я відчуваю, що маю силу змі-нювати спільноту				
13	Я часто намагаюся вирішувати справи, які стосуються політич-них, соціальних, місцевих або національних проблем в гро-маді				
14	Мені легко позбавитися мого власного інтересу на користь просупільного блага				

15	Я беру участь у заходах, які допомагають поліпшити спільноту, навіть якщо я новачок				
16	Я намагаюся заохотити інших брати участь у житті спільноти				
17	Участь у політичних чи соціальних питаннях є гарним способом поліпшення спільноти				
18	Я вірю, що я можу змінити спільноту				
19	Я вважаю, що можу мати достатній вплив на рішення громади				
20	Я планую активно займатися питаннями, які позитивно впливають на спільноту				
21	Стурбованість державними та місцевими проблемами є важливою відповідальністю для всіх				
22	В активному залученні до громадських питань полягає відповідальність кожного, у тому числі й моя				
23	Я намагаюся знайти час або спосіб здійснити позитивні зміни в спільноті				
24	Я розумію, як соціальна політика чи проблеми спільноти впливають на членів громади				
25	Я усвідомлюю цінності громади, які кожен із нас повинен зберегти у собі та передати іншим				

Додаток Б

Методика «Мотивація до навчання формуванню в учнів громадянської відповідальності» (адаптована методика Е. Ильин (2000) «Мотивація навчання у ВНЗ»)

Інструкція. Перед вами ряд тверджень. Вам потрібно відповісти «так», якщо твердження відповідає вам і вашій поведінці, і «ні», – якщо не відповідає.

Текст опитувальника

№	Твердження	Так	Ні
1.	Найкраща атмосфера на заняттях – це атмосфера вільних висловлювань.		
2.	Зазвичай я працюю з великим напруженням.		
3.	У мене рідко бувають головні болі через пережиті хвилювання і неприємності.		
4.	Я самостійно вивчаю методику формування в учнів громадянської відповідальності, яке, на мою думку, необхідні для моєї майбутньої професії.		
5.	Яку з притаманних рис ви більше всього цінуєте для прояву громадянської відповідальності? Напишіть відповідь поруч.		
6.	Я вважаю, що життя потрібно присвятити обраній професії.		
7.	Я відчуваю задоволення від розв'язування на заняттях важких завдань із формування в учнів громадянської відповідальності.		
8.	Я не бачу сенсу в більшості робіт, які ми виконуємо у на заняттях.		
9.	Діяльність із громадянського виховання учнів приносить мені велике задоволення		
10.	Я середній студент, ніколи не буду хорошим, і тому не бачу сенсу прикладати зусилля, щоб стати кращим.		
11.	Я вважаю, що сучасному вчителю не обов'язково володіти методами формування в учнів громадянської відповідальності.		
12.	Я впевнений у правильності вибору своєї професії.		
13.	Від яких притаманних вам якостей вам заважають у діяльності із формування в учнів громадянської відповідальності? Відповідь напишіть поруч.		
14.	При можливості я використовую на іспиті шпаргалки, конспекти і т.д.		
15.	У мене дуже неспокійний сон.		
16.	Я вважаю, що для повного оволодіння професією, всі дисципліни потрібно вивчати однаково добре.		

17.	При можливості я би не займався діяльністю із підготовки до формування в учнів громадянської відповідальності.		
18.	Зазвичай, я спочатку беруся за легкі завдання з підготовки до громадянського виховання учнів, а складні залишаю на кінець.		
19.	При виборі знавчальних завдань для мене важко зупинитися на одному з них.		
20.	Я можу спокійно спати після будь-яких неприємностей.		
21.	Я впевнений, що моя професія дасть мені моральне задоволення і матеріальний достаток в житті.		
22.	Я вважаю, що мої друзі здатні вчитися краще, ніж я.		
23.	Для мене дуже важливо мати диплом з вищою освітою.		
24.	З деяких практичних міркувань володіння методикою формування в учнів громадянської відповідальності є необхідним для мене.		
25.	У мене досить сили волі, щоб вивчати методику громадянського виховання без нагадувань з боку адміністрації.		
26.	Діяльність із навчання формуванню в учнів громадянської відповідальності для мене майже завжди пов'язане з величезною напругою.		
27.	Іспити потрібно здавати, витрачаючи при цьому мінімум зусиль.		
28.	Є багато інших видів діяльності, які би я міг вчитися з таким же інтересом.		
29.	Яка з притаманних вам якостей найбільше заважає вчитися? Відповідь напишіть поруч.		
30.	Я захоплююся діяльністю з громадянського виховання, пов'язаною з моєю майбутньою педагогічною професією.		
31.	Хвилювання через завдання з громадянського виховання учнів, які не виконані вчасно, це навіть заважає мені спати.		
32.	Висока заробітна плата після завершення навчання для мене не головне.		
33.	Мені треба бути в дуже хорошому настрої, аби підтримати спільне рішення з формування в учнів громадянської відповідальності в групі з іншими студентами.		
34.	Я повинен був поступити до вузу, щоб зайняти відповідний соціальний статус, і не йти в армію.		
35.	Я вивчаю матеріал з формування в учнів громадянської відповідальності для того, щоб стати професіоналом, а не для іспиту.		

36.	Мої батьки хороші спеціалісти, і я хочу бути схожим на них.		
37.	Для просування по службі, мені необхідно мати вищу освіту.		
38.	Яка з ваших якостей допомагає вам вивчати методіку формування в учнів громадянської відповідальності? Відповідь напишіть поруч.		
39.	Мені дуже важко змусити себе вивчати ті дисципліни, які прямо не пов'язані з моєю спеціальністю.		
40.	Мене сильно турбують можливі невдачі.		
41.	Найкраще я вчуся після відповідного стимулювання, коли мене підхльостують.		
42.	Мій вибір занять із громадянської освіти учнів – остаточний.		
43.	Мої друзі мають високі рейтинги з навчання теорії виховання, і я не хочу від них відставати.		
44.	Щоби переконати групу студентів у прийнятті рішень із навчання учнів громадянської відповідальності, мені приходиться самому дуже наполегливо працювати.		
45.	В мене, переважно, хороший настрій.		
46.	Мене приваблює легкість, зручність майбутньої професії.		
47.	До вступу у вуз, я багато цікавився цією професією, багато читав про неї.		
48.	Діяльність із формування в учнів громадянської відповідальності є важливою і перспективною для вчителя.		
49.	Мої знання про цю професію були достатніми для впевненого вибору даного вузу.		

Обробка результатів. Ключ до опитувальника.

Шкала «інтереси» – за згоду з твердженням по п. 4 проставляється 3,6 бала; по п. 17 – 3,6 бала; по п. 26 – 2,4 бала; за незгоду з твердженням по п. 28-1,2 бала; по п. 42-1,8 бала. Максимум – 12,6 бала.

Шкала «потреби» – за згоду по п. 9 – 1 бал; по п. 31 – 2 бала, по п. 33 – 2 бала, по п. 43 – 3 бала; по п. 48 – 1 бал і по п. 49 1 бал.

Максимум – 10 балів.

Шкала «мотиви» – за незгоду по п. 11 – 3,5 бала; за згоду по п. 24 – 2,5 бала; по п. 35 – 1,5 бала; по п. 38-1,5 бала і по п. 44 – 1 бал. Максимум – 10 балів.

Шкала «ціннісні ставлення» – за згоду по п. 5 – 2,5 бала; по п. 13 – 2,5 бала; по п. 30 – 2,5 бала. Максимум – 7,5 балів.

Решта питань є нейтральними до цілі опитувальника і в опрацювання не включаються.

Висновки

Перевага мотивів за чотирма шкалами свідчить про адекватну вмотивованість громадянської активності студентів.

Додаток В

Методика самооцінювання майбутніми вчителями рівня власної готовності
до формування в учнів громадянської відповідальності
(за модифікованою Методикою самооцінки й рівня домагань Дембо-
Рубінштейн (електронний ресурс))

На аркуші паперу зображені вертикальні лінії-ознак готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності.
Назви ліній:

- визнання актуальності питання формування в учнів громадянської відповідальності для системи вітчизняної освіти;
- самооцінка рівня підготовленості до формування громадянської відповідальності учнів;
- самооцінка рівня обізнаний у питаннях формування в учнів громадянської відповідальності;
- зацікавленість питаннями формування в учнів громадянської відповідальності;
- самооцінювання розвитку здібностей, нахилів та розвинутості особистісних якостей, необхідних для формування в учнів громадянської відповідальності.

Параметри кожної шкали:

- висота – 100 міліметрів;
- 1 бал дорівнює 1 міліметру лінії;
- посередині кожної шкали стоїть крапка;
- на кінцях кожної шкали є горизонтальні рисочки (верхня межа – найвища оцінка з досліджуваного параметру, нижня межа – найнижча).

Випробуваному необхідно:

1. Горизонтальною рисою «←→» відзначити свій поточний рівень.
2. Кружечком «о» – місце, де б він хотів перебувати між цими двома ознаками (стан задоволеності).
3. Хрестиком «х» – то місце, де він може опинитися в разі реальної оцінки власних можливостей.

Аналіз результатів:

Довжина кожної шкали повинна строго дорівнювати 100 мм, тоді кожен зазначений хрестик і риска будуть мати кількісну характеристику (наприклад, 48 мм — 48 балів).

Методика Дембо-Рубінштейн дозволяє виявити не тільки рівень самооцінки, але і рівень особистісних домагань. Цей показник визначається при вимірюванні кількості балів від «о» до «х». Відповідно, рівень самооцінки на конкретній шкалою можна виміряти від «0» до «-».

Далі необхідно обчислити відстань від «х» до «-». Якщо спостерігається така ситуація, при якій рівень домагань нижче особистісної самооцінки, бали

Питання формування в учнів громадянської відповідальності є актуальними для системи вітчизняної освіти	Я вважаю себе достатньо підготовленим до формування громадянської відповідальності учнів	Я достатньо обізнаний у питаннях формування в учнів громадянської відповідальності	Мене цікавлять питання формування в учнів громадянської відповідальності	Я маю здібності та нахили та розвинуті особистісні якості, необхідні для формування в учнів громадянської відповідальності
Питання формування в учнів громадянської відповідальності не є актуальними для системи вітчизняної освіти	Я не вважаю себе достатньо підготовленим до формування громадянської відповідальності учнів	Я недостатньо обізнаний у питаннях формування в учнів громадянської відповідальності	Мене не цікавлять питання формування в учнів громадянської відповідальності	Я не маю достатніх здібностей, нахилів та розвинутих особистісних якостей, необхідних для формування в учнів громадянської відповідальності

виражаються в негативних числах. Потім відбувається підрахунок балів і визначення рівня самооцінки.

Відмінний – реалістичне оцінювання своєї готовності до формування в учнів громадянської відповідальності (75-90 балів);

Дуже добрий – адекватне оцінювання своєї готовності до формування в учнів громадянської відповідальності (61-76 балів). Можливо, студент не може правильно оцінити свою підготовку (її результати);

Добрий – дещо занижений рівень домагань щодо готовності до формування в учнів громадянської відповідальності (46-60). Спостерігається

таке явище, як «закритості для досвіду», тобто людина нечутлива до зауважень, порад і оцінок людей.

Достатній – брак прагнень до підготовки з формування громадянської відповідальності учнів унаслідок впевненості, що це є малозначущим видом освітньої діяльності (16-45). Можуть також існувати вияви невпевненості у власних можливостях і «захисна» невпевненість.

Задовільний – нереалістичне самооцінювання власних можливостей та відсутність самокритики (90-100 балів) або занижений рівень домагань внаслідок невпевненості у своїх потенційних можливостях (0-15 балів). Студент може сам нав'язувати собі цю «недооцінку», щоб не напружуватися в рішеннях і уникати відповідальності.

Додаток Д

Бланк експертизи та результати констатувального опитування експертів щодо готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності

Критерії	Показники	Рівні сформованості (%)				
		А, відмінно, 90 балів і вище	В, дуже добре, 80-89 балів	С, добре, 65-79 балів	Д, Дос- тат- ньо, 55-64 бали	Е, Зад- віль- но, 50-54 бали
<u>Пізна-</u> <u>вально-</u> <u>інтелек-</u> <u>туаль-</u> <u>ний</u>	Усвідомлення особистістю сутності громадянської відповідальності, володіння інтелектуально-активними вміннями контролювати її вияви та оцінювати сформованість відповідальної поведінки інших	13,6	20,2	24,3	23,3	18,6
Моти- вацій- но-емо- ційний	Вияви особистісних мотивів, переживань, почуттєвих станів та ставлень у прийнятті особистістю загальноприйнятих суспільних норм і правил, громадянських цінностей, які цілісно реалізуються у професійно-педагогічній діяльності вчителя.	12,2	19,3	28,7	26,7	13,1
Поведін- ково-во- льовий	Вияви готовності майбутніх учителів до організації практичної відповідально-громадянської активності учнів, якою визначається їхнє ставлення до виконання обов'язків, просуспільних вимог і завдань, внутрішнє прийняття або неприйняття позицій інших людей, ступінь гуманності, відкритості поведінки та готовності до вибору способів подолання життєвих перешкод	8,8	11,1	28,3	33,4	18,4
Духовно- мораль- ний	Самоусвідомлення майбутніми вчителями власної готовності до розповсюдження громадянських цінностей в освітньому просторі ЗЗСО як носіями суспільно-значущих світоглядних моделей поведінки та діяльності	6,3	14,2	22,0	34,3	23,2
Середній рівень		10,2	16,2	25,8	29,5	18,3

Додаток Е

Мотивація освітньо-професійної діяльності (методика К. Замфір в авторській модифікації) (електронний ресурс)

Інструкція: прочитайте наведені в таблиці 1 мотиви освітньо-професійної діяльності та дайте оцінку їх значимості для вас за п'ятибальною шкалою.

Обробка результатів: підраховуються показники внутрішньої мотивації (ВМ), зовнішньої позитивної (ЗПМ) і зовнішньої негативної (ЗНМ) у відповідності з наступними ключами.

$$ВМ = (оцінка \text{ п. } 6 + оцінка \text{ п. } 7) / 2$$

$$ЗПМ = (оцінка \text{ п. } 1 + оцінка \text{ п. } 2 + оцінка \text{ п. } 5) / 3$$

Таблиця 1

Шкала мотивів професійно-педагогічної діяльності

Мотиви освітньо-професійної діяльності	Ступінь вияву				
	У дуже незначній мірі (1 б.)	У досить незначній мірі (2 б.)	У невеликій, але і не малій мірі (3 б.)	У досить великій мірі (4 б.)	У дуже великій мірі (5 б.)
1. Прагнення до високої успішності навчання, демонструючи спрямованість та усвідомлення необхідності і бажання щодо набуття здатності формування в учнів громадянської відповідальності					
2. Прагнення до майбутнього кар'єрного просування через демонстрацію зацікавленості у сформованості в учнів національної свідомості, почуття громадянського обов'язку, здатні до постійного контролю своїх емоційних станів					
3. Прагнення уникнути критики з боку викладачів або студентів внаслідок споглядальної, малоініціативної виховної діяльності, виявляючи					

епізодичний інтерес до формування в учнів громадянської відповідальності					
4. Прагнення уникнути можливих покарань або неприємностей внаслідок пасивного, недостатньо вмотивованого навчання, з поодинокими виявами зацікавленості педагогічною діяльністю з формування в учнів громадянської відповідальності					
5. Потреба в досягненні соціального престижу і поваги з боку інших заснована на ситуативній залежності від обставин виховної діяльності, маючи нестійкий інтерес та мало усвідомлюючи потребу щодо опанування знаннями і вміннями з формування в учнів громадянської відповідальності					
6. Постійна, цілеспрямована мотиваційна спрямованість на успішне формування в учнів громадянської відповідальності					
7. Усвідомлення потреби формування в учнів планетарної свідомості та почуття патріотизму					

ЗНМ = оцінка п. 3 + оцінка п.4

Показником вираженості кожного типу мотивації буде число, в межах від 1 до 5 (в тому числі можливо і дробове).

Інтерпретація результатів: на підставі отриманих результатів визначається мотиваційний комплекс особистості. Мотиваційний комплекс являє собою тип співвідношення між собою трьох видів мотивації: ВМ, ЗПМ та ЗНМ.

До кращих, оптимальним, мотиваційним комплексам слід відносити наступні два типи поєднань:

До рівнів виявів мотиваційних комплексів слід відносити наступні такі типи поєднань:

Відмінний рівень: ВМ > ЗПМ > ЗНМ.

Дуже добрий рівень: $BM = ЗПМ > ЗНМ$.

Добри рівень: $BM = ЗПМ = ЗНМ$

Достатній рівень: $BM = ЗПМ < ЗНМ$

Середній рівень: $BM < ЗПМ = ЗНМ$

Початковий рівень: $BM < ЗПМ < ЗНМ$

Таблиця 2

Мотиваційні комплекси (приклад реєстрації)

Мотиви освітньо-професійної діяльності (№ п / п):	BM	ВПМ	ВОМ

Найгіршим мотиваційним комплексом є тип $ВВП > ВПМ > BM$.

Між цими комплексами укладені проміжні з точки зору їх ефективності інші мотиваційні комплекси.

При інтерпретації слід враховувати не тільки тип мотиваційного комплексу, але і те, наскільки сильно один тип мотивації перевершує інший за ступенем вираженості.

Наприклад, не можна два мотиваційних комплексу (табл. 2) вважати абсолютно однаковими.

І перший, і другий мотиваційний комплекс відносяться до одного і того ж неоптимального типу

$ВВП > ВПМ > BM$.

Однак видно, що в першому випадку мотиваційний комплекс особистості значно негативніше, ніж у другому. У другому випадку в порівнянні з першим має місце зниження показника негативною мотивації і підвищення показників зовнішньої позитивної та внутрішньої мотивації.

Визначення спрямованості поведінки
(Автори: В. Смейкл, М. Кучер)

Анкета розрахована на отримання орієнтовної інформації про деякі особливості Вашої поведінки.

Інструкція. На кожен пункт анкети можливі 3 варіанти відповідей, що позначені буквами А, Б, В. Із цих варіантів виберіть той, що найповніше відображає Вашу точку зору (який є для Вас найбільш цінним, найбільш характерним). Букву Вашої відповіді (А,Б,В) напишіть на бланку для відповідей біля номера питання у стовпчику «більше всього». Потім із цих всіх відповідей виберіть ту, яка найменше відповідає Вашій точці зору, найменш цінна для Вас чи найменше відповідає дійсності. Букву відповіді напишіть біля номера запитання у стовпчику «менш за все». Для кожного запитання використовуються дві букви. Та буква (відповідь), що залишилась - не записується. Не думайте довго над запитаннями: перший вибір, зазвичай, найкращий. Час від часу контролюйте себе: чи правильно Ви записуєте відповіді (чи в ті стовпчики, чи ті букви). Якщо побачите помилку, виправте її, але так, щоб виправлення було чітким. Якщо Ви добре зрозуміли, починайте працювати.

Текст опитувальника

1. Найбільше задоволення я отримую від:
 - А. Схвалення моєї роботи.
 - Б. Усвідомлення того, що робота виконана добре.
 - В. Усвідомлення того, що мене оточують друзі.
2. Якщо б я грав у футбол (волейбол, баскетбол), то хотів би бути:
 - А. Тренером, який розробляє тактику гри.
 - Б. Відомим гравцем.
 - В. Капітаном команди.
3. На мою думку, найкращим педагогом є той, хто:
 - А. Проявляє інтерес до студентів і до кожного має індивідуальний підхід.
 - Б. Викликає зацікавленість до предмету, так що студенти із задоволенням поглиблюють свої знання з цього предмету.
 - В. Створює в колективі таку атмосферу, при якій ніхто не боїться висловити свою думку.
4. Мені подобається, коли люди:
 - А. Радіють виконаній роботі.
 - Б. Із задоволенням працюють в колективі.
 - В. Прагнуть виконати свою роботу краще за інших.
5. Я б хотів би, щоб мої друзі:

- А. Були чуйними і допомагали людям, коли для цього є можливості.
Б. Були вірними і відданими мені.
В. Були розумними і цікавими людьми.
6. Найкращими друзями я вважаю тих:
А. З якими складаються хороші стосунки.
Б. На кого завжди можна покластися.
В. Хто може багато чого досягти в житті.
7. Найбільше я не люблю:
А. Коли в мене щось не складається.
Б. Коли не складаються стосунки із товаришами.
В. Коли мене критикують.
8. На мою думку, найгіршим є те, коли педагог:
А. Не приховує, що деякі студенти йому несимпатичні, насміхається над ними.
Б. Викликає дух протиріччя в колективі.
В. Недосконало володіє предметом, що викладає.
9. В дитинстві мені найбільше подобалось:
А. Проводити час з друзями.
Б. Відчуття виконаних справ.
В. Коли мене за щось хвалили.
10. Я хотів би бути схожим на тих, хто:
А. Досягнув успіху у житті.
Б. По-справжньому захоплений своєю справою.
В. Відмінною рисою яких є доброзичливість.
11. В першу чергу інститут повинен:
А. Навчити вирішувати завдання, які ставить життя.
Б. Розвивати, перш за все, індивідуальні властивості та здібності студентів.
В. Виховувати якості, що допомагають взаємодіяти із людьми.
12. Якщо б у мене було більше вільного часу, я би використав його:
А. Для спілкування з друзями.
Б. Для відпочинку і розваг.
В. Для своїх улюблених справ та самоосвіти.
13. Найбільших успіхів я досягаю, коли:
А. Працюю з людьми, які мені симпатичні.
Б. У мене цікава робота.
В. Мої зусилля добре заохочуються.
14. Я люблю, коли:
А. Інші люди мене цінують.
Б. Відчуваю задоволення від добре виконаної роботи.
В. Приємно проводжу час із друзями.
15. Якщо б про мене вирішили написати в газеті, мені б хотілось, щоб:

- А. Розказали про якусь цікаву справу, пов'язану з навчанням, роботою, спортом і т.д., у якій я брав участь.
- Б. Написали про мою діяльність.
- В. Обов'язково розказали про колектив, у якому я працюю.
16. Найкраще я навчаюсь, якщо викладач:
- А. Має до мене індивідуальний підхід.
- Б. Зможе викликати в мене цікавість до предмету.
- В. Влаштовує колективні обговорення проблем, що вивчаються.
17. Для мене немає нічого гіршого, ніж:
- А. Приниження особистої гідності.
- Б. Невдача при виконанні важливої справи.
- В. Втрата друзів.
18. Найбільше я ціную:
- А. Успіх.
- Б. Можливість хорошої спільної роботи.
- В. Раціональний практичний розум і винахідливість.
19. Я не люблю людей, які:
- А. Вважають себе гіршими за інших.
- Б. Часто сваряться і конфліктують.
- В. Заперечують усе нове.
20. Приємно, коли:
- А. Працюєш над важливою для усіх справою.
- Б. Маєш багато друзів.
- В. Викликаєш захоплення і всім подобаєшся.
21. На мою думку керівник, перш за все, повинен бути:
- А. Доступним.
- Б. Авторитетним.
- В. Вимогливим.
22. У вільний час я би прочитав книги:
- А. Про те, як мати нових друзів та підтримувати добрі стосунки з людьми.
- Б. Про життя визначних і цікавих людей.
- В. Про останні досягнення науки, мистецтва, літератури.
23. Якщо б в мене були здібності до музики, я хотів бути:
- А. Диригентом.
- Б. Композитором.
- В. Солістом.
24. Мені б хотілось:
- А. Вигадати цікавий конкурс.
- Б. Перемогти у конкурсі.
- В. Організувати конкурс і керувати ним.
25. Для мене важливо знати:

- А. Що я хочу зробити.
 Б. Як досягти мети.
 В. Як організувати людей для досягнення мети.
26. Людина має прагнути до того, щоб:
 А. Інші були нею задоволені.
 Б. Перш за все, виконати своє завдання.
 В. Її не потрібно було б докоряти за виконану роботу.
27. Найкраще я відпочиваю у вільний час:
 А. В оточенні друзів.
 Б. Дивлячись улюблені кінофільми.
 В. Коли займаюся своєю улюбленою справою.

Обробка результатів

Якщо зазначена в ключі буква (А, Б, В) внесена у колонку «більше всього», то їй присвоюється два бали з даного різновиду спрямованості. Якщо буква занесена у колонку «менш за все» - 0 балів. Підраховується кількість двійок і кількість нулів. До їх різниці додається 30. Ця сума буде характеризувати величину спрямованості, яка оцінюється. Чим більша сума балів спрямованості, яка оцінюється, тим ймовірність домінування її в структурі особистості є досить високою. У підсумку загальна сума балів з трьох видів спрямованості повинна бути 90.

№	Спрямованість на себе (НС)	Спрямованість на взаємодію (ВД)	Просуспільна спрямованість (ПС)
1	А	В	Б
2	Б	В	А
3	А	В	Б
4	А	Б	В
5	Б	А	В
6	В	А	Б
7	А	В	Б
8	В	Б	А
9	В	А	Б
10	В	Б	А
11	Б	В	А
12	Б	А	В
13	В	А	Б
14	В	А	Б
15	А	В	Б
16	Б	В	А
17	А	В	Б
18	А	В	Б
19	А	Б	В
20	В	Б	А

21	В	А	Б
22	В	А	Б
23	Б	В	А
24	В	А	Б
25	Б	А	В
26	Б	А	В
27	А	Б	В

Особа, в якій яскраво проявляється *просуспільна спрямованість (ПС)*, характеризується зосередженістю на діяльності. Не дивлячись на свої особисті інтереси, така людина охоче йде на співпрацю з іншими, якщо ця співпраця може принести результат. За будь-яких обставин намагається відстояти свою думку, яку вважає правильною і корисною для виконання суспільно-значущих завдань. Завжди прагне засвоювати нові навички і вміння, знання, якщо це буде корисним для суспільства.

Спрямованість на себе (НС) характеризує особу, яка керується мотивами власного благополуччя. Особа з вираженою спрямованістю на себе зосереджена на власній персоні і практично не реагує на потреби навколишніх людей. Як правило, в першу чергу прагне досягнути власних цілей незалежно від інтересів колег, партнерів.

Спрямованість на взаємодію (ВД) – визначається потребою людини в спілкуванні, прагненні підтримувати добрі взаємовідносини. Така людина проявляє цікавість до суспільно-значущої праці, хоча її присутність не завжди є запорукою результативності. Такі люди очікують підтримки зі сторони інших, залежні від групи, не проявляють агресивних тенденцій.

До рівнів вияву спрямованості поведінки слід відносити такі набрані опитуваними бали:

Відмінний рівень: 46-57 балів.

Дуже добрий рівень: 35-45 балів.

Добрий рівень: 23-34 бали.

Достатній рівень: 11-22 бали

Задовільний рівень: 1-10 балів.

Додаток 3

Діагностика типових способів поведінки в конфліктних ситуаціях
(Автор К. Томас)

Методика спрямована на виявлення домінуючих стилів поведінки в конфліктній ситуації

Інструкція: заповнити опитувальник, що складається з набору альтернативних суджень (а і б). У кожному випадку слід, уважно ознайомитись із ними, вибрати те, яке більшою мірою відповідає тому, як Ви зазвичай дієте.

Текст опитувальника

1. а) Інколи я дозволяю іншим узяти на себе відповідальність за вирішення питання, що викликає суперечку.

б) Замість обговорення того, у чому наші позиції не збігаються, я стараюся звернути увагу на те, із чим ми обидва погоджуємося.

2. а) Я стараюся знайти компромісне рішення.

б) Я намагаюся владнати ситуацію з урахуванням інтересів іншої людини та моїх власних.

3. а) Як правило, я наполегливо досягаю свого.

б) Іноді я жертвую власними інтересами заради інтересів іншої людини.

4. а) Я стараюся знайти компромісне рішення.

б) Я стараюся не зачепити почуття іншої людини, не образити її.

5. а) Уладнуючи суперечливу ситуацію, я завжди намагаюся знайти підтримку у інших людей.

б) Я стараюся зробити все, щоб уникнути марного напруження взаємин.

6. а) Я прагну уникнути неприємностей для себе.

б) Я стараюся досягти свого.

7. а) Я стараюся відкласти вирішення суперечливого питання, щоб свого часу вирішити його остаточно.

б) Я вважаю за можливе поступитися в чомусь, щоб домогтися свого в іншому.

8. а) Як правило, я наполегливо домагаюся свого.

б) Насамперед я прагну виявити всі суперечливі питання та зачеплені інтереси.

9. а) Вважаю, що не завжди варто хвилюватися через суперечки, що виникли.

б) Я стараюся домогтися свого.

10. а) Я твердо прагну домогтися свого.

б) Я стараюся знайти компромісне рішення.

11. а) Насамперед я прагну виявити всі суперечливі питання та зачеплені інтереси.

- б) Я намагаюся заспокоїти іншого і передусім зберегти стосунки.
12. а) Я часто уникаю займати позицію, яка б могла викликати суперечку
б) Я даю змогу іншій людині в чомусь залишитися при своїй думці, якщо вона також іде на зустріч мені.
13. а) Я пропоную щось середнє.
б) Я наполягаю, щоб усе було по-моєму.
14. а) Я повідомляю іншого про свою точку зору і запитую, що думає з цього приводу він.
б) Я намагаюся показати іншому логіку та перевагу моєї позиції.
15. а) Я намагаюся заспокоїти іншого і передусім зберегти наші стосунки.
б) Я стараюся зробити все, щоб уникнути марного напруження взаємовідносин.
- а) Я стараюся не зачепити почуття іншої людини, не образити її.
б) Як правило, я намагаюся переконати іншого в перевагах моєї позиції.
17. а) Я стараюся домогтися свого.
б) Я стараюся зробити все, щоб уникнути марного напруження взаємовідносин.
18. а) Якщо для іншої людини це дуже важливо, я дозволю їй наполягти на своєму.
б) Я даю змогу іншій людині в чомусь залишитися при своїй думці, якщо вона також іде назустріч мені.
19. а) Насамперед я прагну виявити всі суперечливі питання та зачеплені інтереси.
б) Я стараюся відкласти вирішення суперечливого питання, щоб у свій час вирішити його остаточно є
20. а) Я пробую зразу подолати наші розбіжності.
б) Я прагну знайти найкраще поєднання втрат і здобутків для нас обох.
21. а) Я прагну бути уважним до інтересів та слів іншого.
б) Я завжди схильний до прямого обговорення проблеми.
22. а) Я пробую знайти середню позицію між моєю та тією, яку займає інша людина.
б) Я обстоюю власну позицію.
23. а) Як правило, я намагаюся вдовольнити бажання кожного з нас.
б) Інколи я дозволяю іншим узяти на себе відповідальність за вирішення питання, що викликає суперечку.
24. а) Якщо для іншого його позиція є дуже важливою, я стараюся йти йому назустріч.
б) Я намагаюся схилити іншу людину до компромісу.
25. а) Я пробую переконати іншого у своїй правоті.
б) Я намагаюся бути уважним до аргументів іншого, враховувати його позицію.
26. а) Я пропоную, як правило, середню позицію.
б) Я майже завжди намагаюся вдовольнити інтереси кожного з нас.

27. а) Як правило, я намагаюся уникнути суперечок.
 б) Якщо для іншого його позиція є дуже важливою, я стараюся йти йому назустріч.
28. а) Я стараюся домогтися свого.
 б) Уладнюючи ситуацію, я, як правило, намагаюся знайти підтримку в іншого.
29. а) Я пропоную середню позицію.
 б) Вважаю, що не завжди варто хвилюватися через суперечки, що виникли.
30. а) Я стараюся не зачепити почуття іншої людини, не образити її.
 б) Я завжди намагаюся знайти таку позицію в суперечці, щоб ми обоє досягли успіху.

Обробка результатів.

У методиці розрізняється п'ять можливих стилів поведінки особистості в конфліктній ситуації, а саме:

змагання – коли людина активно дбає про власну мету і намагається за будь-яку ціну задовольнити власні інтереси, ігноруючи мету та інтереси іншої людини;

співробітництво – коли партнери прагнуть знайти таке вирішення проблеми, при якому буде досягнута мета та вдоволені потреби кожного;

компроміс – коли партнери намагаються знайти задовільний баланс своїх інтересів та потреб;

уникнення – коли людина відмовляється від взаємодії, бачачи марність своїх зусиль, або ж відкладає взаємодію до кращих часів;

приспосування – коли людина намагається створити умови для вдоволення потреб партнера та досягнення ним своїх цілей.

Ключ до опитування:

Змагання – 3а, 6б, 8а, 9б, 10а, 13б, 14б, 16б, 17а, 22а, 25а, 28а.

Співробітництво – 2б, 5а, 8б, 11а, 14а, 19а, 20а, 21б, 23а, 26б, 28б, 30б.

Компроміс – 2а, 4а, 7б, 10б, 12б, 13а, 18б, 20б, 22а, 24б, 26а, 29а.

Уникнення – 1а, 5б, 7а, 9а, 12а, 15б, 17б, 19б, 21а, 23б, 27а, 29б.

Приспосування – 1б, 3б, 4б, 6а, 11б, 15а, 16а, 18а, 24а, 25б, 27б, 30а.

Коли обраний варіант відповіді збігається з ключем, то опитуваний отримує один бал. Потім знаходимо суму балів за кожним із можливих варіантів поведінки в конфліктній ситуації. Отримані кількісні показники порівнюються між собою для виявлення домінуючих тенденцій поведінки людини в конфліктній ситуації.

До рівнів вияву типових способів поведінки в конфліктних ситуаціях слід відносити такі набрані опитуваними бали:

Відмінний рівень: 11-12 балів.

Дуже добрий рівень: 9-10 балів.

Добрий рівень: 7-8 балів.

Достатній рівень: 5-6 балів.
Задовільний рівень: 3-4 бали.

Додаток И

Методика «Комунікативні й організаторські здібності»

(Автори: В. Синявський та В. Федоришин)

Методика спрямована на визначення комунікативних і організаторських нахилів особистості.

Інструкція: На кожне із запитань треба відповісти «так» чи «ні». Якщо Вам важко у виборі відповіді, необхідно все-таки схилитися до відповідної альтернативи (+) або (-). Час на виконання методики – 10 – 15 хвилин.

Текст опитувальника

1. Чи є у вас прагнення до вивчення людей і встановлення знайомств з різними людьми?
2. Чи подобається вам займатися суспільною працею?
3. Чи довго вас турбує відчуття образи, заподіяної вам ким-небудь з ваших товаришів?
4. Чи завжди вам важко орієнтуватися в наявній критичній ситуації?
5. Чи багато у вас друзів, з якими ви постійно спілкуєтеся?
6. Чи часто вам вдається схилити більшість своїх товаришів до схвалення вашої думки?
7. Чи правильно, що вам приємніше і простіше проводити час за книгами або за яким-небудь іншим заняттям, ніж із людьми?
8. Якщо виникли деякі перешкоди у здійсненні ваших намірів, чи легко вам відмовитися від своїх намірів?
9. Чи легко ви встановлюєте контакти з людьми, які старші від вас віком?
10. Чи любите ви придумувати або організовувати зі своїми товаришами різні ігри і розваги?
11. Чи важко вам входити до нових для вас компаній (колективів)?
12. Чи часто ви відкладаєте на інші дні справи, які треба виконати сьогодні?
13. Чи легко вам вдається встановлювати контакти і спілкуватися з незнайомими людьми?
14. Чи прагнете ви добитися того, щоб ваші товариші діяли відповідно до вашої думки?
15. Чи важко вам прижитися в новому колективі?
16. Чи правильно, що у вас не буває конфліктів із товаришами через невиконання ними своїх обіцянок, зобов'язань, обов'язків?
17. Чи прагнете ви за слушної нагоди познайомитися і поговорити з новою людиною?
18. Чи часто у рішенні важливих справ ви берете ініціативу на себе?
19. Чи дратують вас інші люди і чи хочеться вам побути одному?

20. Чи правда, що ви погано орієнтуєтесь у незнайомій для вас обстановці?

21. Чи подобається вам постійно знаходитися серед людей?

22. Чи виникає у вас роздратування, якщо ви не можете завершити почату справу?

23. Чи зазнаєте ви труднощів, якщо доводиться виявити ініціативу, щоб познайомитися з новою людиною?

24. Чи правда, що ви стомлюєтесь від частого спілкування з товаришами?

25. Чи любите ви брати участь у колективних іграх?

26. Чи часто ви виявляєте ініціативу у питаннях, що стосуються інтересів ваших товаришів?

27. Чи правда, що ви відчуваєте себе невпевнено серед незнайомих людей?

28. Чи правильно, що ви не завжди прагнете довести свою правоту?

29. Чи вважаєте ви, що для вас немає особливих труднощів внести пожвавлення у малознайому групу?

30. Чи берете ви участь у суспільній роботі в школі (на виробництві)?

31. Чи прагнете ви обмежити коло своїх знайомих?

32. Чи правильно, що ви не прагнете відстоювати свою думку або рішення, якщо його не відразу прийняли товариші?

33. Чи відчуваєте ви себе невимушено, потрапивши у незнайомий колектив?

34. Чи охоче ви беретеся за організацію різних заходів для своїх товаришів?

35. Чи правда, що ви не відчуваєте себе достатньо упевненим і спокійним, коли доводиться говорити що-небудь великій групі людей?

36. Чи часто ви спізнюєтесь на ділові зустрічі, побачення?

37. Чи правильно, що у вас багато друзів?

38. Чи часто ви стаєте центром уваги своїх товаришів?

39. Чи часто ви бентежитесь, відчуваєте незручність у спілкуванні з малознайомими людьми?

40. Чи правда, що ви не дуже упевнено почуваетесь в колі великої групи своїх товаришів?

Ключ до тесту.

Види здібностей	Відповіді
<i>Комунікативні здібності</i>	(+) так 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37
	(-) ні 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39
<i>Організаторські здібності</i>	(+) так 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38
	(-) ні 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40

Обробка результатів.

Визначаються рівні комунікативних і організаторських здібностей залежно від набраних балів за цими параметрами. Максимальна кількість балів окремо з кожного параметра – 20. Підраховують бали окремо за комунікативними і окремо за організаторськими нахилами за допомогою ключа для обробки даних опитувальника. За кожну відповідь «так» чи «ні» для висловів, що збіглися з позначеними у ключі окремо за відповідними нахилами, приписується один бал.

Експериментально встановлено п'ять рівнів комунікативних і організаторських здібностей. Розподіл балів за цими рівнями показано нижче. Рівні комунікативних і організаторських здібностей

<i>Сума балів</i>	<i>1-4</i>	<i>5-8</i>	<i>9-12</i>	<i>13-16</i>	<i>17-20</i>
<i>Рівень</i>	<i>Дуже низький</i>	<i>Низький</i>	<i>Середній</i>	<i>Високий</i>	<i>Найвищий</i>

Опитувані, що одержали оцінку *1–4 бали*, характеризуються низьким рівнем вияву комунікативних і організаторських здібностей.

Ті, хто набрав *5–8 балів*, мають комунікативні й організаторські здібності на рівні нижче за середній. Вони не прагнуть до спілкування, уважають за краще проводити час наодинці з собою. У новій компанії або колективі відчувають себе скуто. Зазнають труднощів у встановленні контактів із людьми. Не відстоюють своєї думки, важко переживають образи. Рідко проявляють ініціативу, уникають прийняття самостійних рішень.

Для опитуваних, що набрали *9–12 балів*, характерний середній рівень вияву комунікативних і організаторських здібностей. Вони прагнуть до контактів з людьми, відстоюють своє, проте потенціал їхніх схильностей не відрізняється високою стійкістю. Потрібна подальша виховна робота з формування і розвитку цих якостей особистості.

Оцінка *13–16 балів* свідчить про високий рівень вияву комунікативних і організаторських здібностей опитуваних. Вони не губляться в новій обстановці, швидко знаходять друзів, прагнуть розширити коло своїх знайомих, допомагають близьким і друзям, виявляють ініціативу у спілкуванні, здатні приймати рішення у важких, нестандартних ситуаціях.

Вищий рівень комунікативних і організаторських здібностей (*17–20 балів*) в опитуваних свідчить про сформовану потребу в комунікативній і організаторській діяльності. Вони швидко орієнтуються у важких ситуаціях. Невимушено поведуться у новому колективі. Ініціативні. Ухвалюють самостійні рішення. Відстоюють свою думку і добиваються ухвалення своїх рішень. Люблять організовувати ігри, різні заходи. Наполегливі й одержимі в діяльності.

Додаток К

Порівняльний моніторинг рівнів сформованості громадянської відповідальності в учнів 7-8 класів за результатами формувального експерименту

Рівні вияву громадянської відповідальності										Таксономічний аналіз	
Шкала оцінювання	100-бальна шкала	7 клас				8 клас				Кк	Ек
		Кк		Ек		Кк		Ек			
		абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	%	%
Відмінно	90-100	9	23,2	12	33,2	5	13,0	13	35,2	-10,2	+2,0
Дуже добре	80-89	6	15,5	11	28,3	8	18,2	12	29,9	-2,7	+1,6
Добре	65-79	7	16,1	8	20,4	7	16,4	7	18,2	-0,3	-2,2
Достатньо	55-64	6	15,5	3	6,5	7	16,4	2	4,6	+0,9	-1,9
Задовільно	50-54	4	9,3	1	2,3	5	13,0	1	2,3	+3,7	0
Кількість респондентів		32	79,6	35	90,1	32	77	35	90,2	-2,6	+0,1
Сума балів		2455		2695		2333		2745			
Середній рівень		76,7		77,0		72,9		78,4		-3,8	+2,4
Якість, %			54,8		81,9		47,6		83,3	-7,2	+1,4

Додаток Л

Навчальна програма змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій»

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

змістового модуля

**«ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ
ОСНОВНОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ ІННОВАЦІЙНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ
ТЕХНОЛОГІЙ»**

підготовки здобувачів освітнього ступеня «бакалавр»

Галузь знань	01 Освіта/ Педагогіка
Спеціальність	014 Середня освіта (за предметними спеціальностями)

Навчальна програма змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій» підготовки здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями).
Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2020. 8 с.

Розробник програми:

Волик І. А., аспірант кафедри загальної педагогіки та андрагогіки
Полтавського національного педагогічного університету імені
В. Г. Короленка

Навчальну програму змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій» обговорено і схвалено на засіданні кафедри загальної педагогіки та андрагогіки

Протокол засідання кафедри № 1 від 14 січня 2020 р.

Завідувач кафедри загальної педагогіки та андрагогіки

_____ Ільченко О. Ю.

(підпис)

ПОГОДЖЕНО:

Гарант освітньої програми

_____ Гриценко Л. О.

Рецензент програми:

Цина А.Ю., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії і методики технологічної освіти Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ВСТУП

Програма вивчення змістового модуля «Формування громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інноваційних педагогічних технологій» укладена відповідно до освітніх програм підготовки здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» спеціальності 014 Середня освіта (За предметними спеціальностями).

Предметом вивчення змістового модуля є підготовка майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі

Міждисциплінарні зв'язки: педагогіка, психологія, основи педагогічної майстерності, теорія і методика фахової освіти.

Мета змістового модуля: навчити майбутніх учителів методам, формам організації, діагностики формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі.

Завдання змістового модуля: оволодіння студентами основними складових діяльності вчителя з формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі: змістом професійної діяльності, структурними і функціональними компонентами діяльності з формування в учнів громадянської відповідальності, алгоритмом, технологією та результатами його діяльності, методикою формування громадянської відповідальності учнів.

Програмні результати навчання:

ПРН 1.3. Знає та розуміє новітні методичні і педагогічні ідеї, підходи до навчально-виховного процесу в сучасних особистісно-зорієнтованих, розвивальних, креативних технологіях.

ПРН 1.6. Знає та використовує сучасні інформаційні та педагогічні технології навчання і виховання в професійній діяльності.

ПРН 1.7. Знає та конструє навчально-виховний процес з урахуванням конкретної дидактичної ситуації та психологічних механізмів засвоєння знань.

ПРН 1.18. Знає, розуміє і демонструє здатність реалізовувати методики навчання та виховання за фахом, профорієнтаційної роботи для виконання освітньої програми в основній школі.

1. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ШКОЛЯРА

Тема 1. Змістова характеристика поняття формування громадянської відповідальності школяра

Змістова частина складових понять «формування», «громадянськість», «відповідальність», «громадянська відповідальність», як провідних складових понятійного конструкту «формування громадянської відповідальності». Етимологія сутності відповідальності як якості особистості. Феномен та загальні компоненти структури громадянської відповідальності. Ступеневість і безперервність процесу формування громадянської відповідальності як становлення інтегративної якості особистості – громадянської відповідальності, що відбиває її складові (почуття громадянського обов'язку, патріотизму, просуспільна діяльність, інтерес до суспільно-політичного життя й участь у житті суспільства, національна та планетарна свідомість), визначаючи громадянську зрілість учня.

Тема 2. Психолого-педагогічні особливості формування громадянської відповідальності учнів

Розуміння формування громадянської відповідальності в філософії, психології і педагогії. Значення формування громадянської відповідальності людини у педагогічній спадщині Дж. Локка, К. Ушинського, А. Макаренка, В. Сухомлинського. Сучасні педагоги Ш. Амонашвілі, Є. Королькова, Н. Суворова, А. Азаров, Т. Болотіна про завдання виховання в учнів почуття відповідальності. Напрями наукових пошуків методологічних підходів до вирішення проблеми громадянської освіти.

Тема 3. Діагностика сформованості громадянської відповідальності учнів

Діагностика, як важлива складова освітнього процесу. Мета, завдання діагностики сформованості в учнів громадянської відповідальності. Шкала вимірювання сформованості в учнів громадянської відповідальності, критерії, показники та рівні її сформованості. Діагностичний інструментарій для визначення рівнів сформованості в учнів громадянської відповідальності: аналіз навчальної документації, опитування (анкетування, тестування, бесіди, метод узагальнення незалежних характеристик), педагогічне спостереження, створення виховуючих ситуацій, експертне оцінювання, аналіз результатів освітньої діяльності, само-, взаємооцінювання, педагогічний (констатувальний, формувальний та контрольний) експеримент. Вимоги до достовірності діагностичних вимірювань рівнів сформованості складових громадянської відповідальності учнів.

Змістовий модуль 2. СИСТЕМА ІННОВАЦІЙНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Тема 1. Методологічні підходи до формування громадянської відповідальності учнів.

Система ідей, побудов і принципів, які пояснюють організоване формування громадянської відповідальності. Структурні концепції розвитку громадянської зрілості особистості. Визнання різних концепцій розвитку зрілості особистості за інтегративним підходом до використання багатьох концепцій розвитку особистості. Структурні концепції розвитку громадянської зрілості особистості, розроблені світовою персонологією у гуманістичному напрямі теорії особистості А. Маслоу та феноменологічному напрямі теорії особистості К. Роджерса. Розгляд навчання учнів в основній школи як адаптацію, що включає оволодіння нормативними вимогами громадянського суспільства, самостійною просуспільною діяльністю, притаманними для цього суспільства особистісними якостями.

Тема 2. Інноваційні педагогічні технології формування громадянської відповідальності школярів

Стратегії застосування інноваційних педагогічних технологій відповідно до концептуальних підходів до громадянської зрілості особистості та адаптації учнів до нормативних вимог громадянського суспільства. Цільові орієнтації та методичні основи інноваційних педагогічних технологій. Оволодіння учнями нормативними вимогами громадянського суспільства за технологіями традиційної шкільної освіти, педагогіки співробітництва, за технологією викладання навчальних дисциплін, яке формує людину. Розвиток здатності до неупередженого сприйняття реальності, толерантності, терпимості, уміння адаптуватися, прийняття себе, інших такими, якими вони є, зосередженості на надособистісних проблемах, які стоять вище за безпосередні проблеми особистості, вияву просуспільних інтересів і прагнень допомоги іншим, почуттів братської любові до всього людства (гуманістичний (А. Маслоу) і феноменологічний (К. Роджерс) напрямі теорії особистості) засобами технологій педагогіки співробітництва та концепції громадянської освіти у технології її інтеграції.

2. Рекомендована література

1. Амонашвілі Ш. А. Балада про виховання. Істина Школи. Москва, 2006.
2. Беляев А. В. Социально-педагогические основы формирования гражданственности учащейся молодежи: автореф. дис... д-ра пед. наук. Екатеринбург, 1997. 41 с.
3. Ганжа О. В. Формування соціально-професійної зрілості майбутнього вчителя історії у навчально-виховному середовищі: дис... канд. пед. наук : спец. : 13.00.04. Кіровоград., 2011. 225 с.

4. Гильбух Ю. З. Тест-опросник личностной зрелости. Київ: Научно-практический центр «Психодиагностика и дифференцированное обучение», 1994. 23 с.
5. Гусева Т. Н. Формирование гражданской зрелости учащейся молодёжи: автореф. дис... канд. филос. наук: спец.: 24.00.01. Москва, 1991. 20 с.
6. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти / Постанова КМ України від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL: <http://zakon2/rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>
7. Дьяченко В. К. Сотрудничество в обучении. Москва: Просвещение, 1991. 191 с.
8. Ильин Е. Н. Герой нашего урока. Москва: Педагогика, 1991. 287 с.
9. Канке В. А. Этика ответственности. Теория морали будущего. Санкт-Петербург: Логос, 2003. 352 с.
10. Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи: монографія / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. Я. Савченко; під заг. ред. О. В. Овчарук. Київ: «К.І.С.», 2004. 112 с.
11. Королькова Е. С. Гражданское образование: новая концепция и новый учебник. *Преподавание истории и обществознания*. 2002. № 4. С. 27–32.
12. Крылова Н. Б., Александрова Е. А. Очерки понимающей педагогики. Москва: Народное образование, 2003. 268 с.
13. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике. Таллин: Валгус, 1980. 330 с.
14. Лысенкова С. Н. Педагогическое сотрудничество. *Инновационные движения в российском школьном образовании*. Москва: Парсифаль, 1997. С. 383–386.
15. Лэндерт Г. Л. Игровая терапия: искусство отношений / Пер. с англ., предисл. А. Я. Варга. Москва: Международная педагогическая академия, 1994. 368 с.
16. Макаренко, А. С. Воспитание гражданина / Сост. Р. М. Баскина. М. Д. Виноградова. Москва: Просвещение, 1988. 304 с. (Библиотека учителя. Педагогические раздумья).
17. Муздыбаев К. Психология ответственности / Под. ред. В. Семенова. Ленинград: Наука, 1983. 240 с.
18. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczepczyia.pdf>
19. Педагогическое наследие / Я.А. Коменский, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци; сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. Москва: Педагогика, 1989.
20. Платонов К. К. Структура и развитие личности / Ответ. ред. проф. А. Д. Глоточкин. Москва: «Наука», 1986. 256 с.

21. Плахотный А. Ф. Проблема социальной ответственности (Социологический аспект проблемы). Харьков: Изд-во при Харьковском университете ИО «Высшая школа», 1981. 256 с.
22. Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/>
23. Сухомлинський, В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 1. 654 с.
24. Ушинский К.Д. Собрание сочинений: в 11 т. Москва–Ленинград: АПН СССР, 1948-1952. Т. 2: Педагогические статьи. 1857-1861 гг. 1948. 655 с.
25. Хьелл Л. Теории личности. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 607с.
26. Aktiver votre rtssource numer ique. URL: <http://grand-robert.lerobert.com/>
27. Oxford English Dictionary. URL: <http://www.oed.com/>

3. Інформаційні ресурси

1. <http://www.mon.gov.ua> – Офіційний сайт Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.
2. <http://www.trudove.org.ua>
3. Літературно-методичні фонди кафедри загальної педагогіки та андрагогіки, електронні ресурси комп'ютерних класів факультетів, а також бібліотеки Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, Полтавської обласної наукової бібліотеки імені І.П. Котляревського (адреса: м. Полтава, вул. Небесної сотні 13).

4. Форма підсумкового контролю успішності навчання: залік.

5. Засоби діагностики успішності навчання:

- *теоретичні*: усна відповідь, участь у навчальному діалозі, відповідь на поставлене викладачем проблемне питання, виконання завдань у структурі лекцій, винесених на самостійне опрацювання, ознайомлення з державними документами тощо, законспектована відповідь на питання самопідготовки, конспект першоджерел до однієї з тем змістового модуля, анотація прочитаної наукової літератури з теми модуля, бібліографічний покажчик наукових статей щодо розкриття актуальних проблем громадянського виховання школярів, конспект з теми модуля, що не включений до змісту навчальної програми, написання контрольних модульних робіт;
- *практичні*: виконання практично-дослідницьких вправ і завдань, участь у моделюванні педагогічної ситуації, розв'язання проблемної ситуації, виконання письмової роботи, термінологічний диктант, виконання тестових завдань;

– *творчі*: участь у роботі наукової творчої групи, індивідуальна науково-дослідна експериментальна робота, участь в олімпіадах, написання і захист реферату, підготовка наукової публікації, виступ на конференції, виготовлення наочного матеріалу (схем, діаграм, таблиць) до практичних і лабораторних занять.

Додаток М.1

Розрахунок χ^2_{exp} – критерію, за результатами контрольного експерименту, готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності за пізнавально-інтелектуальним критерієм

№ п/п	Рівні вияву готовності	Відносна оцінка у % середнього рівня		$f'_k - f'_y$	$(f'_k - f'_y)^2$	$\chi^2 = \frac{(f'_k - f'_y)^2}{f'_y}$
		Контрольних груп, f'_k	Експериментальних груп, f'_y			
1.	Відмінний	13,9	20,4	-6,5	42,3	2,1
2.	Дуже добрий	20,6	27,7	-7,1	50,4	1,8
3.	Добрий	22,0	25,2	-3,2	10,2	0,4
4.	Достаній	25,8	19,9	5,9	34,8	1,7
5.	Задовільний	17,7	6,8	10,9	118,8	17,5
	Разом	100	100	0	$\chi^2 = 23,5$	

Суттєвість розбіжностей у рівнях вияву готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності, за пізнавально-інтелектуальним критерієм, стала вихідною умовою для прийняття одного з припущень:

– H_0 : розбіжності рівнів готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності є недостатньо значущими;

– H_1 : різниця у рівнях готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності є достатньо значущою.

За наведеними у таблиці значеннями рівнів готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів

основної школи громадянської відповідальності знайдемо відносні значення цих рівнів для контрольних (f'_k) та експериментальних (f'_y) груп.

За таблицею χ^2 -критерію (А. Кыверялг, 1980, с. 288) з'ясуємо, що відповідне до чотирьох ступенів свободи значення $\chi^2_{крит}$ на 95,0% рівні вірогідності дорівнює 9,49. Оскільки знайдене нами при обчисленні значення $\chi^2_{emp} = 23,5$ є більшим за $\chi^2_{крит}$, то нульову гіпотезу можна відхилити: оцінки рівнів готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності є досить не схожими і розбіжність між ними є суттєвою. У цьому випадку можна, відкидаючи нульову гіпотезу, говорити про суттєву значущість розбіжностей, зумовлену впровадженням моделі і організаційно-педагогічних умов підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності, за пізнавально-інтелектуальним критерієм, під час вивчення професійно-орієнтованих дисциплін.

Додаток М.2

Розрахунок χ^2_{emp} – критерію, за результатами контрольного експерименту, готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності за мотиваційно-емоційним критерієм

№ п/п	Рівні вияву готовності	Відносна оцінка у % середнього рівня		$f^r_k - f^r_y$	$(f^r_k - f^r_y)^2$	$\chi^2 = \frac{(f^r_k - f^r_y)^2}{f^r_y}$
		Контрольних груп, f^r_k	Експериментальних груп, f^r_y			
1.	Відмінний	12,0	18,0	-6,0	36	2,0
2.	Дуже добрий	15,8	24,3	-8,5	72,3	3,0
3.	Добрий	24,8	29,1	-4,3	18,5	0,6
4.	Достаній	32,1	19,9	12,2	148,8	7,5
5.	Задовільний	15,3	8,7	6,6	43,6	5,0
	Разом	100	100	0	$\chi^2=18,1$	

Суттєвість розбіжностей у рівнях вияву готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності, за мотиваційно-емоційним критерієм, стала вихідною умовою для прийняття одного з припущень:

– H_0 : розбіжності рівнів готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності є недостатньо значущими;

– H_1 : різниця у рівнях готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності є достатньо значущою.

За наведеними у таблиці значеннями рівнів готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів

основної школи громадянської відповідальності знайдемо відносні значення цих рівнів для контрольних (f'_k) та експериментальних (f'_y) груп.

За таблицею χ^2 -критерію (А. Кыверялг, 1980, с. 288) з'ясуємо, що відповідне до чотирьох ступенів свободи значення $\chi^2_{крит}$ на 95,0% рівні вірогідності дорівнює 9,49. Оскільки знайдене нами при обчисленні значення $\chi^2_{emp} = 18,1$ є більшим за $\chi^2_{крит}$, то нульову гіпотезу можна відхилити: оцінки рівнів готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності є досить не схожими і розбіжність між ними є суттєвою. У цьому випадку можна, відкидаючи нульову гіпотезу, говорити про суттєву значущість розбіжностей, зумовлену впровадженням моделі і організаційно-педагогічних умов підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності, за мотиваційно-емоційним критерієм, під час вивчення професійно-орієнтованих дисциплін.

Додаток М.3

Розрахунок χ^2_{emp} – критерію, за результатами контрольного експерименту, готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності за поведінково-вольовим критерієм

№ п/п	Рівні вияву готовності	Відносна оцінка у % середнього рівня		$f^r_k - f^r_y$	$(f^r_k - f^r_y)^2$	$\chi^2 = \frac{(f^r_k - f^r_y)^2}{f^r_y}$
		Контрольних груп, f^r_k	Експериментальних груп, f^r_y			
1.	Відмінний	6,9	12,4	-5,5	30,3	2,4
2.	Дуже добрий	10,3	22,4	-12,1	146,4	6,5
3.	Добрий	22,3	29,4	-7,1	50,4	1,7
4.	Достаній	36,8	20,8	16	256	12,3
5.	Задовільний	23,7	15,0	8,7	75,7	5,0
	Разом	100	100	0	$\chi^2 = 27,9$	

Суттєвість розбіжностей у рівнях вияву готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності, за поведінково-вольовим критерієм, стала вихідною умовою для прийняття одного з припущень:

– H_0 : розбіжності рівнів готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності є недостатньо значущими;

– H_1 : різниця у рівнях готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності є достатньо значущою.

За наведеними у таблиці значеннями рівнів готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів

основної школи громадянської відповідальності знайдемо відносні значення цих рівнів для контрольних (f_k) та експериментальних (f_y) груп.

За таблицею χ^2 -критерію (А. Кыверялг, 1980, с. 288) з'ясуємо, що відповідне до чотирьох ступенів свободи значення $\chi^2_{крит}$ на 95,0% рівні вірогідності дорівнює 9,49. Оскільки знайдене нами при обчисленні значення $\chi^2_{emp} = 27,9$ є більшим за $\chi^2_{крит}$, то нульову гіпотезу можна відхилити: оцінки рівнів готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності є досить не схожими і розбіжність між ними є суттєвою. У цьому випадку можна, відкидаючи нульову гіпотезу, говорити про суттєву значущість розбіжностей, зумовлену впровадженням моделі і організаційно-педагогічних умов підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності, за поведінково-вольовим критерієм, під час вивчення професійно-орієнтованих дисциплін.

Додаток М.4

Розрахунок χ^2_{emp} – критерію, за результатами контрольного експерименту, готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності за духовно-моральним критерієм

№ п/п	Рівні вияву готовності	Відносна оцінка у % середнього рівня		$f'_k - f'_y$	$(f'_k - f'_y)^2$	$\chi^2 = \frac{(f'_k - f'_y)^2}{f'_y}$
		Контрольних груп, f'_k	Експериментальних груп, f'_y			
1.	Відмінний	7,7	16,0	-8,3	68,9	4,3
2.	Дуже добрий	15,8	22,3	-6,5	42,3	1,9
3.	Добрий	23,9	32,5	-8,6	74,0	2,3
4.	Достаній	34,4	21,4	13	169	7,9
5.	Задовільний	18,2	7,8	10,4	108,2	13,9
	Разом	100	100	0	$\chi^2 = 30,3$	

Суттєвість розбіжностей у рівнях вияву готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності, за духовно-моральним критерієм, стала вихідною умовою для прийняття одного з припущень:

– H_0 : розбіжності рівнів готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності є недостатньо значущими;

– H_1 : різниця у рівнях готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності є достатньо значущою.

За наведеними у таблиці значеннями рівнів готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів

основної школи громадянської відповідальності знайдемо відносні значення цих рівнів для контрольних (f'_k) та експериментальних (f'_y) груп.

За таблицею χ^2 -критерію (А. Кыверялг, 1980, с. 288) з'ясуємо, що відповідне до чотирьох ступенів свободи значення $\chi^2_{крит}$ на 95,0% рівні вірогідності дорівнює 9,49. Оскільки знайдене нами при обчисленні значення $\chi^2_{emp} = 30,3$ є більшим за $\chi^2_{крит}$, то нульову гіпотезу можна відхилити: оцінки рівнів готовності майбутніх учителів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності є досить не схожими і розбіжність між ними є суттєвою. У цьому випадку можна, відкидаючи нульову гіпотезу, говорити про суттєву значущість розбіжностей, зумовлену впровадженням моделі і організаційно-педагогічних умов підготовки майбутніх учителів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності, за духовно-моральним критерієм, під час вивчення професійно-орієнтованих дисциплін.

Додаток Н

Перевірка суттєвості різниці між результатами сформованості рівнів готовності студентів експериментальних і контрольних груп до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності в освітньому процесі, за результатами контрольного експерименту

Перевірку було здійснено з використанням методу χ^2 (критерію згоди Пірсона). Для перевірки наявності або відсутності статистичних розбіжностей в оцінках рівнів готовності майбутніх учителів до формування в учнів громадянської відповідальності нами були використані дані, наведені в таблиці 3.13 підрозділу 3.2.

Відмінність балів рівня готовності до формування в учнів громадянської відповідальності студентів експериментальних і контрольних груп, як видно з таблиці, лежить у межах від 5,8% до 11,8%.

Таблиця 3.22

Розрахунок χ^2_{emp} - критерію готовності до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності студентів експериментальних і контрольних груп за результатами дослідження

№ п/п	Рівні вияву готовності	Відносна оцінка у % середнього рівня		$f'_k - f'_y$	$(f'_k - f'_y)^2$	$\chi^2 = \frac{(f'_k - f'_y)^2}{f'_y}$
		Контрольних груп, f'_k	Експериментальних груп, f'_y			
1.	Відмінний	10,1	16,7	-6,6	43,6	2,6
2.	Дуже добрий	15,6	24,2	-8,6	74,0	3,1
3.	Добрий	23,3	29,1	-5,8	33,6	1,2
4.	Достаній	32,3	20,5	11,8	139,2	6,8
5.	Задовільний	18,7	9,5	9,2	84,6	8,9
	Разом	100	100	0	$\chi^2 = 22,6$	

Суттєвість розбіжностей у рівнях вияву готовності до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності студентами експериментальної і контрольної групи стала вихідною умовою для прийняття одного з припущень:

– H_0 : розбіжності рівнів вияву готовності до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності студентів експериментальної і контрольної груп є недостатньо значущими:

– H_1 : різниця в рівнях вияву готовності до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності студентів експериментальної і контрольної груп є достатньо значущою.

За наведеними у таблиці 3.13 значеннями рівнів вияву готовності студентів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності знайдемо відносні значення цих рівнів для контрольних (f'_k) та експериментальних (f'_y) груп.

За таблицею χ^2 -критерію (А. Кыверялг, 1980, с. 288) з'ясуємо, що відповідне до чотирьох ступенів свободи значення $\chi^2_{крит}$ на 95,0% рівні вірогідності дорівнює 9,49. Оскільки знайдене нами при обчисленні значення $\chi^2_{emp} = 22,6$ є більшим за $\chi^2_{крит}$, то нульову гіпотезу можна відхилити: оцінки рівнів вияву готовності студентів до формування в учнів основної школи громадянської відповідальності у контрольних та експериментальних групах є досить не схожими і розбіжність між ними є суттєвою. У цьому випадку можна, відкидаючи нульову гіпотезу, говорити про суттєву значущість розбіжностей, зумовлену експериментальними чинниками, і визнати, що між запровадженими моделлю підготовки майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі та рівнем сформованості цієї готовності існує дієвий зв'язок.

Додаток П

Довідки про впровадження результатів дослідження

Довідка про впровадження № 1

Міністерство освіти і науки України
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА

82100, м. Дрогобич, вул. Івана Франка, 24; тел. (03244) 1-04-74, факс: (03244) 1-04-74
 р/р 35224001000379 у ВДК м. Дрогобича, МФО-825014, код ЄДРПОУ 02125438
 email: dspu.edu.ua

№ 397 від 18.05.2022

Довідка

про впровадження результатів дисертаційної роботи
 Волика Іллі Анатолійовича «Підготовка майбутнього вчителя до формування
 громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі»
 на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні,
 педагогічні науки та освітньою програмою «Освітні, педагогічні науки»

У навчальному процесі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка випускником аспірантури І. А. Воликом упродовж 2021-2022 р.р. дійсно впроваджувалися матеріали дисертаційної роботи «Підготовка майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі».

У процесі підготовки навчально-методичного забезпечення та укладання лекційних курсів викладачами використано такий фактичний матеріал: методологічні підходи до формування громадянської відповідальності учнів; зміст професійної підготовки (навчальні дисципліни професійно підготовки, які забезпечують набуття виховної компетентності: «Педагогіка», «Педагогічні технології», до змісту яких було інтегровано авторський змістовий модуль: «Формування громадянської відповідальності учнів загальноосвітньої школи засобами інноваційних педагогічних технологій»).

За матеріалами дисертації проведено науково-методичний семінар із викладачами кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти на тему: «Психолого-педагогічні основи формування громадянської відповідальності особистості учня». У навчальному процесі використовуються розроблені автором методичні рекомендації «Формування громадянської відповідальності учнів загальноосвітньої школи засобами інноваційних педагогічних технологій».

Апробований цикл розроблених методичних матеріалів, адресованих викладачам закладів вищої педагогічної освіти для осмислення шляхів формування громадянської відповідальності учнів загальноосвітньої школи: «Методика формування готовності майбутніх учителів-філологів до формування в учнів громадянської відповідальності», «Апробація методики формування громадянської відповідальності учнів».

Результати впровадження обговорено і схвалено на засіданні кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 5 від 03 травня 2022 року).

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації.

Завідувач кафедри загальної педагогіки
 та дошкільної освіти, доктор
 педагогічних наук, професор

М.М. ЧЕПІЛЬ

Проректор з наукової роботи,
 доктор педагогічних наук, професор

М.П. ПАНТЮК

Довідка про впровадження № 2

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(КДПУ)

пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, 50086, тел. (056) 470-13-34
E-mail : kdpu@kdpu.edu.ua, Код ЄДРПОУ 40787802

25 ТРА 2022

№ 09/1-213/3

На № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи

Волика Іллі Анатолійовича**«Підготовка майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі»,**

поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії

за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки та освітньою програмою «Освітні, педагогічні науки» у Криворізькому державному педагогічному університеті

З метою забезпечення наступності, підвищення якості та мотивації професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів на базі Криворізького державного педагогічного університету у 2022 році проводилася апробація розробленої Воликом І. А. методики підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів загальноосвітньої школи засобами інноваційних педагогічних технологій. Поєднання відтворюючої і творчої діяльності студентів під час навчання формуванню громадянської відповідальності школярів здійснювалося за такими технологіями навчання: традиційної шкільної освіти; педагогіки співробітництва; викладання навчальних дисциплін, яке формує людину; за концепцією громадянської освіти у технології її інтеграції та ін.

Проведена робота з упровадження результатів дослідження виявила дієвість запропонованих автором технологій навчання, спрямованих на набуття студентами досвіду формування громадянської відповідальності учнів основної школи, які відповідають вимогам сьогодення до модернізації професійної підготовки, забезпечують ефективну мотивацію, особистісно-професійний розвиток студентів, дають змогу успішно прогнозувати становлення професійної готовності майбутнього вчителя, про що свідчать отримані результати впровадження. Наслідки впровадження виявили приріст зацікавленості студентів заняттями з громадянського виховання учнівської молоді та зростання їхньої мотивації до навчання.

000296

Вищевказане дає підстави рекомендувати розроблену і апробовану Воликом І. А. методику підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів загальноосвітньої школи засобами інноваційних педагогічних технологій до впровадження у навчальний процес інших закладів вищої педагогічної освіти.

Результати впровадження обговорено і схвалено на засіданні кафедри педагогіки Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 9 від «19» травня 2022 року).

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації.

В. О. РЕКТОРА

Оксана ОСТРОУШКО

Довідка про впровадження № 3

УКРАЇНА
Тернопільська обласна рада
Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія
ім. Тараса Шевченка
Вул. Лицейна, 1, м. Кременець,
Тернопільська обл., 47003
тел/факс: (035-46) 2-19-91
ел. пошта: kogpa_docs@ukr.net

UKRAINE
Ternopil Regional Council
Kremenets Taras Shevchenko Regional
Academy of Humanities and Pedagogy
1, Litseina St. Kremenets,
Ternopil Region, 47003
phone/fax: (035-46) 2-19-91
e-mail: kogpa_docs@ukr.net

№ 05-16/132

« 30 » 05 2022 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертації

Волика Іллі Анатолійовича

„Підготовка майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі”,

поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки та освітньою програмою «Освітні,
педагогічні науки» у Кременецькій обласній гуманітарно-педагогічній
академії ім. Тараса Шевченка

Матеріали дисертаційної роботи Волика Іллі Анатолійовича з 2021 р. знайшли використання в освітньому процесі Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка під час організації вивчення професійно-орієнтованих дисциплін студентами-бакалаврами спеціальності 014.10 Середня освіта (Українська мова і література).

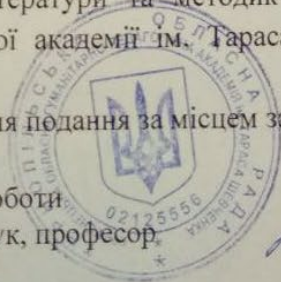
Впровадження розроблених здобувачем методологічних підходів і системи інноваційних педагогічних технологій формування громадянської відповідальності учнів сприяло поліпшенню готовності майбутніх учителів-філологів до формування цієї особистісної якості. У ході впровадження результатів дослідження відбулося дієве зростання готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі.

Обґрунтовані та апробовані методологічні підходи і система інноваційних педагогічних технологій формування громадянської відповідальності учнів відповідають вимогам сьогодення до професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів української мови і літератури, забезпечують достатню результативність процесу професійної підготовки компетентних фахівців для освітньої галузі «Мова і література» та можуть бути рекомендовані для впровадження в освітній процес закладів вищої педагогічної освіти України.

Результати впровадження обговорено і схвалено на засіданні кафедри української мови і літератури та методик їх навчання Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка (протокол № 12 від 10 травня 2022 року).

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації.

Проректор з наукової роботи,
доктор педагогічних наук, професор

Микола КУРАЧ

2022-5-30 11:33

Довідка про впровадження № 4

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ПОЛТАВСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ
ІМ. М.В. ОСТРОГРАДСЬКОГО

вул. Соборності, 64-ж, м. Полтава, 36014, тел./факс (+38 0532) 563852,
E-mail: root@rapo.pl.ua, Web: http://www.rapo.pl.ua, Код ЄДРНОУ 22518134

09.06.2022 № 28 На № від

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Волика Іллі Анатолійовича

«Підготовка майбутнього вчителя до формування громадянської
відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі»
у Полтавській академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського,
поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки та освітньою програмою
«Освітні, педагогічні науки»

Видана Волику Іллі Анатолійовичу (аспіранту кафедри загальної педагогіки та андрагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка) про те, що на базі Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського на курсах підвищення кваліфікації вчителів проводилася апробація розроблених ним методичних рекомендацій з формування громадянської відповідальності учнів загальноосвітньої школи засобами інноваційних педагогічних технологій.

Запропоновані психолого-педагогічні особливості формування громадянської відповідальності учнів загальноосвітніх шкіл та інноваційні технології її формування забезпечують ефективне підвищення рівня сформованості професійно-педагогічної готовності слухачів курсів підвищення кваліфікації, сприяє засвоєнню ними інноваційних педагогічних технологій формування громадянської відповідальності школярів за методологічними підходами щодо її формування.

Результати дисертаційного дослідження І.А. Волика було обговорено та схвалено позитивними відгуками на засіданні кафедри методики змісту освіти (протокол № 8, від 26 травня 2022 року).

Розроблені та апробовані психолого-педагогічні основи формування громадянської відповідальності особистості школяра і система інноваційних педагогічних технологій її формування можуть бути рекомендовані для впровадження в навчально-виховний процес закладів післядипломної неперервної педагогічної освіти України.

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації.

Перший заступник директора

Вадим ПИЛИПЕНКО

Довідка про впровадження № 5

УКРАЇНА
 МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
 ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**
 вул. М.Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027,
 тел. (0352)43-58-80, факс (0352)43-60-02
 e-mail: info@tnpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125544

UKRAINE
 MINISTRY OF EDUCATION AND
 SCIENCE OF UKRAINE
**TERNOPIL VOLODYMYR HNATIUK
 NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY**
 2 M. Kryvonosa st., Ternopil, 46027, Ukraine
 tel. +38 0352 43 60 67, fax: +38 0352 43 60 02
 e-mail: info@tnpu.edu.ua

Від "15" 06 2022 р. № 449-33/25 На № _____ від " " 20__ р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дослідження Волика Іллі Анатолійовича «Підготовка майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі», поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки та освітньою програмою «Освітні, педагогічні науки»

Дисертаційна робота І. А. Волика спрямована на вивчення, узагальнення й експериментальну перевірку організаційно-методичних умов і методики підготовки майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. Одним із головних завдань наукового дослідження була апробація розробленої автором методики залучення студентів до активної діяльності з виховання громадянської відповідальності учнів, яка реалізується в методах і засобах громадянського виховання, спрямованих на набуття здобувачами вищої освіти досвіду з професійно-педагогічної діяльності цього виду.

З цією метою на кафедрі сфери обслуговування, технологій та охорони праці упроваджені й використовуються матеріали дисертаційного дослідження І. А. Волика, зокрема комплекс методичних матеріалів з професійної і практичної підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій до реалізації змістової лінії шкільних навчальних програм «Громадянська відповідальність». Цей комплекс було зrealізовано в робочих навчальних програмах, текстах лекцій, методичних рекомендаціях до виконання практичних і самостійних робіт, тестових завдань, тренінгових і контрольних-діагностичних матеріалах. Він використовується у процесі засвоєння окремих дисциплін («Методика навчання технологій», «Методика профільного навчання і креслення») підготовки майбутніх учителів за освітньою програмою Середня освіта (Трудове навчання та технології).

Упровадження комплексу методичних матеріалів І. А. Волика сприяло підвищенню якості підготовки майбутніх учителів технологій та трудового навчання до громадянського виховання учнів шляхом поєднання відтворюючої і творчої діяльності студентів з формування громадянської відповідальності учнів.

Довідку про впровадження цього дослідження було обговорено й ухвалено на засіданні кафедри сфери обслуговування, технологій та охорони праці (протокол № 10 від 20 травня 2022 р.).

Довідка видана для подання до спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій.

Завідувач кафедри сфери
 обслуговування, технологій
 та охорони праці, кандидат
 педагогічних наук, доцент

Перший проректор,
 доктор педагогічних наук, професор,
 Член-кореспондент НАН України

Тарас СОРОКА

Григорій ТЕРЕЦУК

Додаток Р

Список публікацій здобувача за темою дисертації
 Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати
 дисертації

Наукові статті у фахових виданнях України:

1. Волик І. А., Цина В.І. Структура та особливості формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Педагогічні науки*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. С. 10–14.

2. Волик І., Дорошенко Є., Цина В. Інноваційні педагогічні технології формування громадянської відповідальності школярів основної школи. *Педагогічні науки*. Полтава, 2019. С. 32–36.

3. Волик І., Цина В. Психолого-педагогічні основи підготовки майбутніх учителів-філологів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Молодь і ринок*. Щомісячний науково-педагогічний журнал. Дрогобич, 2022. № 2 (200) лютий. С. 72–77.

4. Волик І. А. Дослідно-експериментальна перевірка ефективності моделі поетапної підготовки май-бутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Витоки педагогічної майстерності*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка. 2022. Вип. 29. С. 70–76.

*Наукові праці, що додатково відображають
 наукові результати дисертації*

5. Волик І. А. Педагогічні технології формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі. *Актуальні проблеми технологічної, професійної освіти, культурології та дизайну*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 40-річчя факультету технологій та дизайну Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (9-10 жовтня 2018 року) / За ред. проф. В.П. Титаренко, А.Ю. Цини; Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка, каф. теорії та методики технологічної освіти. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2018. С. 103–108.

6. Volyk I. A., Tsina V. I. Innovative Pedagogical Technologies for Forming Civic Responsibility for 7-8 Grade Students. *Emergence of public development: financial and legal aspects*: monograph /Yu. Pasichnyk and etc.: ed. by Doctor of Economic Sciences, Prof. Pasichnyk Yu.: Collective monograph. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2019. P. 705–714.

7. Волик І. А. Концептуальні засади формування громадянської відповідальності. *Дидактика*: часопис: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Педагогічна освіта в Україні: пошуки, стратегія, перспективи розвитку», 20-21 листопада 2018 року / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В.Г. Короленка. Полтава, 2019. № 19. С. 34–37.

8. Волик І. А., Цина В. І. Розвиток громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інформаційно-комунікаційних технологій. *Цифрова компетентність сучасного вчителя нової української школи*: зб. тез доповідей учасників всеукр.наук.-практ.семінару (Київ, 12 березня 2019 р.) / За заг.ред., О. В. Овчарук. Київ: Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України, 2019. С. 18–19.

9. Волик І., Цина В. Концептуальні засади формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Інформаційні технології в культурі, мистецтві, освіті, науці, економіці та бізнесі*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. / М-во освіти і науки України; М-во культури України; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Ч.1. Київ: Видавничий центр КНУКіМ, 2019. Ч.2. С. 27–29.

10. Волик І. Проблеми формування громадянської відповідальності підростаючого покоління. Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава: Астроя, 2019. С. 222–224.

11. Волик І., Дорошенко Є., Цина В. Формування громадянської відповідальності учнівської молоді засобами сучасних інноваційних педагогічних технологій. *Професійне становлення особистості: проблеми і*

перспективи: тези доп. X міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 7-8 листопада 2019 р.). Хмельницький: ХНУ, 2019. С. 122–123.

12. Волик І. А., Цина В. І., Захаров В. С., Цина А. Ю., Савченко А. Г. Педагогічні технології розвитку духовної зрілості майбутніх учителів. *Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору*: спеціальний тематичний випуск. № 2. Книга 2. Том II (87), 2020. С. 277–291.

13. Волик І. А. Актуальні проблеми формування громадянської відповідальності молоді. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка*; редкол.: Ю. Д. Москаленко (голов. ред.) та ін. Полтава: Астроя, 2020. С. 185–186.

14. Волик І. Психолого-педагогічні основи розвитку духовної зрілості майбутніх учителів. *Дидаскал*: часопис: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Університетська освіта в Україні у контексті інтеграції до європейського освітнього простору», 17–18 листопада 2020 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 21. С. 178–179.

15. Волик І. Цина В. Змістова характеристика поняття формування громадянської відповідальності школяра *Дидаскал*: часопис: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Трансформації вищої педагогічної освіти: світовий і український контекст», 16–17 лист. 2021 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 22. С. 257–261.

16. Волик І., Цина В. Діагностика готовності майбутніх учителів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка*; редкол.: Т. М. Барболіна (голов. ред.) та ін. Полтава: Астроя, 2022. С. 144–145.

Додаток С

Відомості про апробацію результатів дисертації

Основні положення дисертації доповідалися та обговорювалися на 8 наукових і науково-практичних конференціях і семінарах, зокрема:

міжнародних:

1) «Інформаційні технології в культурі, мистецтві, освіті, науці, економіці та бізнесі» (17-18 квітня 2019 р., м. Київ)

Тема доповіді: *«Концептуальні засади формування громадянської відповідальності учнів основної школи»;*

2) «Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи» (7-8 листопада 2019 р., м. Хмельницький)

Тема доповіді: *«Формування громадянської відповідальності учнівської молоді засобами сучасних інноваційних педагогічних технологій»;*

всеукраїнських науково-практичних:

1) «Актуальні проблеми технологічної, професійної освіти, культурології та дизайну» (9-10 жовтня 2018 р., м. Полтава)

Тема доповіді: *«Педагогічні технології формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі»;*

2) «Педагогічна освіта в Україні: пошуки, стратегія, перспективи розвитку» (20-21 листопада 2018 р. м. Полтава)

Тема доповіді: *«Концептуальні засади формування громадянської відповідальності»;*

3) «Цифрова компетентність сучасного вчителя нової української школи» (12 березня 2019 р. м. Київ)

Тема доповіді: *«Розвиток громадянської відповідальності учнів основної школи засобами інформаційно-комунікаційних технологій»;*

4) «Університетська освіта в Україні у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (17-18 листопада 2020 р., м. Полтава)

Тема доповіді: *«Психолого-педагогічні основи розвитку духовної*

зрілості майбутніх учителів»;

5) «Трансформації вищої педагогічної освіти: світовий і український контекст» (16-17 листопада 2021 р., м. Полтава)

Тема доповіді: *«Змістова характеристика поняття формування громадянської відповідальності школяра»;*

6) Доповідалися на науково-методичних семінарах кафедри загальної педагогіки та андрагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (2018–2022 рр.).